

ความทรงจำ

ตั้ง ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๐๑

5.

ความหมายคำ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระกรมพระยาจ่างจางราชูปถัมภ์

ที่ทรงสร้างไว้ & ถวาย

สำนักพิมพ์สมาคมส่งเสริมศาสตร์แห่งประเทศไทย

แถลงการณ์ของสำนักพิมพ์

สมาคมสังคมนักพิมพ์แห่งประเทศไทย ได้จัดตั้ง
สำนักพิมพ์ขึ้น เพื่อดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือและตำรา
เรียน ตลอดจนสารคดีต่าง ๆ อันเหมาะแก่การศึกษาชั้น
มหาวิทยาลัย และเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในวิชาความรู้
โดยทั่วไป บัดนี้ได้จัดตั้งคณะกรรมการขึ้นดำเนินงาน
แล้ว

การจัดตั้งสำนักพิมพ์ใหม่นี้ เพื่อวัตถุประสงค์
ส่งเสริม ให้ผู้มีความรู้ความสามารถ และครูอาจารย์ต่าง ๆ
แต่งตำราเรียนและหนังสือต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่การ
ศึกษาของมหาวิทยาลัย และการแปลตำราจากภาษาอื่น ๆ
มาเป็นภาษาไทย สำนักพิมพ์ยินดีที่จะให้ค่าตอบแทนแก่
ผู้เขียนหนังสือเหล่านั้นด้วย ในเมื่อคณะกรรมการได้ลง
มติเห็นชอบให้ดำเนินการจัดพิมพ์ได้

ทางด้านนักพิมพ์รู้สึกอยู่เสมอว่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้มีคุณูปการอันใหญ่หลวงในทาง
สังคมศาสตร์ จึงใคร่ได้ตีพิมพ์พระนิพนธ์ ให้แล้วทัน พ.ศ. ๒๕๐๕ อัน
เป็นปีที่งานเฉลิมฉลองรอบศตวรรษ แห่งพระชนมายุ เห็นว่าเรื่อง
ความทรงจำ เป็นหนังสือเหมาะแก่โอกาส เหตุเพราะชาติตลาดมานาน
และเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระประวัติ พระองค์ท่านโดยเฉพาะ ถึงการตี
พิมพ์จะไม่แล้วเสร็จทันกำหนดที่มุ่งหมายไว้ ด้วยมีอุปสรรคกลางประการ
แต่ก็เชื่อว่าหนังสือคงจะเป็นเครื่องแสดงกตเวทิตาธรรมอันล้ำนักพิมพ์นม
ต่อสมเด็จพระยาพระองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์นั้น

ม. จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าเกี่ยวกับพระนิพนธ์เรื่อง
ไว้ดังนี้

ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสแก่เสด็จ
พ่อว่า “ถ้าอาการทรงเขียน Memoirs ก็จงนำอ่านเป็นอันมาก เพราะได้ทอด
พระเนตรเห็นมาในรัชกาลที่ ๔” เสด็จพ่อกราบทูลตอบแต่ว่า “จะลองดู” ครั้น
เสด็จไปอยู่ในเมืองบึงแล้ว ก็ได้ทรงตั้งต้นเขียนเรื่อง ความทรงจำ ตอนที่ ๑
ตั้งแต่ประสูติจนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ตอนที่ ๒
พระราชประวัติของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ตอนที่ ๓
เรื่องเปลี่ยนรัชกาล ตอนที่ ๔ เริ่มรัชกาลที่ ห้า ตอนที่ ๕ เรื่องเสด็จ
พระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก จนถึงเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ใน

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้ว ก็ตรัสแก่ฉันว่า “พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกเหมือนลอกหนังกำพร้าของตัวเอง” ฉันทูลวิงวอนว่าเสียดายเพราะสนุก และขอประทานให้ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนั่งอยู่สองสามวันแล้วก็ตรัสบอกอีกว่า “ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมัครใจจะเขียน” แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพฤตมาธิบดี เจ้าพระยายมราช พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรงเขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ฉันจึงทูลถามว่า “เสด็จพ่อทรงเขียนให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง” ท่านทรงตอบว่า “ก็อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชั่วดีอย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม” ฉันทูลว่า “เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จก ได้รู้จักจริง ๆ” ท่านทรงนั่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า “เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง”

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์ ท่านบริบูรณ์สมดังพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรม มาลงไว้ พร้อมทั้งขอความทักตักจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัสบอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง ก็ได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วยสายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้ว ก็รู้สึกแค้นว่า “พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกเหมือนลอก หนังกาปราของตัวเอง” ฉันทูลวิงวอนว่าเสียตายเพราะสนุก และขอประทานให้ ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนั่งอยู่สองสามวันแล้วก็ตรัสบอก อีกว่า “ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมัครใจจะเขียน” แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้ เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพฤตมาธิบดี เจ้าพระยายมราช พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรงเขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่างๆ อยู่เสมอ ฉันทูลถามว่า “เสด็จพ่อทรงเขียน ๑๒๒๘ ให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง” ท่านทรงตอบว่า “ก็อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชีวิตอย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม” ฉันทูลว่า “เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ได้รู้จักจริงๆ” ท่านทรงนั่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า “เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง”

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพ มิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์ ท่านบริบูรณ์สมดังพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรม มาลงไว้ พร้อมทั้งขอความทักตักจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัส บอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง ก็ได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วย สายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

ทางสำนักพิมพ์ขอขอบพระทัย ม.จ. พูนพิพัฒน์ ดิศกุล ที่ประทาน
ลิขสิทธิ์ให้ในการตีพิมพ์คราวนี้ ทั้งยังทรงอำนวยความสะดวกอื่น ๆ ด้วย
นับเป็นพระกรุณาคุณอันสูง ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ก็ทรงพระกรุณา
ให้ฉายรูปบนตำหนักส่วนพระองค์ ซึ่งได้นำลงประกอบเรื่อง ขอขอบพระ
คุณไว้ในที่นี้ด้วย ทั้งเจ้าพนักงานในหอสมุดตำราวรรณคดีก็ได้ให้ความ
ช่วยเหลือเป็นอย่างดี จึงขอแสดงความขอบใจไว้ให้ปรากฏ และขอขอบ
คุณ นายอวบ สาณะเสน ผู้ออกแบบปกและจัดรูปเล่มให้โดยตลอด

บรรณาธิการ

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย
ถนนพญาไท จุฬาราชมนตรี ๒ โทร. ๓๔๘๗๗
๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
เริ่มเรื่องประวัติ (พ.ศ. ๒๔๐๕-พ.ศ. ๒๔๑๑)	๑
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ	
เมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗-พ.ศ. ๒๓๙๔)	๓๑
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ	
เมื่อเสวยราชย์แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๔-พ.ศ. ๒๔๑๑)	๗๖
เมื่อเปลี่ยนรัชกาล (พ.ศ. ๒๔๑๑)	๑๐๗
เริ่มรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๒-พ.ศ. ๒๔๑๓)	๑๓๕
เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๑๔-พ.ศ. ๒๔๑๕)	๑๖๓

รูป

ระหว่างหน้า ๒๐๖-๒๐๗

๑. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
๒. อักษรสลักงาที่ทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕
๓. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

๔. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ
๕. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ
๖. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระอานันทมหิดล
๗. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
- d. พระรูปสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเมือทรงผนวชเนร
๘. พระรูปร่วมกับพระเชษฐาและพระอาจารย์ชาวอังกฤษ
๑๐. รูปเจ้าจอมมารดาชุ่มรัชกาลที่ ๕
๑๑. รูปพระยาอภัยภัณฑริกามาตย์ (ดิศ โรจนดิศ)
๑๒. รูปตราประจำพระองค์

ภาคผนวก

คาถาพระราชทานพระนาม	๒๐๗
ประกาศตั้งเป็นกรมหมื่นตำราจราชานุภาพ	๒๐๘
ประกาศเลื่อนเป็นกรมหลวงตำราจราชานุภาพ	๒๑๑
ประกาศเลื่อนเป็นกรมพระตำราจราชานุภาพ	๒๑๔
ประกาศเลื่อนเป็นสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ	๒๑๗
พระประวัติค้ดจากสมุดทรงรับราชการ	๒๒๒
รายการประชวรและสนพระชนม์	๒๓๖
ลำดับสายสกุลพระยาอภัยภัณฑริกามาตย์	๒๓๗
สารบาญคนเรือง	๒๕๓

เริ่มเรื่องประวัติ

ฉันเกิดในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปีจอ วันเสาร์ ที่ ๒๑ มิถุนายน^๑
พ.ศ. ๒๔๐๕ ประเพณีในราชสกุลสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ
ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ กับปืนพกกระบอก ๑
ถ้าเป็น พระองค์หญิง ได้พระราชทานพระ ภูษาแพรวคลุม พระ องค์ ผืน ๑
เป็นของเฉลิมขวัญ ให้วางไว้ในกระดิ่งทรงของพระองค์ เมื่อประสูติแล้ว
ได้ ๓ วัน มีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธาน ทรงรตนาพระมหา
สังข์และเจิมพระราชทาน ฉันได้เฝ้า ทูลกระหม่อม^๒ สมเด็จพระบรม
ชนกนาถของฉันเป็นครั้งแรกในวันนั้น ตอนนั้นมาเมื่อประสูติแล้วได้เดือน ๑

๑. จันทรถติกาล เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๘๖๒

๒. พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๓ เรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ทูล
กระหม่อมแก้ว” มาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ
เรียกแต่ว่า “ทูลกระหม่อม” แต่เรียกกันโดยกล่อมพระโอษฐ์ว่า “ทูลหม่อม” ทุกพระองค์ ประ
ทูลอยู่ที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เรียก พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ทูลกระหม่อม” เห็นจะเรียกตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
และเรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พ่อป้า” (อันมาจากคำ Papa ภาษาฝรั่ง)
อย่างเคยเรียกแต่เมื่อยังเป็นกรม

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน^๑ ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายๆวัน พจนนเวมตวยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเสวยพระและสงฆ์อำนวยพรก่อน^๒ แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุด แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในชั้นสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรตนาพระมหาสังฆทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาชนวนวางในพระอุโบสถ ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานขอด้วย คุณได้พระราชทานชื่อว่า พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร คนทั้งหลายเรียกกันว่า พระองค์ดิศ มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศที่พระราชทานเป็นขอของคุณนั้น ในทางพระศาสนาถือว่ามกรรมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธเจ้ากัม เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา^๓ แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้เขตพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอนามของคุณตา (ท่านชื่อ ดิศ

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า "ทำขวัญ" การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น "ลูกดีหรือลูกคน" ก็อาจจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ทมพิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๓ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน^๑ ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายวัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเสวยพระและสงฆ์อำนวยพรก่อน^๒ แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาชนวางในพระอุ้กวาง ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชอด้วย ฉะนั้นได้พระราชทานชอว่า พระองค์เจ้าดิศวรรกมาร คนทงหลายเรียกกันว่า พระองค์ดิศ มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศ ทพระราชทานเป็นชอของฉนนัน ในทางพระศาสนาถือว่ามีศรมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธเจ้ากัม เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา กัม แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอนามของคุณตา (ท่านชอ ดิศ

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า "ทำขวัญ" การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น "ลูกผีหรือลูกคน" ก็จจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่มีพิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชการที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

เป็นพระยาบำเรอภักดิ์อยู่ในเวลานั้น) มาพระราชทาน ด้วยทรงพระราช
ดำริว่าเป็นคนซื่อตรง เรื่องประวัติของคุณตานัน บุชของท่าน ขอบุญเรื่อง
เดิมเป็นที่หลวงคลังเมืองสุวรรณโคโลก ได้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความชอบมาแต่ ครองรบพม่าที่ เมืองเหนือ
ครนเสด็จมานพพิงทรงตั้งให้เป็นที่ พระจันทราทิตย์ ใน กรมสนม
พลเรือน ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาในรัชกาลที่ ๑ นั้น* บุตรของพระยา
จันทราทิตย์คน ๑ ชื่อ เลียง ไม่ปรากฏว่าได้ว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด
มีบุตรคือคุณตา เกิดแต่ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ เมืองานพระราชพิธี
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงตรง คุณตาอายุได้ ๗ ขวบ
พระยาจันทราทิตย์ผู้บุ๋นนำถวายสมโภช จึงได้เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่
กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์มา ครั้นถึง
รัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้เป็นพระมหาอุปราช ทรงคุ้นเคยกับ
นายเลียงบิดาของท่านมาแต่ก่อน จึงโปรดตั้งให้เป็นทจมนอินทรประพาส
ในกรมวังวังหน้า เวลานั้นพระยาจันทราทิตย์ถึงอนิจกรรมแล้ว จมน
อินทรประพาส จะเอาคุณตาไปถวายตัวทำราชการให้มียศศักดิ์ในวังหน้า
คุณตาไม่ยอมไป ว่า ไม่ขอเป็นข้าสองเจ้า ถึงจะเป็นอะไรก็จะอยู่เป็นข้าแต่ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว แล้วอยู่สนองพระเดช
พระคุณมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จึง ทรงยกย่องความซื่อตรง ของท่าน
เลากนมาอย่างน และมีความปรากฏในหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่ง ๑ ทรงบริภาษพวกข้าหลวงเดิม ว่า
เห็นผู้นมบุญก็มักเอาใจออกหาก เคยเห็นใจมาเสียแล้ว จะไม่เป็นเช่น

๑. มีชื่อปรากฏอยู่ในคำปรึกษาขุนบำเหน็จในรัชกาลที่ ๑ และในหนังสือพระราชวิจารณ์ของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บันทึกแต่ *อ้ายเขม่าตึค* (กับใครอีก ๒ คน) พระราชดำรัส^๕นี้ประกอบคำที่
เล่า ให้เห็นว่าเป็นความจริง*

ลักษณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
พระนามพระเจ้าลูกเธอ^๖นั้น ทรงเขียนลายพระราชหัตถ์เป็น ๒ ฉบับ ฉบับ ๑
เป็นอักษรและภาษาไทยพระราชทานพระนาม อีกฉบับ ๑ เป็นอักษรอริยกะ^๗
และภาษามคอ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นคาถาพระราชทานพร คาถาที่พระ
ราชทานพรนั้น ว่า

สุขี อัย โหตุ สทา กุมารโ
นาเมน โส ติสฺสวโร กุมารโ
อายุญจ วณฺณญจ สุขพฺพลญจ
ตักฺขญจ ปญฺณญจ ปฏิกฺกาณญุตฺติ
ลทฺธา ยสสฺสึ สุขตฺ มหิตฺธิ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิริ สุขวิ
กุตฺตญจ รกฺขเชถ สมารจฺจ
สพฺเพหิ สตฺตฺตฺหิ ชยฺ ลภถ

สุขี ทีฆายุกโ โหตุ ปุตฺโต ติสฺสวรวุหโย
กุมารโ ชุมปุตฺโตยฺ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พฺพุโธ ฌมฺโมจ สงฺโฆ จ อิจฺเจตฺติ รตนตฺตฺย
ตสฺสาปปี สรณฺ โหตุ สมมา รกฺขตฺ นํ สทา ฯ

๑. ในรัชกาลที่ ๕ ก็พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ตามนาม
“เพ็ญ” ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ผู้เป็นคุณตา

๒. อักษรอริยกะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำริประดิษฐ์ขึ้นแต่เมื่อ
ยังทรงผนวช สำหรับให้เขียนภาษามคอสะดวก มีทั้งอักษรเหลี่ยม (อย่างตัวโรมัน) สำหรับพิมพ์
และอักษรกลม (อย่างอิตะลิก) สำหรับเขียน

คำ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ แปลคาถา

ขอกุมาร^๕นี้จึงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมาร^๕นี้จึงมีนามว่าดิศวรกุมาร โดย
นามนิยมน ขอดิศวรกุมาร^๕นี้ จึงได้ซึ่งชนมายุยืนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจง
ได้ซึ่งวรรณผิวกายอันอ่อนใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนิตย์นร ขอ
จงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่กล้า ทั้งใหม่กำลัง
บุญญาร^๖ร^๖อบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภาณโวหารกล่าวคำโต้ตอบใน
ที่ประชุมชน ขอให้ดิศวรกุมาร^๕มีอิสสรียศ บริวารยศ ปราบภูด้วยมहिทธิศักดิ์ดา
เดชานุภาพมาก ขอให้มีความสุขชียืนนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมาร^๕พิงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ ให้ดำรงยืนยาว และพิง
รักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมลุ่มจริต พึงได้ชัยชนะปัจเจกมิตร
ในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร^๕ ผู้เป็นบุตร ชุ่ม
นี้ จึงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็น
ที่พิงแก่ดิศวรกุมาร^๕นั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมาร^๕นั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คาถาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช นิพนธ์
พระราชทานพระเจ้าลูกเขื่อน^๕นั้น ประทานพรบางอย่างเหมือนกันทุกพระองค์
แต่มีบางอย่างแปลก ๆ กัน สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการได้ทรง
พยายามรวบรวมคาถาพระราชทานพรแปลเป็นภาษาไทย^๑ ตรีที่ว่าทรง

๑. ประทานฉบับไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนคร ราชบัณฑิตยสภาได้พิมพ์แล้ว

พิจารณาดูพรทที่พระราชทานแปลกกันนั้น มักจะได้ตั้งพระราชทานพร ทตัว
 นั้นได้พระราชทานจะได้จริงเพียงไรแล้วแต่ผู้นั้นจริงๆจะพิจารณา แต่ลูก
 ของตนเองเพิ่งได้อ่านหนังสือ ประชุมคาถาพระราชทานพร เมื่อกกรมหมื่น
 ราชศักดิ์สโมสรโปรดให้พิมพ์แจกเป็นของขำว่วย ในงานฉลองพระชนมายุ
 เสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๒ อ่านแล้วพูด
 กันว่า "พรทที่ทูลกระหม่อมปู่พระราชทานเสด็จพ่อไม่เห็นมีว่าให้มั่งมี" เป็นทำ
 นองว่าเพราะฉันไม่ได้พระราชทานพรข้อนี้จึงไม่รู้จักมั่งมี ตามความเข้าใจ
 ของคนทั้งหลายในปัจจุบันนี้ ดูเหมือนจะหมายความว่าต้องมีเงินนับด้วยแสน
 จึงมั่งมี แต่ก่อนมาหาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยตั้งแต่โบราณมาจนสมัยเมื่อฉันยัง
 เป็นเด็กไม่มีใครมีใครมีเงินมากเพราะการเลี้ยงชีพไม่ต้องใช้เงินเท่าไต่หนัก ข้าว
 ปลาอาหารราคายังถูก เป็นต้นว่าข้าวสารราคาก็เพียงถึงละ ๕๐ สตางค์^๑
 ผู้ทรงศกตมบ่าวไพร่เป็นชาวสวนชาวนายังได้ของกำนัลเจือจาน การที่ต้อง
 ใช้เงินไม่มีมากมายเท่าไต่หนัก แม้จนเครื่องนุ่งห่มใช้สอยและของเล่นที่ยว
 ให้ชอกก็มีใครมีอะไร ผิดกับทุกวันนี้มาก ในเหล่าเจ้านายจึงมีน้อยพระ
 องค์ทเดียวจริงๆก็เอาพระทัยใส่ในการสะสมเงินทอง^๒ อีกประการ ๑ ผด
 ประโยชน์ของเจ้านายที่ได้พระราชทานก็ยังน้อย ว่าส่วนตัวฉันเองได้เงิน
 เดือน ๆ ละ ๘ บาท ได้ข้าวสารสำหรับให้พี่เลี้ยงแม่นมและบ่าวไพร่กิน

๑. มีจดหมายเหตุในหนังสือประติทิน "บางกอกกาลเณดาร์" ของหมอบรัดเล ว่าเมื่อปีชวด
 พ.ศ. ๒๔๐๗ ฝรั่งเศสเข้ามาซื้อข้าวไปขายเมืองจีนมาก ราคาข้าวสารแพงถึงเกวียนละ ๑๒๐ และ ๑๒๕
 บาท ราษฎรเดือดร้อนจนถึงรัฐบาลต้องประกาศห้ามไม่ให้เอาข้าวออกจากเมืองอยู่ ๗ เดือน

๒. พระบาทสมเด็จพระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีถุ พ.ศ. ๒๔๐๘ มีเงินสตอยู่เพียง
 ๒,๔๐๐บาทเท่านั้น

กับนามมะพร้าวสำหรับตามตะเกียงที่เรือน จะเป็นเดือนละก๊งลมเสีย
แล้ว ถึงได้พระราชทานเบี้ยหวัด เบี้ยวหวัดพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่ได้
โสกันต์กำหนดเป็น ๓ ชั้น ชั้นต่ำมีละ ๒ ชั่ง (๑๖๐ บาท) ชั้นกลาง ๒ ชั่ง
๑๐ ตำลึง (๒๐๐ บาท) ชั้นสูง ๓ ชั่ง (๒๔๐ บาท) ฉนั้นได้เคยรับทั้ง
๓ ชั้น แต่ได้เลื่อนชั้นเร็วเพราะอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็กที่โปรดทรงใช้
สอย พออายุ ๖ ขวบก็ได้รับเบี้ยหวัดถึงชั้น ๑ นอกจากนั้นยังได้ เงินงวด
ประจำปีจากภาษีอากรบางอย่าง และมีอสังหาริมทรัพย์ได้พระราชทาน ๒
แห่ง คือตึกแถวที่ริมถนนเจริญกรุง ๒ ห้อง ได้ค่าเช่าห้อง ๑ เดือนละ ๕
บาท กับนาที่ริมคลองมหาสวัสดิ์แปลง ๑ เป็นเนื้อนารวม ๓๐๐ ไร่ คุณ
ตาจัดการทำ ได้ข้าวมาเจือจางกันกินบ้าง ถ้าคิดเป็นเงินรายได้ทุกประเภท
ทกล้าวมา เห็นจะตกราวปีละ ๓,๐๐๐ บาท คุณก็ไม่รู้สึกอึดอัดในสมัยนั้น

เรื่องประวัติในตอนเมื่อฉันยังเป็นทารก แม่เล่าให้ฟังบ้าง ได้ยิน
ท่านผู้อ่อนที่โตเลี้ยงดูอุปการะเล่าบ้าง เป็นเรื่อง ๆ ไม่สู้ติดต่อกัน แม่เล่า
ให้ฟังเป็นเรื่องต้น ๆ ว่าเมื่อพาดฉันขึ้นไปเฝ้าบนพระมหามณเฑียรครั้งแรก
ทูลกระหม่อมเอนาวพระหัตถ์จุมทปากสักครู่หนึ่ง แล้วตรัสแก่แม่ว่า “ลูก
คนนี้จะฉลาด” เมื่อมาคิดว่าในเวลานั้นอายุของฉันเพียงสักสามสี่เดือน
จะทรงพยากรณ์ด้วยสังเกตอย่างไรก็น่าพิศวง บางทีจะทรงสังเกตว่าต
นวพระหัตถ์หรือไม่ เพราะธรรมดาลูกอ่อนย่อมชอบดูตนม เมื่อเอนาวจุม
ทปาก ถ้าเป็นทารกมีอุปนิสัยสังเกต รู้ว่ามีใช้นมก็ไม่ดูต ถ้าไม่มีอุปนิสัย
เช่นนั้นก่หลงดูตนวด้วยสำคัญว่านม หลกของวิธีทรงพยากรณ์จะเป็นดัง
งานดอกกะมั่ง

เรื่องประวัติตามไฉนท่านผู้ใหญ่ว่าต่อมา ว่าเมื่ออายุฉันได้ ๒
 ขวบ เจ็บหนักครึ่ง ๑ ถึงคาดกันว่าตาย พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นอธิบดีกรมหมอ
 หลวง เสด็จเข้าไปทรงดูแลการรักษาพยาบาล และกรมหลวงวงศาฯ
 ตรัสให้หลวงจินดา (ชื่อตัวว่าอะไรลืมเสียแล้ว) ตั้งยารักษาฟัน จึงได้
 รอดชีวิตมา เมื่อหายเจ็บแล้ว ต่อมาจะได้ตามเสด็จไปพระนครหรืออยุธยา
 แม่เกรงว่าเอาแม่นมไปด้วยจะลำบาก จึงคิดจะให้ฉันอย่านม^๑ ด้วยหา
 อาหารอย่างอื่นล่อ และห้ามมิให้แม่นมให้กินนม แต่ฉันร้องให้จนนม
 พลัดแกงสารลอบมาให้กินนมทุกวัน ก็ไม่อย่านมได้ทันวันตามเสด็จ จึง
 ต้องให้แม่นมไปด้วย แต่เมื่อไปอยู่ตำหนักเล็กบนลานข้างหลังพลับพลา
 จตุรมุขในวังจันทระเกษม แม่ยอมให้กินนมแต่วันแรก พอตกค่ำสั่งให้เอา
 ตัวนมพลัดไปกุมไว้เสีย^๒ ไม่ให้ลอบมาหาได้ ในคืนวันนั้นปล่อยให้
 ฉันร้องไห้จนรอนจนหลับไปเอง รุ่งขึ้นก็เป็นอย่านมได้ ตำหนักในวังจันทระฯ
 หลังนั้นยังอยู่จนถึงรัชการที่ ๕ เมื่อฉันขึ้นไปภายหลังนึกว่าจำได้ตั้งแต่
 ครึ่งเมื่อถูกอดนม ถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงเป็นเพราะรู้สึกตามประสาเด็ก ว่า
 ได้รับความทุกข์ร้อนใหญ่หลวงเป็นครั้งแรก จึงไม่ลืม แต่เมื่อมาคิดดูว่า
 เวลานั้นอายุยังไม่ถึง ๓ ขวบ ก็เกิดสงสัยว่าหรือจะหลงเอาเรื่องที่ได้ฟัง
 เล่ากับที่ได้เห็นในภายหลังมาสำคัญปนกันไป มีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งจำได้เนื่อง
 กับตามเสด็จไปวังจันทระฯ คือเขาเอาดินบนเป็นกรงมิใช่ไม้ไผ่อยู่ข้างบน

๑. ในสมัยนั้นยังไม่ใช้วิธีเลี้ยงเด็กด้วยนมโค เจ้านายมีนางนมเลี้ยง ตัวฉันเคยมีแม่นม เลี้ยงต่อกัน
 ถึง ๓ คน

ใส่จังหวัดมาให้เล่น พังมันร้องและคุมมันกักกันสนุกดี แต่ก็ได้ไปวังจันทร์ฯ
หลายครั้ง อาจจะมาจำได้ต่อเมื่อไปครั้งหลัง ๆ เพราะฉะนั้นเห็นจะไม่
ควรคิดว่ารู้จักจำ มาแต่เด็ก ที่มาเริ่มจำความ ได้จริงนั้นตั้งแต่ปีชาด
พ.ศ. ๒๔๐๘ เมื่ออายุได้ ๔ ขวบเป็นต้นมา ถึงตอนนั้นเริ่มเรียนหนังสือ
และขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมทุกวัน เวลานั้นเสด็จประทับที่พระอภิเนาว
นิเวศน์แล้ว^๑

การศึกษาของ พระเจ้าลูกเธอ คุณเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ใน
รัชกาลที่ ๑ (บางทีจะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา) ไข่มุกในสมัย
เมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษา
เรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์
หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษา
ราว ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียน
ของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย
พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นคล้ายกัน พระ
องค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเวียน แต่
คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชาย
และพระองค์หญิง การฝึกหัดกีฬามวยยาก็กวดขันตั้งแต่ชนน เขตของ
การเรียนชั้นมัธยมภาคต้นไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี
พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต่นั้นเรียนวิชาชั้นมัธยมภาคปลาย คือ

---

๑. พระอภิเนาวนิเวศน์ รวมพระที่นั่งหลายองค์ สร้างขึ้นในบริเวณสวนขวาที่เรียกว่าสวนสิวาลัย
บัดนี้ แต่มาชำรุดทรุดโทรมต้องรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบพระอภัยมณี ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว่านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมีน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่ขึ้นมา การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เขี้ยวชาญ ด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมือง ได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง ด้วยเข้าเฝ้าทุก ๆ วันดังกล่าวมา การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว ๒ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ชักซ้อมให้เขี้ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเขี้ยวทวยหยาดี เมื่อลาผนวช ก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่ขึ้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศิลปธรรมและฝึกหัดวิชาการเรียน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอภัยมณีสืบเนื่องไป จนอำนาจการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาสเรียนราชการเพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยใน

สมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่น
สืบกันมา ที่ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามรรยาทสำหรับ
กุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอื่นเป็นทพุมบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาเข้าไป
ฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึง
ชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณเพราะการที่ได้ศึกษานั้น

ว่าเฉพาะการศึกษาของตัวเอง ได้ทันเรียนชั้นปฐมนศึกษาตาม
แบบเก่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แรกเรียนต่อคุณแสงเสมียน* ในเวลานั้น
หนังสือเรียนยังไม่มีฉบับพิมพ์ แม่ต้องให้จ้างอาลักษณ์เขียนหนังสือเรียน
ด้วยเส้นทรดาลลงในสมุดดำ เมื่อได้หนังสือมาแล้ว ถึงวันพฤหัสบดีอันถือ
กันทั่วไปจนทุกวันนี้ว่าเป็น วันครู ควรเริ่มเรียนหนังสือ เวลาเช้าให้บ่าว
ถือพานรองหนังสือเรียนนั้นนำหน้า พลเคียงอุ้มตัวฉันเดินตาม มีบ่าวกน
พระกลดคน ๑ บ่าวตามอีกสองสามคน คน ๑ ถือพานเครื่องบูชาไม้ดอกไม้
ชูปเทียบกับดอกเข็มและดอกมะเขือกับทงหญ้าแพรก (ของเหล่านี้เป็นของ
อธิษฐานขอให้ปัญญาแหลมเหมือนเข็ม มีความรู้มากเหมือนเมล็ดมะเขือ
และรูดเร็วเหมือนหญ้าแพรกชน) เมื่อถึงสำนักครู ยกพานหนังสือเข้าไป
ตั้งตรงหน้า จุดชูปเทียบกราบไหว้บูชาหนังสือแล้วจึงเริ่มเรียน ครูให้ไม้
เหลาเท่าแกนชูปอื่น ๑ สำหรับชตวหนังสือที่อ่านสอน ให้อ่านค่านมัสการ
นโม พุทธาย สิทธิ ก่อน จำได้แล้วจึงอ่านสระและพยัญชนะต่อไป นอก

๑. ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เด็กผู้หญิงลูกผู้ดีที่ไปอยู่ในวังเรียนอ่านและคัดเขียนหนังสือไทยและ
หนังสือขอม ให้อาลักษณ์สอนที่ตำหนักแพ ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับราชการเป็นเสมียน อยู่มาได้เป็น
ครูสอนหนังสือเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์หลายคน

จากวันพฤหัสบดีไม่ต้องมีเครื่องบูชา ไปเรียนเวลาตอนเช้าทุกวัน เพราะ
กลางวันต้องขนเฝ้า ฉันทเรียนอยู่กับคุณแสงไม่ขานัก จะเป็นเพราะเหตุใด
ลืมเสียแล้ว ต่อมาย้ายไปเรียนต่อคุณปาน ธิตาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
พิชัยญาติ ถึงตอนนั้นเริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือ ปฐม ก กา ซึ่งหมอบรัดเลพิมพ์
ขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังใช้วิธีสอนอยู่อย่างเดิม หัดอ่านพยัญชนะและอ่าน
ตัวอักษรประสมกันไปจนจบแม่เกย แล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เช่น
บทละครเรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์ เป็นต้น เรียนถึงชั้นเรียกว่า ชั้นสมุด
เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไป
จนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวัด
ขันนัก เลขไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือกันว่าเป็นวิชาอัน
หนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประ
จวบกับที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือ สามก๊ก สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอมหาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ละฉะฉับ
& เล่มสมุดฝรั่ง ตงแต่นั้นฉันก็อ่านหนังสือ สามก๊ก เป็นหนังสือเรียน เลย
ชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้

เรื่องขนเฝ้านั้น ตงแต่ออกจากผ้าอ้อมแม่กวาขนเฝ้าตั้งกล่าวมา
แล้ว แต่ขนเฝ้าเป็นบางวันและเฝ้าอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ประเดยวกวากลับ
ต่อเมื่ออายุย่างเข้า & ขวบ จึงขนเฝ้าทุกวันเป็นนิจ พระเจ้าลูกเธอใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (นอกจากกรมหมื่นมเหศวร
ศิววิลาสกับกรมหมื่นวิษณุภาณินภาธร) ล้วน เกิดในเศวตฉัตร คือประสูติ

เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยังอยู่ในปฐมวัยด้วยกันทั้งนั้น แต่เป็นชั้นต่างกัน
ตามพระชนมายุ ที่ประสูติแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ลงมาจนปีมะโรง พ.ศ.
๒๓๙๙ เป็นชั้นใหญ่ ที่ประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ลงมาจนปีวอก
พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นชั้นกลาง ที่ประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ มาจนปีมะโรง
พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นชั้นเล็ก เวลาที่พระเจ้าลูกเธอชนเฝ้ากันต่างกันตามชั้น
คองชนเฝ้าพร้อมกันทุกชนเมื่อเวลาเสวยกลางวัน แต่เวลาเสด็จลงทรง
บาตรตอนเช้า หรือเวลาเสด็จออกข้างหน้าตอนบ่าย ตามเสด็จแต่พระ
เจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชนกลาง เวลาเสด็จออกทรงธรรมและออกขุนนาง
กลางคืน ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่ และยังมีพระเจ้าลูกเธอ
บางพระองค์ ซึ่งทรงเลือกสรรสำหรับทรงใช้สอย เป็นอุปัฏฐากประจำ
พระองค์มีแต่ในชั้นใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และกรมหลวงสมรรัตน์ฯ เป็นต้น พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชนกลางอาจ
ไปตามเสด็จได้โดยลำพังพระองค์ แต่ชั้นเล็กยังต้องมีผู้ใหญ่ควบคุม จึงมี
ใครได้ตามเสด็จ ตัวฉันอยู่ในชั้นเล็ก เมื่อตอนแรกชนเฝ้าแม่เป็นผู้ดูแล
แต่ต่อมาเจ้าพี่โสมมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตน์ฯ) กับเจ้าพศนากสวาสดี
(ทั้ง ๒ พระองค์เป็นพระธิดาเจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็นพี่ของแม่) ท่าน
เป็นชั้นใหญ่ทรงรับดูแลพาตามเสด็จออกไปข้างหน้าในตอนบ่าย ฉะนั้นจึงได้
ออกไปกับเหล่าเจ้าพศเป็นชนกลางมาแต่ยังเล็ก เห็นจะเป็นด้วยเหตุกระ
หม่อมทรงสังเกตเห็นว่าฉันไม่ตระหนักรู้ กล้าออกไปข้างหน้าแต่เล็กนั้น
เอง จึงลองทรงใช้สอย และโปรดฯ ให้ตามเสด็จตั้งแต่อายุยังไม่ถึง

๕ ขวบ

การที่ทุลกระหม่อมทรงลองใช้สอยเมื่อยังเด็กนั้น จำได้ใจไว้มาก
เรื่อง มาคิดดูในเวลานั้นเป็นเรื่องที่ตลกจนควรจะอวดกัม ทควรจะละอายกัม
จะเล่าทั้ง ๒ อย่าง เรื่อง ๑ ดูเหมือนเมื่ออายุฉันได้สัก ๕ ขวบ วันหนึ่งเวลา
เสวยกลางวัน ณ พระที่นั่งนางคราญสโมสร ทุลกระหม่อมตรัสสั่งให้ฉัน
ไปหยิบตลับหยกในพานเครื่องพระตำอางมาถวาย เจ้าพมกรรมหลวงสมร
รัตน์ ฯ เป็นต้น ท่านตรัสบอกเมื่อภายหลังว่าท่านพากันทรงพระวิตก
เพราะพานเครื่องพระตำอางนั้นตั้งอยู่บนพระแท่นลาดข้างพระแท่นที่บรรทม
บนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญซึ่งฉันยังไม่เคยไปถึง เกรงจะไปเซอะ แต่ส่วนตัว
ฉันเอง ในเวลานั้นไม่รู้สีกวิตกว่าจะหยิบผิด ไปมั่วแต่กลัวผีเป็นกำลัง ด้วย
ต้องชนบันไดเข้าไปในพระที่นั่งภาณุมาศ ฯ เวลาไม่มีใครอยู่ในนั้น แฉ่งใจ
เดินดูไปจนเห็นเครื่องหยกในพานพระตำอาง ก็ขึ้นชนบนพระแท่นไปหยิบ
เอาตลับหยกลงมาถวายได้ถูกต้องพระราชประสงค์ ทุลกระหม่อมตรัสชมว่า
ฉลาด วันนั้นเฝ้าอยู่พร้อมกันมาก ดูเหมือนฉันจะได้ ยี่ห้อ ดี แต่นั้นมา
เรื่องตลับหยกที่กล่าวมายังประหลาด ด้วยเมื่อเวลาล่วงมากกว่า ๒๐ ปี เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ฉัน
เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร
ฉันตรวจดูของพิพิธภัณฑ์เดิม พบเครื่องหยกอยู่ในกำปั้น ฉันนึกขึ้น
ว่าเหมือนเครื่องพระตำอางของทุลกระหม่อม ให้สอบบัญชีได้ความว่า
เดิมมีพานทองรอง เป็นของส่งออกมาจากข้างในแต่เมื่อแรกตั้งพิพิธภัณฑ์
สถาน (ณ ศาลาสหทัยสมาคม) ที่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อ

พิพจน์เทศานย้ายไปอยู่ในพระราชวังบวร ฯ มีผู้ร้ายลักพานทองที่
รองไปเสีย เหลืออยู่แต่เครื่องหยกจึงเอาเก็บรักษาไว้ในกำปั้น ฉับ
ยืมตลับหยกใบหนึ่งกว่าเคยหยิบลงมาถวายทุกกระหม่อม เอาไปถวาย
กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทอดพระเนตร ท่านทรงจำได้ว่าเป็นใบนั้นเอง ฉับ
จึงให้ส่งเครื่องพระสำอางหยกคืนไปยังกระทรวงวังทั้งสำรับ เพื่อจะได้
เอาไปรักษาไว้กับเครื่องราชูปโภคของเก่า อีกเรื่อง ๑ ต่อมาวันหนึ่งเวลา
เสวยกลางวันเหมือนอย่างเรื่องก่อน ทุกกระหม่อมตรัสใช้ให้ฉับออกไปดู
ที่ห้องอาลักษณ์ว่า ตาพัก คือพระศรีสุนทรโวหารราชเลขาณุกาญ อยู่หรือไม่
ด้วยฉับนั้นมักจจะทรงพระอักษรนอกเวลาที่เคยทรง พระศรีสุนทร
โวหารเป็นผู้สำหรับเขียนพระราชนิพนธ์ตามรับสั่ง ฉับกลับเข้ามากราบ
ทูลว่า “ตาพักอยู่ที่ห้องอาลักษณ์” ครั้นเสวยแล้วตาวังสั่งให้ฉับไป
เรียกพระศรีสุนทรโวหาร เขากลับเข้ามากราบทูลว่ากลับไปบ้านเสียแล้ว
ทุกกระหม่อมตรัสพองคุนเฝ้าเพียงว่าฉับเหลวไหลใช้สอยไม่ได้เรื่อง คุณ
เฝ้าเพียงเตรียมจะลงโทษ เรียกคุณเฝ้าแก้ที่ไต่ไปกับฉับมาถามว่าฉับไป
เที่ยวแหวะเวียนเสียที่ไหน คุณเฝ้าแก้เบิกความยืนยันว่าไต่ไปกับฉับจนถึง
ห้องอาลักษณ์ และได้ยินฉับบอกกับพระศรีสุนทรโวหารว่า ทุกกระหม่อม
มีรับสั่งใช้ให้ฉับไปดูว่าแกอยู่หรือไม่ ความจริงก็ปรากฏว่าเป็นด้วยพระ
ศรีสุนทรโวหารแก้ไม่เชื่อคำของฉับ พอเห็นพ้นเวลาเคยทรงพระอักษร
แล้วกลับไปบ้านเสีย เมื่อใดความตงนกรอดตัว ถ้าหากไม่มีคุณเฝ้าแก้เป็น
พะยาน ฉับนั้นเห็นจะถูกตีไม่น้อย อีกเรื่อง ๑ จะเล่ารู้สึกละเอียดอยู่บ้าง

คือมีใครส่งขวดหมึกอัน เป็นของ คิตซึนใหม่ มาถวายหลอดระหม่อม จากต่าง
ประเทศไป ๑ ขวดหมึกนั้นทำเป็นรูปหอยโข่งพลิกตัวได้บนที่ตั้ง เวลาไม่
ใช้ก็พลิกปากหอยเข้าไปเสียข้างหลัง เป็นอันบิตรีักษาหมึกไว้เองไม่ต้อง
มีฝาขวด ถ้าจะใช้หมึกพลิกหอยให้ปากออกมาข้างหน้า หมึกก็มาอยู่ที่
ปากหอยนั้นไม่ต้องจุ่มปากกาลงไปลึก หลอดระหม่อมโปรดขวดหมึกนี้ ตั้งไว้
บนโต๊ะทรงพระอักษร วันหนึ่งเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมเวลาบ่าย
จะโปรดให้ผู้ใดผู้หนึ่งดูขวดหมึกนั้น มีรับสั่งใช้ให้คนกลับเข้ามายกออกไป
ถวาย ฝ่ายตัวฉันไม่รู้กลไกของขวดหมึก พอยกขวดหอยก็พลิกกลับ
ออกมา หมึกหกรดลาดที่รองลงไปทั้งนั้น ฉันตกใจราวกับจะสิ้นชีวิต
ด้วยรู้ว่าคงถูกหลอดระหม่อมกริ้ว แต่มีรับสั่งจะทำประการใด ก็ยกขวดหมึก
เดินต่อไปยังไม่ทันออกข้างหน้าพบเจ้าพ่ทองแถมถวัลยวงศ์ (คือ กรมหลวง
สรรพสาตร์ศุภกิจ) จึงกระหืดกระหอบมา ดูเหมือนกำลังจะตกพระทัยด้วย
เสด็จขึ้นไปช้า ไม่ทันตามเสด็จออก ตรัสถามฉันว่าหลอดระหม่อมเสด็จ
อยู่ที่ไหน ฉันบอกว่าประทับอยู่พระที่นั่งอนันตสมาคม แล้วเลยส่งขวด
หมึกวานให้ท่านเอาไปถวาย เจ้าพ่ทองแถมก็รับเอาไปด้วยความยินดี ไป
ถูกกรวองอมที่เดียว ส่วนตัวฉันเองพอขวดหมึกพ่นมือไป ก็รีบกลับมาเวียน
เลี้ยวรอดตัว เรื่องขวดหมึกนี้เลยเป็นเรื่องสำหรับเจ้านายพี่น้องล่อเจ้าพ่
ทองแถมกับตัวฉันต่อมาก็อีกช้านาน

เรื่องตามเสด็จหลอดระหม่อมนั้น แต่พอฉันขึ้นเฝ้าได้เสมอ ในไม่
ช้าก็ตามเสด็จออกข้างหน้า เพราะเจ้าพ่โสมกับเจ้าพ่สนากท่านคอยประทับ

ประคองตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้าเสด็จทรงพระราชดำเนินไปใกล้ ๆ เจ้าฟ้า
 ท่านจงไป ถ้าทรงพระราชดำเนินไปทางห่างไกล เช่นเสด็จไปวัดราช
 ประดิษฐาน เป็นต้น มหาตเล็กเขาก็อุ้มไป พวกมหาตเล็กที่เคยอุ้มฉันมาได้
 เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ มีหลายคน ควรจะกล่าวถึงโดยเฉพาะคือ
 เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เพราะได้มาอยู่ในกระทรวง
 มหาตไทยด้วยกันเมื่อฉันเป็นเสนาบดี และตัวท่านเป็นสมุหเทศาภิบาล
 มณฑลราชบุรี ท่านยังเคยเล่าเล็กกว่าเคยอุ้มฉันมาแต่เล็ก ถ้าเสด็จไปด้วย
 มีขบวนแห่มหัศจรรย์พระราชยาน^๑ แต่แรกฉันชวนขอพระที่นั่งรองตามเสด็จ
 ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอที่เคยชวนพระราชยานรุ่นก่อนทรงพระเจริญ
 พระองค์หนักเกินขนาด โปรดให้เปลี่ยนชุดใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรด
 ให้ฉันชวนพระราชยานตั้งแต่อายุได้ ๕ ขวบ มาจนสิ้นรัชกาล พระเจ้า
 ลูกยาเธอที่ชวนพระราชยานเป็นชุดเดียวกันรวม ๔ พระองค์ คือ สมเด็จ
 พระศรีพัชรินทร ฯ กับสมเด็จพระพันวัสสา ฯ สองพระองค์ประทับบน
 พระเพลา หรือถ้าไปทางไกลก็ประทับข้างชอกพระชนอง กรมพระ
 สมมตอมรพันธุ์ กับตัวฉันนั่งเคียงกันข้างหน้าประทับ เรืองชวนพระราช
 ยาน ฉันจำได้ไม่ลืมเพราะเคยตกพระราชยานครั้ง ๑ เมื่อไปตามเสด็จงาน
 ฉลองวัดหงส์ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ข้ากลับเสด็จชวนพระราชยานททาราชา
 วรดิษฐาน เห็นจะเป็นด้วยฉันนั่งวงนั่งหัดม้าในพระราชยาน เมื่อผ่านประตู
 กำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางด้านตะวันออก พอคนห้ามพระ

๑. ประเพณีเสด็จทรงพระราชยานมาเล็กเมื่อเปลี่ยนเป็นใช้รถในรัชกาลที่ ๕ ตัวอย่างพระราช
 ยานเมื่ออยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

ราชยานลงบันได ข้างหน้าพระราชยานต่ำลง ฉันทก็พลัดตกลงมา จมื่นจง
(โต ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดิ์ แล้วเลื่อนเป็นพระยาวิเศษ
สังฆาดาในรัชกาลที่ ๕) อุ่มส่งขึ้นไปนั่งอย่างเต็ม ไม่ได้เจ็บปวดชอกช้ำ
อันใด แต่เมื่อถูกลมกระหน่ำมอมมาตรัสเล่าที่ข้างใน แม้มักใจกลัวจะเกิด
อัปมงคลถึงให้ทำขวัญกันเอะอะ เรื่องตกพระราชยานนั้นชอบกล เจ้าพ่ท่าน
ได้ชนพระราชยานมาก่อนบางพระองค์ก็เคยตก ใครตกก็เป็นจำได้ไม่ลืม
เพราะนาน ๆ จะมีสักครั้ง ๑ แต่ประหลาดที่สามเหตุเช่นนั้นแก้สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช (เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) ในรัชกาลที่ ๕ ครั้งตามเสด็จ
ไปวัดกลางเมืองสมุทรปราการ เวลานั้นฉันทเป็นราชองครักษ์ เดินแซงไป
ข้างพระราชยาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ชนพระราชยานแต่
พระองค์เดียว ประทับที่พระยักุขข้างหน้าที่ประทับ เมื่อชบวนแห่เสด็จถึงวัด
จะไปที่หน้าพระอุโบสถ แต่พอผ่านศาลาโรงธรรมที่พวกพ่อค้าตั้งแถวคอย
เฝ้า มีผู้ชุกกาทุลเกล้า ฯ ถวาย ตำรับสั่งให้หยุดพระราชยานเพื่อจะทรง
รับฎีกา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เห็นจะกำลังเผด็จพระองค์ พอ
พระราชยานหยุดชะงักก็พลัดตกลงไปข้างหน้า เป็นครั้งหลังที่สุดที่เจ้านาย
ตกพระราชยาน การเสด็จประพาสของทุลกระหม่อมนั้น บางวันทรงรถ
ในเวลาบ่าย รถพระที่นั่งทรงในสมัยนั้นเป็นรถ ๒ ล้อมีประทุน อย่าง
ที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Buggy เทียมม้าเดียว บางวันโปรดให้ฉันท
ตามเสด็จขบวนรถพระที่นั่ง เจ้าพ่ชนใหญ่ท่านนั่งสองข้างพระองค์ ฉันทนั่ง
ตรงที่ห้อยพระบาท ต้องก้มหัวหลีกสายบังเหียนซึ่งทรงขบม้าอยู่เสมอ ใน

สมัยนั้นเริ่มมีเรือไฟชื่อ เจ้าพระยา เดินเมดและรับส่งสินค้าในกรุงเทพฯ ๖
กับเมืองสิงคโปร์ ๑๕ วันมาถึงกรุงเทพฯ ๖ ครั้ง ๑ วันโตเรือเมดมาถึง
ทุลกระหม่อมก็ติดพระราชอุระ ทรงหนังสือซึ่งใคร ๆ มีมาถวายจากต่าง
ประเทศ และทรงเขียนลายพระราชหัตถเลขาตอบ หรือที่จะมีไปถึงต่าง
ประเทศ ราว ๓ วันจึงเสร็จพระราชอุระ ในระหว่าง ๓ วันนั้นมักไม่เสด็จ
ประพาสและไม่โปรดให้ใครรบกวน จนพวกข้าเฝ้าทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน
เข้าใจกัน พอได้ยินว่าเรือเจ้าพระยามาถึง ก็ระวังไม่ให้มีอันใดกวน
พระราชฤทัย ในพวกเด็ก ๆ เช่นตัวฉันแม่ถูกห้ามมิให้เข้าไปใกล้ที่ทรง
พระอักษร แต่เมื่อรู้ว่าเรือเจ้าพระยามาถึงก็พากันยินดีด้วยมักมีผู้ส่งของ
เข้ามาถวายทุลกระหม่อม บางทีมีของเล่นแปลก ๆ ได้พระราชทาน
เนื่อง ๆ ของประหลาดอย่างหนึ่งนั่น คือ น้ำแข็ง ดูเหมือนจะเพิ่งทำได้ที่
เมืองสิงคโปร์ไม่ช้านัก มีผู้ส่งแท่งน้ำแข็งใส่หีบกลบขี้เลื่อยมาถวายเนื่อง ๆ
ได้นำแข็งมาเมื่อใด ก็มักโปรดให้แจกเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่
พวกที่เพิ่งได้เห็นน้ำแข็งขนเด็ก ๆ เช่นตัวฉัน ชอบต่อยออกเป็นก้อนเล็ก ๆ
อมเล่นเย็นเฉียบสนุกดี พวกที่เป็นชนผู้ใหญ่คูมิใคร่มีใครชอบ มักบ่นกัน
ว่ากินน้ำแข็งปวดฟัน และยังมีพวกคนแก่ที่เป็นแต่ได้ยินว่าแจกน้ำแข็ง
ไม่เชื่อว่าน้ำ กระทบกันว่า “จะบ่นน้ำเป็นตัวอย่างไรได้” ด้วยมีในคำ
สุภาสิตพระร่วงว่า “อย่าบ่นน้ำเป็นตัว” หมายความว่าห้ามมิให้ทำอะไร
ผิดธรรมชาติ หรืออีกนัยหนึ่งกล่าวแต่ว่า บ่นน้ำเป็นตัว หมายความว่า
ติเตียนว่าแก่งปลุกเท็จให้เป็นจริง เคยได้ยินกันขึ้นมาแต่โบราณ โรง

ทำนาแข่งเพ็งมามีชนในประเทศนครต่อเมือรัชกาลที่ ๕ นอกจากของที่ส่งมาจาก เมืองนอก บางที่ถูกละห่อมเสด็จประพาสเวลาบ่าย ไปแวะห้างฝรั่ง ซึ่งตั้งอยู่ตักหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หรือเสด็จแวะตามบ้านทรงชอของเล่นหรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ เพราะฉะนั้นในพวกชนเล็กถึงจะได้ตามเสด็จหรือไม่ได้ตาม ก็อยากไห้เสด็จประพาสด้วยกันทุกพระองค์

ฉันเคยตามเสด็จถูกละห่อมไปหัวเมืองหลายครั้ง ครั้งแรกไปถึงพระนครหรืออยุธยาเมื่อคราวอดนมที่เล่ามาแล้ว ครั้งที่ ๒ แม่เล่าว่าได้ตามเสด็จไปในเรือกำปั่นไฟพระที่นั่งจนถึงเขาธรรมามูล เมืองชัยนาท ต่อมาอีกครั้ง ๑ ได้ตามเสด็จไปลงเรือไฟ (ดูเหมือนจะเป็นเรือ อัครเศรร์รัตนาศน์ ที่เอมปเรือนะไปเลียนที่ ๓ ถวาย) ออกไปถึงปากอ่าว ฉันได้เห็นทะเลเป็นครั้งแรก จำได้เพราะเห็นปลากะเบนบินประหลาดติดตา ต่อมาได้ตามเสด็จไปพระปฐมเจดีย์ เสด็จไปครั้งนั้นทรงเรือกำปั่นไฟจักรข้างขนาดย่อมไปทางคลองมหาสวัสดิ์ซึ่งเพิ่งขุดใหม่ยังเป็นคลองใหญ่ ในคราวนั้นฉันไปถูกเรียกเป็นพะยานไห้เบิกความเรื่องเจ้าพี่พระองค์ ๑ ในชั้นเล็กด้วยกัน ไปทักล้มประชวรฟกช้ำ มีการไต่สวนว่าทักล้มเพราะเหตุใด จึงจำได้ถนัด

ฉันมาได้ความยกย่องเนื่องในการตามเสด็จครั้งหนึ่ง เมื่ออายุได้ ๖ ขวบในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ปีนั้นมีการเสด็จออกรับแขกเมืองอย่าง

---

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกกาเลนดาร์ของหมอบรัดเล ว่าเสด็จไปเมื่อปีชวด

เต็มยศ^๑ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เวลาเสด็จออกรับแขกเมืองนั้น พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพระราชบัลลังก์ตรงกลาง
 ขุนนางเฝ้าทางด้านหน้า เจ้านายต่างกรมรัชกาลอื่นเฝ้าทางด้านเหนือ พระ
 เจ้าลูกยาเธอชนผู้ใหญ่ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
 หัวหน้า เฝ้าทางด้านใต้ ที่โสกันต์แล้วแต่งพระองค์ฉลองพระองค์ครุยอย่าง
 เจ้านายผู้ใหญ่ ที่ยังไม่ได้โสกันต์แต่งพระองค์ทรงเกี้ยวและอาภรณ์ตาม
 แบบพระราชกุมารที่ยังเยาว์วัย ประทับบนเบาะและมีเครื่องยศตั้ง^๒ วันนั้น
 ฉันทตามไปส่งเสด็จทูลกระหม่อมถึงหลังพระทวารทางเสด็จออก แล้วเกิด
 อยากเห็นการออกแขกเมือง จึงลอบออกพระทวารทางด้านใต้ไปแอบเสแ
 มองดูอยู่ข้างหลังที่เหล่าเจ้าพ่่านประทับ เฝื่อนทูลกระหม่อมข้าเเลือง
 พระเนตรมาเห็น พอเสด็จชนตรัสถามฉันทว่า “ลูกดิศอยากออกแขกเมือง
 กับเขาบ้างหรือ” ฉันทกราบทูลว่า “อยาก” ทูลกระหม่อมมาตรัสเเล้า
 ให้คุณบ้ำเเทียงฟัง แล้วตรัสสงว่าถ้าเสด็จออกแขกเมืองคราวหน้า ให้ฉันท
 ไปนั่งข้างท้ายแถวเจ้าพ่ แต่พานทองเครื่องยศที่โสกันนั้นโตเกินตัวฉันทนัก
 ให้คุณบ้ำเเทียงหยิบพานทองขนาดย่อมของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ซึ่ง
 อยู่ในที่มาเป็นพานเครื่องยศไปตั้งสำหรับตัวฉันท แต่เฝื่อนเวลานั้นจวนสิ้น
 รัชกาลอยู่แล้ว ไม่มีแขกเมืองต่างประเทศมาเฝ้าอีกในกรุงเทพ ฯ ฉันทก็เเลย

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกกริลลเดอร์ของหมอบรัดเล ว่าแขกเมืองโปรตุเกศ เป็น
 เจ้าเมืองมาเก๊า ชื่อ ดองโยเส ฮอร์ตา

๒. การเสด็จออกรับแขกเมืองเต็มยศในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีรูปเขียนเสด็จ
 ออกรับแขกเมืองฝรั่งเสสตีลอยู่ในท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ไม่ได้ออกแขกเมือง ถึงกระนั้นก็ได้พระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นถึงชั้นสูง
ในปีนั้น

ตั้งแต่อายุย่างเข้า ๖ ขวบ ฉันเข้าออกนอกในได้โดยลำพัง ไม่
ต้องมีใครควบคุม แม้มิห้าม เห็นจะเป็นด้วยท่านใครจะให้กล้า แต่
เมื่อกลับไปเรือนต้องไปเล่าให้ท่านฟังทุกวันว่าที่ไหนบ้าง ฉันชอบออกไป
คอยตามเสด็จประพาสในตอนบ่าย เป็นเหตุให้คุ้นเคยกับข้าราชการนอก
จากมหาดเล็กออกไปอีกหลายคน บางวันพระองค์เจ้าสิงหนาทราชบุตร
ฤทธิ (เมื่อยังเป็นหม่อมเจ้า) ผู้เป็นอธิบดีกรมม้าและรถพระที่นั่ง ท่าน
อุ้มเอาชนทนต์นั่งหลังมา บางวันก็เลยไปเที่ยวที่ห้องอาลักษณ์ วันหนึ่งไป
เห็นอาลักษณ์เขาเขียนหนังสือด้วยปากกาฝรั่ง (คือปากกาเหล็กเช่นเราใช้
กันเป็นสามัญทุกวันนี้) ฉันชอบ บอกเขาว่าอยากหัดเขียนบ้าง อาลักษณ์
คนนั้นใจอารี ให้ปากกาฝรั่งมีตามไม้ฉัน ๑ (ราคาว่าอย่างทุกวันนี้เห็นจะราว
๑๐ สตางค์) ฉันถือเชิดชุกกลับมาเรือนด้วยความยินดี พอแม่เห็นก็ขนาน
ขนานใหญ่ ด้วยท่านส่งกำขยับอยู่เสมอ ให้รักษาความประพฤติ ๓ ข้อ
คือ ไม่ให้มักได้ ไม่ให้ตะกลาม และไม่ให้อวดบด ท่านว่าฉันไม่ควรจะ
ไปขอปากกามาจากอาลักษณ์ แล้วบังคับให้คนคุมตัวฉันเอาปากกาไปคืน
ก็เลยไม่ได้หัดเขียนอย่างอาลักษณ์ ถึงหัดก็เห็นจะเหลว มาถึงตอนปีเถาะ
มีที่ชอบไปขึ้นใหม่อีกแห่ง ๑ ด้วยตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวลาผนวชจากสามเณร เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ

๑. บิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร

อยู่ทางด้านใต้ใกล้กับบริเวณพระอภิเนาวนิเวศน์ เจ้านายมักเสด็จไป
ประชุมที่นั่นในเวลาก่อนเข้าเฝ้าฯ หรือเมื่อเฝ้าแล้ว มีใครขาด พวกเจ้า
นายชนเล็กเช่นตัวฉันก็มักไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตอนกลางวันเมื่อเฝ้าทุกกระท่อมแล้ว ยังจำได้ถนัดว่าเมื่อแรกฉันไปเฝ้า
นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตตเสื่อสักหลาด
สีเขียวเป็นรูปเสื่อแยกเกิดอย่างฝรั่งพระราชทานตัว ๑ รู้สึกว่าได้ของสมัย
ใหม่ชอบใจนี้กะไร แต่นั่นก็ไปสวนกุหลาบเสมอ เวลานั้นเจ้าพระยา
นรรัตนราชมานิตยังเป็นนายเวร (โต) เกิดมีมิตรจิต เขาเป็นอุระประจำ
พระองค์ ยังเล่าจนเมื่อเป็นเจ้าพระยาว่ามุดเหตุที่ท่านจะชอบฉันนั้น เพราะ
ฉันจำทำกุลาตีไม่ได้ (เห็นจะได้เห็นเมื่องานพระเมรุกรมหมื่นนมเทศวร
ศิริวิลาส) แล้วไปเห็น ถัดมา อวดท่านที่สวนกุหลาบ เรื่องนี้ยังเล่าเล็กจน
ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อท่านบวชหนัก วันฉันไปเยี่ยมท่านเป็นครั้งสุดท้าย

ฉันได้ตามเสด็จทุกกระท่อมเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อเสด็จไปทอดพระ
เนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอ แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อปีมะโรง
พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลานั้นอายุพออย่างเข้า ๗ ขวบ การที่เสด็จไปครั้งนั้นเป็น
เรื่องสำคัญในพงศาวดาร ด้วยเป็นเหตุให้ทุกกระท่อมเสด็จสวรรคต แต่ขอ
นกกมไต่มีใครคาดในเวลานั้น แต่มักพอใจกล่าวกันว่าเมื่อภายหลังด้วยความ
อาลัย ว่าถ้าไม่เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่หว้ากอ ทุกกระท่อม
ก็จะยังเสด็จอยู่ต่อมา ขวนให้ผู้ที่ไม่รู้เรื่องจริงเข้าใจว่าไม่พอที่จะเสด็จไป
เหตุใดทุกกระท่อมจึงเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้น แม้เจ้านายที่เป็นลูกเธอก็

มาทราบชัดเจนต่อภายหลัง ด้วยได้ฟังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราช
ประบักร์ท่านประธานอธิบายให้เข้าพระทัย ว่าตามตำราโหราศาสตร์ของไทย
นั้นว่าสุริยุปราคาไม่เป็นวิสัยที่จะมืดหมดดวงได้เหมือนจันทรุปราคา พวก
โหราเชื่อกันมาอย่างนั้นแต่โบราณ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ เชี่ยวชาญทั้งอย่างไทยและอย่างฝรั่ง
จนถึงวัดแดดวัดดาวได้มาแต่ยังทรงผนวช ถึงกระนั้นก็ยังมิเกิดปัญหาเรื่อง
สุริยุปราคาหมดดวง มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงคำนวณว่าจะเห็น
สุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามเป็นครั้งแรกในปีนั้น ตรัสบอกพวก
โหราไม่มีใครเชื่อด้วยผิดตำรา สมเด็จพระเจ้าบวรราช ฯ ตรัสเล่าในสวน
พระองค์ว่า “ฉันเองก็ไม่เชื่อท่าน แต่หากเกรงพระราชหฤทัย ก็เฝ้าขอ
ไปด้วยเช่นนั้น” แต่สุริยุปราคาครั้งนั้นดูในกรุงเทพฯ จะไม่เห็นมืดหมด
ดวง จะเห็นได้แต่ในท้องที่ใกล้เมืองประจวบคีรีขันธ์ อันตำบลหว้ากอ
อยู่ตรงเส้นกลางทางโคจรของสุริยุปราคา จึงต้องเสด็จไปทอดพระเนตร
ถึงทนน ทรงชักชวนบรรดาผู้เชี่ยวชาญโหราศาสตร์ทั้งพระและคฤหัสถ์ให้
โดยเสด็จด้วย เล่ากันว่าทุกกระหม่อมทรงทราบพระองค์ด้วยการคำนวณ
สุริยุปราคาครั้งนั้นมากตั้งแต่ก่อนเสด็จไป ด้วยทรงเกรงว่าจะพลาดพลั้งไม่
เห็นมืดหมดดวง หรือไม่ตรงเวลานาทีทรงพยากรณ์ ก็จะละอายพวกโหรา
เพราะทรงทราบอยู่ว่าไม่มีผู้ใดเชื่อ การเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้นยังมีการ
สำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยมีพวกนักปราชญ์ทั้งฝรั่งเศษและอังกฤษชอมมาดู
เซอร์แฮร์ริสอดีตเจ้าเมืองสิงคโปร์ก็จะมาเฝ้าด้วยกับภรรยา เพื่อดูสุริย

อุปราคา ณ ตำบลหว้ากอด้วย จึงต้องเตรียมการเสด็จไปครั้งนั้นผิดกับครั้ง
 อื่นแต่หนหลัง ถ้าว่าเฉพาะแต่ท้าวฉันทน์จำได้ ตั้งแต่รู้ว่าทูลกระหม่อมได้ทรง
 เลือกตัวฉันทน์ให้ไปตามเสด็จด้วย ก็ยินดีเหลือล้น เพราะนิสัยชอบเที่ยวดู
 เหมือนจะมชนบ้างแล้ว ทั้งครั้งนั้นได้พระราชทานเครื่องแต่งตัวและการ์ด
 ซื่อพิมพ์ใส่ซองเงินสำหรับรับแขกเมืองแปลกกับตามเสด็จคราวก่อน ๆ เมื่อ
 ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่ง อัคราชวรเดช เห็นจะเป็นเพราะข้างในห้อง
 แน่นกันนัก ตัวฉันทน์กับเจ้าน้องหญิงแซ่ไซดวง (ซึ่งเป็นธิดาคุณขำเทียง)
 ถูกส่งตัวออกไปนอนกับคุณตาข้างท้ายเรือ ด้วยในเวลานั้นคุณตาเป็นผู้
 บัญชาการทหารบก จึงมีหน้าที่คุมทหารรักษาพระองค์ไปในเรือพระที่นั่ง
 เมื่อเรือแล่นออกทะเลไป ทูลกระหม่อมเสด็จไปที่คาดฟ้าตอนท้ายเรือ เยี่ยม
 พระองค์มาตรัสถามฉันทน์กับองค์แซ่ว่าเมาคิดนหรือไม่เมา ต่างกราบทูลว่า
 ไม่เมาทั้ง ๒ คน (พวกผู้ใหญ่เชื่อว่าที่แท่นนตัวฉันทน์มีอาการเมาคิดนอยู่บ้าง
 แต่หากแข็งใจทูลไปว่าไม่เมา) อย่างไรก็ตามว่าในลายพระราชหัตถเลขา
 ที่พระราชทานมากรุงเทพฯ ฯ ทรงติเตียนคนตามเสด็จที่ไปเมาคิดน ตรัส
 อ้างว่าแต่เด็ก ๆ เช่นฉันทน์กับองค์แซ่ยังไม่เมา แต่ทว่าจริงคิดนก็เห็นจะไม่ม
 เท่าใดนัก ด้วยเป็นฤดูลมตะวันตกเฉียงใต้พัดออกมาจากฝั่ง ถึงกระนั้นผู้
 ที่แพคิดนทะเลในสมัยนั้นยังมีมาก เป็นต้นว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
 บำราบปรบักษ์ ได้เคยตามเสด็จไปถูกคิดนครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่เสด็จไปทะเล

๑. เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ฯ เมื่อ
 วันที่ ๒๔ สิงหาคม รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๑๖ วัน

ออก ตามเสด็จคราวนักษัตรทรงช้างต่งแต่เมืองเพชรบุรี เดินบกกลงไปจนถึง
 ตำบลหว้ากอ ทลกระหม่อมเสด็จไปแวะประพาสที่บางแห่งในระยะทาง มี
 ทแหลมเขาตะเกียบเป็นต้น ฉันทจำได้ว่าตามเสด็จชนบท พวกเด็กชาอ้อม
 ไป ไปพบวัวฝูงของชาวบ้านเขาต้อนมา กลัวว่ามันจะชนนี้กะไร ไปถึง
 ภูเขาส่งหนึ่งมีอ่างหินซึ่งน้ำฝนไว้ในนั้น ทลกระหม่อมไปประทับที่ริมอ่าง
 แล้วทรงตักน้ำมาทำนมนต์ประพราเจาลูกเข็ญ ภูเขาส่งนามมโหฬาร คือ
 “เขาลาด” นนเอง ทลกระหม่อมยกยามตเป็นททเทียวแห่ง ๑ ของผู้ที่มาหัวหิน
 อ่างหินนั้นยกปรากฏอยู่ทเชิงเขา เสด็จชนบทอีกแห่ง ๑ ที่คองมะนาว (อัน
 เป็นทตงสาขากรมอากาศยานบัดนี้) อยู่ข้างใต้ถ้ำเกาะหลักอันเป็นทตง
 เมืองประจวบคีรีขันธ์ ทลกระหม่อมทรงมาพระที่นั่ง ตัวฉนชคอเด็กชาตาม
 เสด็จไปจนถึงปลับปลาทหว้ากอ ระยะทางสัก ๒๐๐ เส้น ปลับปลาตงต่อ
 ชายหาดทริมทะเล เขาทตรงนั้นเป็นตงตะเคียน^๑ จึงเป็นเหตุให้เกิด
 เจ็บไข้ เมื่อมาคคตุในชนหลังก็ชอบกล ทางโคจรของดวงอาทิตย์ทจะเห็น
 สุริยอุปราคามืดหมดดวงได้ในครั้งนั้น คงมีเขตออกไปทข้างเหนือข้างใต้
 ของเส้นศูนย์กลางทอยู่ตรงตำบลหว้ากอ^๒ ถ้าหากตงปลับปลาทอ่าวมะนาว
 ซึ่งอยู่เหนือหว้ากอชนมาเพียง ๒๐๐ เส้น ก็จะมีพทมความไข และคงเห็น
 สุริยอุปราคามืดหมดดวงได้เหมือนกัน ก็แต่ในสมยนั้น ทางชายทะเล
 บกษไต้ยังมีใครมีใครได้ไปทเทียวเตรูเห็นภูมิลำเนา เพราะทางคมนาคม

๑. เมื่อฉนว่าการมหาดไทย ได้ให้ไปตรวจว่าจะมีสิ่งสำคัญอันใดเหลืออยู่บ้างหรือไม่
 ได้รับรายงานว่ามีฐานก่ออิฐถือปูน (เห็นจะเป็นทตงกลองสอง) เหลืออยู่แห่ง ๑ ฉนได้สั่งให้
 รักษาไว้

๒. เช่นสุริยอุปราคาราว พ.ศ. ๒๔๗๖ เส้นศูนย์กลางอยู่ทตำบลหัวหิน แต่อาจจะ
 เห็นหมดดวงได้ตั้งแต่เขาทะโมนแขวงจังหวัดเพชรบุรี ลงไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์

ยังลำบาก จึงเอาแต่คติทางโหราศาสตร์เลือกที่ตั้งพลับพลาที่ตำบลหว้ากอ
ความทรงจำในเวลาเมื่ออยู่ที่หว้ากอครั้งนั้น นักหาเรื่องอะไรที่เป็นแก่นสาร
ไม่ได้ด้วยเป็นเด็ก จำได้แต่ว่าชอบวิ่งเล่นกับเจ้านายพี่น้องที่ลานหน้าพลับ
พลา และจำได้ว่าได้ไปยืนเข้าแถวรับเซอร์แฮร์ริสอดกับภรรยาเมื่อเข้าไปเฝ้า
ข้างใน ได้จับมือกับฝรั่งเป็นครั้งแรก และเซอร์แฮร์ริสอดให้รูปฉายาลักษณ์
ของตนแผ่น ๑ ยังรักษามาอีกช้านาน ส่วนเรื่องสุริยุปราคานั้น ก็ขอบ
ไม่ได้เอาใจใส่ทีเดียว จำได้แต่ว่ามีโรงตั้งกล้องส่องที่หน้าพลับพลา กล้อง
ส่องจะเป็นอย่างไรก็จำไม่ได้ พวกฉันได้แจกแต่กระจุกสีคล้ำแผ่นเล็ก ๆ
สำหรับให้ส่องดูดวงอาทิตย์ และจำได้ว่าเมื่อหมดดวงนั้นมืดถึงแลเห็นดาว
ในท้องฟ้า แต่ฟังตามทีเลากันว่าทุลกระหม่อมทรงปีติยินดีมาก ด้วยได้
จริงดังทรงคำนวณหมดทุกอย่าง และพวกโหรบรรดาที่ตามเสด็จไป (ซึ่ง
เชื่อกันว่าจะหมดดวงไม่ได้นั้น) ก็พากันพิศวงงงงวย นัยว่าถึงพระยา
โหราธิบดี (เถื่อน) เมื่อเป็นหลวงโลกที่ป พอเห็นหมดดวงก็ร้อง “พลุบ”
ออกไปดัง ๆ โดยลืมนั่งอยู่ใกล้ที่ประทับ

เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้สัก ๗ วัน มีงานสมโภชพระแก้ว
มรกต ฉันจำได้ว่าตามเสด็จทุลกระหม่อมไปทอดพระเนตรไชย ณ พระที่นั่ง
ไชยชุมพล ได้เห็นทุลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุดในวันนั้น พอกลับมาก็ก้มเจ็บ
เป็นไข้ปวดข้อมทั้งแม่และตัวฉัน แต่เห็นจะไม่เป็นอย่างแรง ถึงกระนั้น
ก็ต้องนอนแช่อยู่กับเรือนเกือบเดือน ได้รู้แหว่ ๆ ว่าทุลกระหม่อมประชวร

---

๑. เพิ่งมาเห็นกล้องส่องนั้นตระหนักที่วังไกลกังวล เมื่อเอาไปตั้งถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสุริยุปราคาเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ด้วยตรัสบอก
ว่า “กล้องของทุลกระหม่อมปู่”

พออาการพ้นชนทุลกระหม่อมก็เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑
เมื่อรู้ข่าวพากันตกใจสนสดีอารมณ์แม่แต่จะร้องไห้ก็ไม่ออก จนเขาพาชน
ไปตรงหน้าพระบรมศพจึงได้ร้องไห้ ได้ยินเขาเล่าให้ฟังเมื่อภายหลังว่าใน
เวลาเมื่อทุลกระหม่อมประจวบอยู่นั้น ตรัสห้ามไม่ให้พระเจ้าลูกเธอที่ยัง
ทรงพระเยาว์เข้าไปให้ทอดพระเนตรเห็น เพื่อจะทรงระวังความอาทรด้วย
ห่วงใย ถึงกระนั้นก็ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องประจวบว่าทรงเป็นห่วง
พระเจ้าลูกเธอมาก ถึงมีพระราชดำรัสฝากฝังปรากฏในจดหมายเหตุ
ดังกล่าวต่อไปนี้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาโม่งเช้า ดำรัสสั่งให้
พระยาบุรุษฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก เข้า
ไปเฝ้าถึงข้างพระที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น
ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์
แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตรายหรือ
เป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้
เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด
ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความ
ตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมียอมเป็นเหมือนกันทุกปรทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตาย
ก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในท้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาลมาถึงพระองค์
เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย

ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์
จนเติบโตใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าลูก

กระท่อมเห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักทุกกระท่อมจึงตั้งอยู่ใน
พระฤทัยด้วยกันทั้งนั้น จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทั้งสองพระองค์นี้ ทุกกระท่อม
ทรงใช้ชีวิตติดพระองค์อยู่เป็นนิจ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ ที่ใด ๆ ในท้องที่บรรทมคงมีพระ
บรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เคยมีพระราชดำรัส
แก่ว่า “ถ้าขาดไปไม่สบายใจ” ฉะนั้นจึงทราบว่าพระองค์ทรงติดทุก
กระท่อมถึงปานนั้น กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ก็เป็นท่านองเดียวกัน เมื่อ
เสด็จออกไปอยู่ทวงวรดิศ ก็มีพระบรมรูปทุกกระท่อมไว้กับพระองค์เสมอ
ทอดถามเรื่องแต่ก่อนมา ถ้าเป็นเรื่องเนื่องด้วยทุกกระท่อมแล้ว ทรงจำได้
แม่นยำกว่าเรื่องอื่น เคยมีผู้ถามฉันว่าจำทุกกระท่อมได้หรือไม่ ฉัน
ตอบยากอยู่สักหน่อย เพราะพระบรมรูปทุกกระท่อมมีมากได้เห็นจนชินตา
แต่ฉันนึกว่าจำได้ ด้วยเมื่อเสด็จสวรรคตอายุของฉันเข้า ๗ ขวบแล้ว ทั้ง
ได้ตามเสด็จและรับใช้ใกล้ชิดพระองค์อยู่ถึง ๓ ปี เป็นแต่ไม่ได้มีโอกาสสนอง
พระเดชพระคุณทุกกระท่อมเมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่มากเหมือนอย่าง
เจ้าพททธานเป็นชั้นใหญ่

เมื่อเขียนถึงตรงนี้นักชนถึงคาราบทูตฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเอาใจใส่ศึกษา
พงศาวดารประเทศทางตะวันออกนี้ เคยแสดงความเห็นแก่ว่า สังเกต
ตามเรื่องที่ฝรั่งมาทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชกาลที่ ๕ นั้น เมืองไทยใกล้
จะเป็นอันตรายมากที่สุด ถ้าหากไม่ได้อาศัยพระสติปัญญาของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ประเทศสยามก็อาจจะไม่เป็นอิสระ
สืบมาได้ คำที่เขาว่านพเคราะห์ในพงศาวดารก็สมจริง ในชั้นนั้นมีประเทศ

ที่เป็นอิสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน
จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้วต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่ง
เอากำลึงบังคับทงนน ที่เป็นประเทศเล็กเช่นพม่าและญวนก็เลยตกเป็น
เมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวงเช่นเมืองจีน ก็
จลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศ
ญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราชำพัน
กันเองแล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญา
กับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือ
สัญญา แต่น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้พระคุณของทุลกระหม่อมมัตวณ้อย
ลงทุกที ถึงมีเสียงคนชั้นสมัยใหม่ (แต่มีน้อยคน) กล่าวหาหนังสือสัญญา
ที่ทำเมื่อรัชกาลที่ ๔ เสียเปรียบฝรั่งเพราะไทยในสมัยนั้นไม่รู้เท่าถึงการ
เมื่อคิดต่อไปในข้อนี้ ดเป็นโอกาสที่ฉันจะสนองพระเดชพระคุณทุลกระหม่อม
ได้อีกบางเมื่อแก่ชรา ด้วยแกล้งความจริงให้ปรากฏ เพราะเมื่อฉันเป็นนายก
กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร และเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาต่อ
มา ได้อ่านหนังสือเก่าทั้งที่รวบรวมฉบับได้ในประเทศนี้ และที่ได้มาจาก
ต่างประเทศ พบอธิบายเรื่องเนื่องในพระราชประวัติของทุลกระหม่อม ซึ่ง
ยังมีใครมีใครทราบหรือทราบแต่เรื่องไม่รู้ถึงต้นเหตุมีอยู่มาก ฉันจึงพยายาม
แต่งเรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วย
อาศัยหนังสือ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
กับเทศนาพระราชประวัติ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส ทรงพระนิพนธ์ เป็นโครงเรื่อง แกล้งปลงความตามอธิบายที่ฉันได้
มาทราบเมื่อภายหลัง ไว้ในตอนที่ ๒ และที่ ๓ ของหนังสือ

เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อก่อนเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ในเวลานั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมครึ่งกรุงธนบุรี ด้วยกันกับสมเด็จพระ (ศรีสุริเยนทร) บรมราชชนนี ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายใน ด้วยเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาศรีสุตารักษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ มาตั้งแต่ประสูติจนถึงรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระชันษาได้ ๒ ปี ในระหว่างนั้นได้เฝ้าและทรงจำพระบรมอัยกาธิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงสร้างพระมหาสถูปองค์ที่ ๕ ทวัดพระเชตุพนฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่ต้องทรงถือเป็นแบบอย่าง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน ๕ พระองค์นั้นได้เคยทรงเห็นกันและกัน ดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๒ เสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประทับที่ตำหนักแดง (อยู่ตรงที่สร้างตำหนักสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี)

อันสมเด็จพระยาศรีสุตารักษ์กับสมเด็จพระชนนีเคยเสด็จอยู่มาแต่ก่อน ทรงพระยศเป็น สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คนทั้งหลายเรียกกันว่า ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ แต่มักเรียกกันโดยสะดวกปากว่า ทูลกระหม่อมใหญ่ มิฉะนั้นก็เรียกว่า เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ หรือ เจ้าฟ้าใหญ่ เรียกกันอย่างนี้สืบมาจนเสวยราชย์^๒

จะกล่าวถึงเรื่องพระราชทานพระนามแทรกกลางตรงนสักรหน้าด้วย ผู้แต่งหนังสือ เสด็จพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ มาแต่แรกประสูติ ความจริงจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยประเพณีการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อเมื่อพระชันษาได้ ๘ ปี (หรือมิฉะนั้นก็เมื่อโสกันต์) มีพิธีสำหรับการนั้นโดยเฉพาะ คำที่เรียกเมื่อก่อนได้พระราชทานพระนามเป็นแต่คนทั้งหลายเรียกกันโดยสมมุติ เช่นเรียก เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ และพระองค์น้อย เป็นต้น บางทีก็ใช้คำแปลกออกไปตามเหตุ ยกตัวอย่างในครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่นเรียกว่า เจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร เจ้าฟ้ากุ้ง และเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ^๓ เป็นต้น

๑. เมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์โปรดฯ ให้รื้อตำหนักหลังที่เสด็จประทับไปสร้างเป็นตึกในบริเวณนั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมุลมณเฑียร เดิวนั้นย้ายไปปลูกเป็นโรงเรียนอยู่หน้าวัดเขมาภิรตาราม

๒. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า “ท่านฟ้าใหญ่” ฝรั่งเรียกว่า Chow fa yai เจ้าฟ้าใหญ่

๓. สันนิษฐานว่า เจ้าฟ้าเพชร (คือพระเจ้าท้ายสระ) และเจ้าฟ้าพร (คือพระเจ้าบรมโกศ) เห็นจะเรียกพระนามเดิมเมื่อก่อนเป็นเจ้า เจ้าฟ้ากุ้งนั้นอาจจะมาแต่ันิมิตในปีที่ประสูติ เช่นกุ้งขม ผิดปกติ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อมาแต่ันิมิตด้วยประสพเวลาตำมะเดื่อออกดอก อันเป็นของประหลาดมิใคร่จะมี

ประเพณีพระราชทาน พระนามเจ้าฟ้าใน กรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีจดหมายเหตุ
 ปรากฏชัด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ
 มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้า ๕ พระองค์ ที่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระ
 ราชทานพระนามเป็นกรมที่เดียว ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร
 พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าหญิงกรมขุนศรี
 สุนทรเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์น้อยยังทรงพระเยาว์
 พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี^๑ ภายหลังจึงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้า
 กรมขุนเทพยวดี ต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วมีเจ้าฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์
 พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ากฤษดาลัย เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าเมื่อก่อนเสวย
 ราชย์ ๒ พระองค์ และต่อมามีพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นเจ้าฟ้าอีก
 ๓ พระองค์ เจ้าฟ้า ๕ พระองค์นั้นเจริญพระชันษาทันรับพระราชทาน
 พระนามในรัชกาลที่ ๒ แต่ ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ (พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้รับพระราชทานพระนามเมื่อทำพิธีตั้ง
 สรงพระองค์ ๑ ต่อขึ้นมาพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาท
 สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์ ๑ กับเจ้าฟ้าอาภรณ์อีกพระองค์ ๑
 แต่เจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ ไม่ทันได้รับพระราชทานพระนาม
 ในรัชกาลที่ ๒ เรียกพระนามแต่ว่า เจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จพระยา
 บำราบปรบั กษ) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว ๆ สิ้นพระชนม์เสียในรัชกาลที่ ๓ เหลือ

๑. ในหนังสือบางเรื่องว่า ประไพวดี

แต่เจ้าฟ้ากลางมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามหามาลา พิเคราะห์ตามเชิงอย่างที
ปรากฏดังกล่าวมา เห็นได้ว่าการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าแต่แรก
ประสูตินั้น เมื่อรัชกาลที่ ๑ ยังห้ามธรรมเนียมไม่ ที่จริงประเพณีพระ
ราชทานพระนามแต่เมื่อแรกประสูติ (ได้เดือนหนึ่ง) เพิ่งมาเกิดขึ้นใน
รัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะให้คน
สมมุติเรียกกันตามชอบใจ เช่นเรียกเจ้าฟ้ากุ้งและเจ้าฟ้าตอกมะเต๋อ จึง
พระราชทานนามแต่แรกประสูติ ถึงกระนั้นก็ไม่พบนคนเรียกตามสมมุติ
เช่นว่าทูลกระหม่อมใหญ่และทูลกระหม่อมเล็กเป็นต้น ด้วยถือกันว่าเป็น
การเคารพ ทว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทาน
พระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีขอคานอกช่อหนึ่ง
ด้วยเจ้าฟ้าชาย พระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี
พระองค์หนึ่ง พระองค์นั้นเป็น ห้วย ก็มิได้พระราชทานพระนาม และ
ไม่มีพระนามปรากฏ เพราะสนพระชนม์เสียแต่เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกพระนามว่า เจ้าฟ้ามห
กุมาร อธิบายดังกล่าวมาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าที่อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เจ้าฟ้ามงกุฏฯ นั้นห้ามมิได้ ยังมีขอคานอกช่อกล่าว
ในหนังสือเฉลิมพระเกียรติยศนั้น ช่อหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกโปรดฯ ให้เอาเศวตฉัตรไปแขวนตรงที่ประสูติ ช่อนักเกิดด้วยคน

แต่งเป็นไพร่ ไม่รู้คำอธิบายของคำที่พูดกันว่าเจ้านายประสูติ ในเขตฉัตร
หรือ นอกเขตฉัตร อันที่จริงหมายความว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระบรม
ชนกนาถเสวยราชย์แล้วหรือประสูติเมื่อก่อนเสวยราชย์เท่านั้นเอง ประเพณี
เขาเขตฉัตรไปแขวนสำหรับให้เจ้านายประสูติในร่มเงาหามไม้ อีกข้อหนึ่ง
ซึ่งว่าเมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรมหาราชสวรรคต พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักแพ ให้ข้าหลวงคอยสืบ
พระอาการมากราบทูล ชอนกเห็นได้ว่าเป็นความเท็จไม่มีมูล ด้วยสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทรมหาราชเคยมีพระราชโอรสแล้ว หามไม้เหตุที่จะทรงวิตกไม่ แม้จะ
มีเหตุถึงต้องทรงพระวิตก ถ้าทรงวิตกมากก็คงเสด็จไปเยี่ยมถึงวัง ถ้าไม่ถึง
เช่นนั้นก็คงเป็นแต่โปรด ฯ ให้ข้าหลวงไปสืบพระอาการมากราบทูลที่พระ
ราชวัง เหตุใดจึงจะเสด็จไปประทับให้สืบพระอาการอยู่ครังทางที่ตำหนักแพ
ข้อความเหล่านี้เป็นของผู้ที่ไม่รู้ราชประเพณีคิดประดิษฐ์ขึ้นในหนังสือที่ตน
แต่งหวังจะให้คนชมว่ารู้มาก แต่น่าอนาถใจที่บุคคลชั้นสูงอันควรจะรู้ว่า
เป็นเท็จยอมเชิด ถึงคิดเอามาลงในหนังสือที่ตนแต่งพิมพ์ในภายหลัง ฉันท
ได้เคยต่อว่าก็แก้แต่ว่า ถึงไม่จริงนั้นก็เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉันทเห็นว่าแต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติ
ควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นพระเกียรติไม่
หนังสือเฉลิมพระเกียรติด้วยความเท็จที่ความามับบัพพ์แพรหลายอยู่ ดู
เหมือนผู้หลงเชื่อกันว่าจริงกมมาก ฉันทจึงเห็นควรบอกไว้ให้ทราบ

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรง
พระเยาว์ได้เริ่มเรียนอักษรสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน)
วัดโมฬีโลก ฯ (ร่วมอาจารย์กันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)
แต่ยังเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม ครั้นเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรม
มหาราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมารต่อมา พึงสัน
นิษฐานได้ว่าวิชาความรู้อย่างใดที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ขัตติยราช
กุมารอันสูงศักดิ์ คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้น ๆ ทุกอย่าง ขอน
เห็นปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา
ยังทรงม้าและยิงปืนไฟได้ไม่เลื่อม ถ้าว่าโดยย่อ วิชาความรู้อย่างใดซึ่งตาม
คติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ควรทรงศึกษา พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ทรงศึกษาสมบูรณ์ทุกอย่าง เพราะมีโอกาส
ในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี

ในเวลาเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระราชโอรสอยู่นั้น สม
เด็จพระบรมชนกนาถได้โปรด ฯ ให้มีการพระราชพิธีเฉลิมพระเกียรติหลาย
ครั้ง เป็นต้นแต่เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี มีการพระราชพิธีลงทรง ซึ่งทำ
เป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ พระราชทาน
พระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ
สมมุติเทววงศ์ พงศ์อิสวรภษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร ต่อการพิธีลงทรงมาถึงปี
พ.ศ. ๒๓๕๘ พวกมอญมณฑลเมาระตะมะเป็นขบถต่อพม่าแล้วพากันอพยพ

ครอบครัวนี้มาขออาศัยอยู่ในประเทศสยาม เหมือนอย่างพวกพระยาแจ้ง
เคยอพยพมาแต่ก่อน มอญที่อพยพมาคราวนี้ สมิ้งสอดเบา (ซึ่งได้มา
เป็นที่พระยารัตนจักร) เป็นหัวหน้า มีจำนวนคนราว ๕๐,๐๐๐ อพยพมา
ทางด้านพระเจดีย์สามองค์ แขวงจังหวัดกาญจนบุรีทาง ๑ ทางด้านแม่
สอด แขวงจังหวัดตากทาง ๑ ทางจังหวัดอุทัยธานีมาบ้าง แต่จำนวน
ไม่มากเหมือนทางจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปทรง
ตั้งเมืองปทุมธานีเป็นที่อยู่ของมอญที่อพยพมาคราวนี้ (เรียกกันว่า มอญ
ใหม่ เรียกพวกมอญที่อพยพมากับพระยาแจ้ง (คชเสนี) เมื่อครั้งกรุงธนบุรี
ว่า มอญเก่า) และโปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก คุมกำลังและ
เสบียงอาหารขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองตาก ส่วนทางด้านพระเจดีย์สาม
องค์นั้นโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นพระ
ชันษาได้เพียง ๑๒ ปี มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นพระอภิบาล เสด็จ
คุมกำลังและเสบียงอาหารไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี การที่ต้องมี
คนสำคัญคุมพลออกไปรับพวกชาวต่างประเทศที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิ
สมภารนั้น มีความจำเป็น ด้วยอาจจะมึกกองทัพข้างฝ่ายโน้นยกติดตามจับ
พวกครอบครัวล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขต หรือมิฉะนั้นพวกครัวที่
อพยพมานั่นเอง เพราะมากด้วยกัน อาจจะกำเริบเบียดเบียนประชาชน
จึงต้องแต่งกำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถานที่ และมีเสบียงอาหารไป
แจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุใดจึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นนายกไปในครั้งนั้น พิศเราะห์ตุเหมื่อนจะมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพศึก ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพม่า มาแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพม่าว่าโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับ ข้าศึกจะได้ครั้นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์จะได้อุ่นใจ ส่วนทางการนั้นให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

ต่อมาอีกปีหนึ่งถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๘ พระชันษา ๑๓ ปี มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลุกเขาไกรลาสและที่ทรงสนามเป็นต้น แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ประทับอยู่วัดมหาธาตุฯ ๗ เดือนแล้วกลับมาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์น่าจะกลับกันกับที่กล่าว คือสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มพรรษาอายุมากนั่งหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมา

แต่ก่อน* น่าจะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ และยังมีหลักฐานประกอบอีกอย่าง
หนึ่ง ด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
ให้สร้างพระเจดีย์ชน ๒ องค์เป็นคู่กันอยู่ที่ลานหน้าวัดราชสิทธิาราม (อัน
เป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งทรงขนานนามว่า พระ
สิริสมเด็จต์ย์ ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
อีกองค์หนึ่งขนานนามว่า พระสิริจุมภตเจดีย์ เป็นพระบรมราชูปถัมภ์ในพระนาม
ของพระองค์เอง ยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระ
ญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วเสด็จมาประทับในบริเวณพระราชวังข้าง
ฝ่ายหน้า จะสร้างตำหนักชนใหม่หรือจะใช้สถานอันใดที่มีอยู่แล้วจัดเป็น
ตำหนัก ขอนหาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าที่เสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้าพระ
ที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใกล้ประตูสุวรรณภิมบาล คงอยู่ตรงที่สร้างโรง
กระชาปณ์ใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า หอราชพิธีกรรม ในบัดนี้ สมเด็จ
พระบรมชนกนาถโปรดฯ ให้ทรงบัญญัติการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการ
อย่างอื่นอยู่ใกล้ขัตติตพระองค์เป็นนิจ ทรงฝึกสอนราชาศาสตร์พระราชทาน
เอง และในตอนนั้นคงทรงศึกษาวิชาวิสามันท์ต่าง ๆ สำหรับพระราชกุมาร

---

๑. ที่สมเด็จพระญาณสังวรไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่ก่อน เพราะท่านทรงคุณ
ทางวิปัสสนาธุระ ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช เสด็จพระ
ราชสรีรธาตุเมื่ออายุท่านถึง ๕๐ ปี เรียกกันว่า “สังฆราชไก่อ่เถื่อน” เพราะท่านเชี่ยวชาญวิปัสสนา
ธุระ นัยว่าถึงอาจให้ไก่อ่เถื่อนเชื่องได้ด้วยอำนาจพรหมวิหารของท่าน รูปหล่อสมเด็จพระสังฆราช
พระองค์นี้กับฐานจำหลักกลายเป็นรูปไก่อ่เถื่อนมีอยู่ในวัดมหาธาตุ ฯ

ด้วย เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕
ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ จึงได้พระราชทานพระราช
วังเดิมกรุงธนบุรี ให้เสด็จออกอยู่ต่างวังเมื่อพระชันษาได้ ๑๘ ปี แต่
ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี พอปีวอก ๒๓๖๗ พระชันษา
ถึง ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี พอทรงผนวช
ได้ ๑๕ วันก็เสด็จเกิดวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มประชวรเมื่อเดือน ๘
แรม ๕ ค่ำ (ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗) แต่แรกรู้สึกพระองค์ว่าเมื่อยมันไป เสวย
พระโอสถข้างที่ไม่ถูกโรค เลยเกิดพระอาการเขมอซึม จนไม่สามารถจะ
ตรัสได้ แก้อย่างไรก็ไม่ฟื้น ประชวรอยู่ ๘ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม
๑๑ ค่ำ ก็เสด็จสวรรคต ไม่ได้ตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน
แก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นรัชทายาท พระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้า
ข้าราชการทั้งปวงจึงต้องประชุมปรึกษากันตามธรรมเนียมโบราณ ว่าจะ
ควรเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเสวยราชย์ครอบครองบ้านเมือง ในเวลานั้น
ถ้าว่าตามนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในฐานสมควร
จะได้รับราชสมบัติ เพราะเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่อันเกิดด้วย
พระอัศรมเหสี แต่เสด็จในเวลานั้นมีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์
ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗
ปี ได้ทรงบังคับบัญชาราชการต่าง พระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลาย
รัชกาลที่ ๒ ผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก ที่ประชุมเห็นว่าควรถวายราช

สมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึง
อาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ให้ไป
ทูลถามว่าจะทรงปรารณาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบกิตติศัพท์อยู่แล้ว ว่าคิด
กันจะถวายราชสมบัติ แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พิจารณาเห็นว่าถ้าพระองค์ปรารณาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์
คงแตกสามัคคีกัน อาจจะได้เกิดเหตุร้ายในบ้านเมือง ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้า
กรมขุนอิศราณุก์ซึ่งเป็นพระเจ้าน้าพระองค์น้อย ทูลแนะนำว่าควรจะคิด
เอาราชสมบัติตามทมสทธิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรง
เห็นชอบด้วย ไปทูลปรึกษากกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระบิดาซึ่งทรงผนวช
อยู่ กับทงกรมหมื่นเดโชติศรพระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทั้งสองพระ
องค์นั้นตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะปรารณา อย่าหวังราชสมบัติดีกว่า เพราะ
ฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำถาม จึง
ตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป ก็เป็นอันสิ้นความลำบาก
ในการที่จะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้ง
นั้น เมื่อพิจารณาในเรื่องพงศาวดารดูไม่น่าพิศวง ด้วยในรัชกาลที่ ๒ นั้น
มีเจ้านายเป็นหลักราชการมาแต่แรก ๓ พระองค์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช
เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวง
พิทักษ์มนตรี พระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระองค์ ๑

และพระองค์เจ้าทับ พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ซึ่ง ทรงสถาปนาเป็นกรม
หมื่นเจษฎาบดินทรพระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงกำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตร
พระกรรณทั่วไป โปรดฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกระ
ทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวัง และโปรดฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร
ทรงกำกับกระทรวงพระคลัง เป็นเช่นนั้นมา ๘ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐
กรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต ต่อนั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็เป็น
หัวหน้าในราชการต่อมาอีก ๕ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าฟ้ากรมหลวง
พิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ก็ได้รับราชการ
ต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง ๓ ปี ในเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒ กรม
หมื่นเจษฎาบดินทรได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราช
สมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากอำนาจที่มีอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรงยอมจะ
ทำอย่างไร พฤติการณ์เป็นเช่นนั้น จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เรื่องนมกระแสนพระราชดำริของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกอย่างหนึ่งว่า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณ
แก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองก็ทรง
ทราบเพียงเท่าที่เจ้านายองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระ

บรมราชาไชยาในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวอุทิศ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง ก็ยังได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งจะเริ่มแผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิจารณาเหตุราวกับชราที่บ้านเมืองบ้านดาด ให้เสด็จรามาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยการปฏิรูปการปกครองได้ตามความต้องการของบ้านเมือง กระแสพระราชปราชญ์ที่ว่ามานี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ดูเป็นอัจฉริยะจริง

จะเล่าเรื่องพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช จะต้องชี้แจงให้ผู้อ่านทราบลักษณะการที่เจ้านายออกทรงผนวชเสียก่อน ตามประเพณีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาของพระราชกุมาร เมื่อเรียนอักษรสมัยเบองตนตลอดแล้ว พอพระชันษาถึง ๑๕ ปีต้องออกทรงผนวชเป็นสามเณร เพื่อศึกษาศีลธรรมครึ่งหนึ่ง และเมื่อเจริญพระชันษาถึง ๒๑ ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย) อีกครึ่งหนึ่ง จึงนับว่าสำเร็จการศึกษาแต่นั้นไป เจ้านายที่ออกทรงผนวชนั้น บางพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วเกิดนิยมการเล่าเรียนในสำนักสงฆ์เลขทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แม้ที่สุดบางพระองค์เคยอยู่ในสมณเพศต่อไปจนตลอดพระชนมายุก็มี แต่โดยมากนั้นทรงผนวชเป็นสาม

เณรอยู่เพียงพรรษาหนึ่งหรือสองพรรษา แล้วกลับมาผนวชกลับมาศึกษาวิชา
 การทางฝ่ายฆราวาสจนพระชันษาถึง ๒๑ ปี จึงออกทรงผนวชเป็นพระ
 ภิกษุตามประเพณี แต่ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียวแล้วกลับมาบวชรับ
 ราชการบ้านเมือง ก็การเล่าเรียนสำหรับผู้ทบวชเป็นพระภิกษุนั้นมีเป็น
 ๒ อย่าง เรียกว่า คันถุระ คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายาม
 อ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัยอย่างหนึ่ง เรียกว่า วิบัติสนาธุระ
 คือเรียนวิธีที่จะพยายามชำระใจของตนเอง ให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส
 อย่างหนึ่ง การเรียนคันถุระต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธ
 ก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่
 ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถุระ จึงมักเรียนวิบัติ
 สนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธและถ้อยกัน
 อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิบัติสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทำทศกวีพิเศษ
 ในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะ
 ฉะนั้นเจ้านายซึ่งทรงผนวชแต่พรรษาเดียว จึงมักทรงศึกษาวิบัติสนาธุระ
 มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิบัติสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย จึงโปรดฯ ให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับ
 อุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัด
 มหาธาตุฯ ทำอุปัชฌายะวัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษา

วิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชนามว่า วัดราชาธิวาส
เมื่อรัชกาลที่ ๔)

เมื่อแรกทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็น
จะจำนงทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เหมือนเช่นที่เจ้านายทรงผนวชเคยศึกษา
กันมาแต่ก่อน หรืออย่างว่า พอเป็นกิริยาบุญ เพราะจะทรงผนวชอยู่เพียง
พรรษาเดียว แต่เมื่อเกิดเหตุวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต
และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ส่วนพระองค์จะ
ต้องทรงเพศเป็นสมณะต่อไปไม่มีกำหนด ทรงพระดำริเห็นว่าฐานะของ
พระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง จึงเปลี่ยนเจตนาไปจำนงจะ
ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาให้รอบรู้ตามสมควรแก่หน้าที่ของพระภิกษุ ก็ใน
เวลานั้นได้เริ่มศึกษาวิปัสสนาธุระมาแล้ว แต่แรกทรงผนวช จึงตั้งพระ
หฤทัยหมกเหม็นจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่า
ใดก็ทรงทราบสันตาราทที่พระอาจารย์เคยสอนเจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อ
ใดในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถจะแจงดวาทให้
สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น ก็เกิดท้อพระ
หฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จกลับลงมา
ประทับ ณ วัดมหาธาตุฯ ตั้งต้นเรียนคัมภีร์ หมายจะให้สามารถอ่าน
พระไตรปิฎกศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียร
ปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิตซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งในสมัยนั้น
เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงหมกเหม็นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบ

รู้ภาษามคธผิดกับผู้อื่นเป็นอย่างอัศจรรย์   จนกิตติศัพท์เลื่องลือทราบถึง
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว   วันหนึ่งมีพระราชดำรัสถาม
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว   ว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวาย
ทรงฟังได้หรือไม่   พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับ
ว่าจะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

ก็ประเพณีการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยนั้น   กำหนด
หลักสูตรเป็น ๕ ประโยค^๑ ผู้ที่เข้าสอบความรู้ต้องสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยค
ขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าได้เพียง ๓ ประโยคเทียบชั้นเปรียญตรี ถ้า
ได้ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ ประโยคเทียบชั้นเปรียญโท ถ้าได้ตั้งแต่ ๗ ประโยคขึ้นไป
เทียบชั้นเปรียญเอก แต่เจ้านายที่ทรงผนวชแม่ทรงผนวชอยู่นาน และ
ได้เรียนคัมภีร์ เช่นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นต้น แต่ก่อนมาหาเคยมี
พระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เข้าสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามไม่ ถ้า
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตรัสชวน พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงไม่เข้าสอบ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว จึงมีพระราชประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เข้าสอบความรู้เป็นเปรียญพระปริยัติธรรม ชอนเมอคิดดู เห็นว่าพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พระหฤทัยศึกษาพระศาสนานี้เป็นความดี อันสมควร

๑. ประเพณีเดิมกำหนดแต่ถ้าแปลพระสูตรตันตปิฎกได้ ได้เป็นเปรียญตรี ถ้าแปลพระวินัยได้ด้วย
ได้เป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตรตันตปิฎก พระวินัย และพระปรมาัตถ์ได้เป็นเปรียญเอก ถึง
รัชกาลที่ ๒ แก้ววิธสอบพระปริยัติธรรม เป็น ๕ ประโยค   สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (มี)
เป็นผู้จัดระเบียบใหม่ ด้วยปรารถนาว่าวิธีอย่างเดิมหยาบหลวม ผู้มีความรู้ต่ำสามารถจะเป็นเปรียญได้
จึงจัดหลักสูตรให้กวดขันขึ้น

จะทรงอุทหนุน จะได้เป็นกำลังช่วยทำนุบำรุงทางฝ่ายพุทธจักร และเป็น
พระเกียรติแก่พระราชวงศ์โดยไม่ขัดขวางทางการฝ่ายอาณาจักร ด้วยเหตุนี้
จึงตรัสชวนให้เข้าสอบความรู้ เพื่อจะได้ปรากฏพระปรีชาสามารถให้สังฆ
มณฑลนั้นถือ ฝ่ายข้างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรง
พระดำริเป็นทำนองเดียวกัน จึงรับเข้าแปลพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลพระปริยัติ
ธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระ
มหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปล
ทุกวัน^๑ วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้
ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหา
เถระต้องทักทวงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัส
ว่าเห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบท
ส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลที่ป็น
สำหรับประโยค ๔ ที่เดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓
แปลคัมภีร์บาลีมูลสำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีก
ทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้นเมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่น
รักษารณเวศร (ที่เรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรม
ธรรมการ ถามพระพุทโธษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกฯ อันเป็นผู้มีชื่อ
เสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วย ว่า “นี้จะ

๑. การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช

ปล่อยกันไปถึงไหน” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ
กนอยพระหฤทัย ให้นำความขนกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัวในวันนั้น ว่าที่เข้าแปลพระปริยัติธรรม ทรงเจตนาแต่จะส่งของ
พระเดชพระคุณ หาได้ปรารภนายศศกิตติการอย่างใดไม่ ได้แปล
ถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชรัทธาแล้ว ขอดย้าให้ต้อง
แปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความ
ขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตามพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยคให้
ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา

เหตุที่หม่อมไกรสรเข้าไปเกี่ยวกันครั้งนั้น เนื่องมาจากเรื่องเปลี่ยน
รัชกาล ด้วยหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติ
พลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเป็นได้ตั้งประสงค์แล้ว เจ้านายพระองค์
อื่นก็กลับสมัครสมานอย่างเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็ไม่ทรงรังเกียจกินแหนงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
ทรงอุดหนุนเพื่อจะให้เจริญพระเกียรติทางฝ่ายพุทธจักรตั้งกล่าวมาแล้ว แต่
หม่อมไกรสรยังมีทฤษฎี ถือว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจ
จะเป็นศัตรูราชสมภารได้ คอยแกล้งเกี่ยวกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมีให้
คนนิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถูกหม่อมไกรสร
เป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จนผลกรรมบันดาล
ให้ตัวต้องราชภัยเป็นอันตราายไปเอง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาค้นถุระผิด
กับผู้อื่น ด้วยตั้งพระหฤทัยจำแนงแต่จะเรียนพระพุทโศศาสนาให้รอบรู้อย่าง
ถ่องแท้ มิได้หมายจะมีตำแหน่งฐานันดรอย่างใดในสังฆมณฑล เพราะ
ฉะนนเมื่อทรงทราบภาษามคธ ถึงสามารถจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าพระ
หฤทัยได้โดยลำพังพระองค์ ก็ทรงพยายามพิจารณาหลักฐานพระพุทโศ
ศาสนาต่อมา เมื่อทรงพิจารณาถึงพระวินัยปิฎก ปรากฏแก่พระญาณว่า
วัตรปฏิบัติ เช่นที่พระสงฆ์ไทยประพฤติกันเป็นแบบแผน ผิดพระวินัยที่พระ
พุทโศองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก

ยิ่งทรงพิจารณาไปก็ยิ่งเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนมาช้านาน แล้วก็
เกิดวิตกขณในพระหฤทัยว่า หรือสมณวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากพระอริยสาวก
ของพระพุทโศเจ้าจะศูนย์เสียแล้ว แต่อย่างไรก็คิดการที่พระองค์ทรงผนวช
ได้สมาทานว่าจะประพฤติตามพระธรรมวินัยของพระพุทโศเจ้า ถ้าทรง
ประพฤติวัตรปฏิบัติต่อไปในทางที่ผิดพระพุทโศบัญญัติ เห็นว่าลาผนวชออก
เป็นแต่อุบาสกจะดีกว่า ในขณะที่เมื่อกำลังทรงพระวิตกตั้งว่ามาและยังไม่
เห็นทางที่จะแก้ไข ได้กิตติศัพท์ทราบถึงพระกรรณว่ามีพระเถระมอญองค์
๑ (ชื่อชาย นามฉายาว่าพุทโศวงศ) บวชมาแต่เมืองมอญ มาอยู่วัด
บวรมงคล ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เป็นผู้ชำนาญพระวินัย
ปิฎก และประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงเสด็จไปทรงทำวิสสาสะ
สนทนากับพระสุเมธมุนี ๆ ทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญคณะ
(กัลยาณี) ที่ท่านอุปสมบทให้ทรงทราบโดยพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นไม่
ห่างไกลจากพระพุทโศบัญญัติเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยาม ก็

ทรงยินดี ด้วยตระหนักในพระหฤทัยว่าสมณวงศ์ไม่สูญเสียแล้วเหมือน
อย่างทรงพระวิตกอยู่แต่ก่อน ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพฤติวัตรปฏิบัติตาม
แบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ
อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพฤติให้ผิดกับระเบียบ
แบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็จะเป็นการละเมิด และคนทั้งหลายอาจ
จะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย เมื่อปี
ฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เหมือนอย่างเคยเสด็จประทับเมื่อพรรษาแรกทรงผนวช
เวลานั้นมีพระภิกษุหนุ่ม เป็นเจ้าบ้าง เป็นลูกผู้ดีบ้าง ที่ได้ถวายตัวเป็นสาธุ
ศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสในพระดำริกราว ๖ รูป ตามเสด็จอยู่
วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นเป็นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิด
เป็นคณะสงฆ์ซึ่งแสวงหาสัมมาปฏิบัติ อันมาได้นามในภายหลังว่า ธรรม
ยุติกา แต่นั้นเป็นต้นมา

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในสมัยนั้นแทรก
ลงสักหน่อย มีเรื่องตำนานเล่ากันมาแต่โบราณ (จะเป็นตำนานเกิดขึ้น
ในเมืองมอญ หรือในเมืองไทยหาทราบไม่) ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์
เชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาที่เวลานั้น เรือมาถูกพายุพัดกลับไป เรือลำที่
ทรงพระวินัยปิฎกพัดไปเมืองมอญ และเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกพัดมา
เมืองไทย ตำนานนี้อาจจะเป็นอุปมาไม่มีมูลทางพงศาวดาร แต่มี
ความจริงประหลาดอยู่ ที่พระสงฆ์ในเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ

๑. ว่าตามพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือเรื่องวัดสมอราย
หน้า ๓๒

ฝ่ายพระสงฆ์ทางเมืองไทย ถือพระสูตรต้นบัญญัติเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ไทยชำนาญการแสดงธรรม แต่มีใครเอาใจใส่ในการปฏิบัติพระ วินัยเคร่งครัดนัก เป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ ใช่ว่าพระสงฆ์ไทยจะเป็น อลัชชหรือไม่มีความรู้หนักหนาได้ แต่มามีเสียอยู่อย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไทย เชื้อถือคติบัญญัติอันตรธานในบริเวณท้ายคัมภีร์ปฐุมสมโพธิ^๑ เกินไป ใน บริเวณนั้นอ้างว่าพระพุทธรเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า เมื่อถึงกาลยุค (คือยุค บัจจุบันนี้) พระพุทธรศาสนาจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติบัญญัติและความ ศรัทธาอุตสาหะของคนทั้งหลายก็จะเลวลงทุกที จนไม่สามารถรักษาพระ ธรรมวินัยไว้ได้ ที่สุดเมื่อพุทธรศักราชใกล้จะถึงห้าพันปี แม้พระสงฆ์ก็จะมี แต่ผ้าเหลืองคล่องคอหรือผูกข้อมือไว้พอรู้ว่า เป็นพระเท่านั้น คดีตามคัมภีร์ นั้นเป็นเหตุให้เชื่อกันว่าพระพุทธรศาสนาที่เราถือกัน มีแต่จะเสื่อมไปเป็น ธรรมตา พันวิสัยที่จะคิดแก้ไขให้คนดีได้ เมื่อเช่นนั้นก็พยายามรักษา พระธรรมวินัยมาแต่เพียงเท่าที่สามารถ จนเกิดคำพูดว่า ทำพอเป็นกิริยา บุญ ด้วยเชื่อกติทกกล่าวมานี้^๒ แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า ได้มีการ ฟันพระศาสนา มาเป็นครั้งเป็นคราว เช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อ รัชกาลที่ ๑ นนกด การฟันพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟันหาความรู้ หา ได้ฟันถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้ง ระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกากิจเป็นการฟันพระศาสนาส่วนที่บกพร่อง

๑. เป็นคัมภีร์แต่งในลังกาทวีป

๒. ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้เคยสนทนากับพระมหาเถระที่เชื่อกติบัญญัติอันตรธานอย่างว่า หลาของก็

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่รำคาญพระราชหฤทัยที่เกิด
 กล่าวกันเช่นนนแพร์หลาย จึงตรัสปรึกษาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัย
 ญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ๆ กราบทูลความเห็นว่าเป็นไปรอด ๆ ให้
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่เสียใกล้ ๆ ความสงสัย
 นั้นก็จะระงับไปเอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
 เห็นชอบด้วย เมื่อญมกัณเฑาะแก่พระราชประสงค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะแต่ยังไม่ได้ครองวัดและเวลานั้น
 พระราชาคณะตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน ๆ ซึ่งกรมพระราชวังบวร
 มหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ทีในพระนครว่างอยู่ จึงโปรด ๆ ให้เลื่อน
 สมณศักดิ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง
 แล้วเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ๆ เมื่อบวอก พ.ศ. ๒๓๗๕ เวลานั้น
 พระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา^๑

ก่อนที่จะเล่าเรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศน ๆ จะ
 ย้อนไปกล่าวถึงเรื่องพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเที่ยว
 อดงค์ในสมัยเมื่อยังประทับอยู่วัดราชาธิวาสเสียก่อน เพราะการที่เสด็จ
 เที่ยวดังคามีผลเป็นคุณแก่บ้านเมืองเมอภายหลังหลายสถาน คือใน
 สมัยเมอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้น ประเพณีที่
 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองห่างจากกรุงเทพฯ ถึงต้องประทับแรม

๑. เจ้าใจวันเสมอกันกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คือมีฐานานุกรม ๗ รูป และลำดับยศอยู่
 ต่อพระพิมลธรรม
 ๒. ถ้านับตั้งแต่ทรงผนวชแปลงได้ ๑๑ พรรษา จึงทรงเป็นอุปัชฌาย์ได้ตั้งแต่เสด็จมาอยู่วัด
 บวรนิเวศน ๆ

แม่เพียงเสด็จไปทรงบูชาพระพุทธบาท หรือไปทรงทอดกฐินหลวงถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น หยุดมาตงแต่รัชกาลที่ ๒ นับเวลากว่า ๓๐ ปี เมื่อไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครเสด็จออกไปเที่ยวหัวเมืองไกล นอกจากจำเป็นต้องไปในเวลามัราชการ เพราะเห็นเป็นการฝ่าฝืนพระราชบัญญัติ เกรงจะระแวงผิดทางการเมือง จึงอยู่กันแต่ในกรุงเทพฯ เป็นพน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระศาสนา ใครจะศึกษาอุตงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่าพระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบูชามหาเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรดฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑล นครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนมณฑลพิษณุโลกทางฝ่ายเหนือ ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาและทรงทราบความทุกข์สุขของราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้น ด้วยพระองค์เองนับเหตุให้ทรงทราบตระหนักมาแต่เมื่อเสด็จอุตงคณินว่ารัฐบาในกรุงเทพฯ มีใครทราบความเป็นไปในบ้านเมืองตามที่แท้จริง อีกสถานหนึ่งได้ทรงทราบอัชฌาสัยใจคอของราษฎรชาวหัวเมืองที่เสด็จไป และคนเหล่านั้นเมื่อรู้จักพระองค์ก็พากันขอบพระอภัยยศ เกิดนิยมนับถือแพร่หลายในเหล่าประชานมาแต่ชนนิน ยังอีกสถานหนึ่งซึ่งเป็นประโยชน์สำคัญเกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปอุตงค คือ เมื่อได้ไปทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุเช่นศิลาจารึกเป็นต้น กับทั้งโบราณสถานที่มีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามสมัย ก็เกิดใฝ่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณ

คดีของประเทศสยามโดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้
ทั้งไทยและฝรั่งนิยมศึกษาตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศ
สยามจึงได้เจริญแพร่หลาย แม้จนทุกวันนี้ ใครจะศึกษาโบราณคดีของ
ประเทศสยาม ก็ยังได้อาศัยพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชวินิจฉัยไว้แทบทุกคน

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามา อยู่วัดบวรนิเวศนฯ นั้น
ดูทรงระวังมากที่จะมิให้โหม่นสน้อยพระหฤทัย เป็นต้นว่าเมื่อแห่เสด็จมา
จากวัดราชาธิวาสตามประเพณีแห่พระราชาคณะไปครองวัดนั้น โปรดฯ
ให้จัดกระบวนเหมือนอย่างแห่เสด็จพระมหาอุปราช แล้วโปรดฯ ให้
สร้างตำหนัก (หลังที่เรียกว่า พระบันทยา) กับท้องพระโรงให้เสด็จ
อยู่เป็นมาตุภูมิ และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก^๑
ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพอพระหฤทัยที่ได้เสด็จมา
อยู่วัดบวรนิเวศนฯ ด้วยเหตุหลายสถาน เพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ทวัด
ราชาธิวาส วัดนั้นมพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่
เดิม ทรงจัดวางระเบียบบรมมยุตกาได้สะดวกเพียงวัดปฏิบัติรัตนตัวพระ
ภิกษุ แต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์เช่นทำสังฆกรรม เป็นต้น ยังขัดข้อง
เพราะอยู่ปะปนกับพระสงฆ์ต่างสังฆกัน ที่สุดพระบรมมยุตกาत्मชนกยัง

๑. กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดบวรนิเวศนฯ
ในครั้งนั้นด้วย เพื่อให้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้าพเจ้าผู้แต่ง
หนังสือเห็นว่าพระราชาทานมาก่อนแล้วเพราะเป็นวัดที่สถิต ของ พระราชาคณะผู้ใหญ่ แต่ก่อน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครอง

ต้องแยกกันอาศัยอยู่ตามวัดต่าง ๆ เพราะเสนาสนะไม่พอจะอยู่ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ๆ ได้ทรงครองวัด สามารถรับพระสงฆ์ธรรมยุติกามาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่กับบวชเป็นธรรมยุติกาทงนั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ๆ ก็เป็นธรรมยุติกาทงหมด จึงทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจนงานการสั่งสอนสั่งบุรุษ ให้บริบูรณ์ตามคติธรรมยุติกาได้ตั้งพระประสงฆ์แต่ความเดือดร้อนรำคาญก็เกิดขึ้นหลายอย่าง เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ หมู่คนไกรสรพยายามทำร้ายหนักจน จนถึงหาเหตุให้สึกพระสุเมธมุนีที่เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ แม้จนแกลังไสบาตรพระธรรมยุติกาด้วยข้าวต้มให้ร้อน มอทอดุมบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงรับความเจ็บช้ำระกำพระหฤทัยมาตลอดอายุของหมู่คนไกรสร แต่ก็ไม่ทรงยอมหย่อนพระอุตสาหะในการฟื้นฟูพระศาสนา ด้วยทรงเห็นว่าพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ จึงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาได้โดยเปิดเผย

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมา ครองวัดบวรนิเวศน ๆ พอทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติกาสำเร็จแล้ว ก็ทรงพยายามฟื้นฟูการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อมา ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียน ซึ่งแบบเดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลัก สูตรสำหรับสอบเป็นลำดับชั้นไป ทรงเปลี่ยนแปลงให้เรียนเป็น ๒ ชั้น ๆ ต้นเรียนแต่ไวยากรณ์ชั้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตก

ฉานเสียดก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยอ่านคัมภีร์อื่นๆ
ต่อไปเป็นชั้นหลัง ด้วยใช้วชิรชนนักเรียนสำนักวัดบวรนิเวศน์ ฯ จึงรู้ภาษามคธ
เชี่ยวชาญถึงสามารถพูดภาษานั้น^๑ และใช้หนังสืออรรถ เทศน์ได้โดย
สะดวก เมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่า
สำนักอื่น ๆ เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระ
ราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน์ ฯ เป็นเปรียญ
มาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ถ้าวัด
ของรัตนเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะได้ดี” เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถจัดการเล่าเรียน ได้รุ่งเรืองเช่นนั้น
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหา
เถระผู้สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เมื่อญไปเกิดโต้แย้งกับพระ
พุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ (องค์ที่ออกนามมาในตอนที่ทรง
แปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้นเล่า
กันมาว่า พระมหาผ่อง (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมภาณ
พิลาศ อยู่วัดประยุรวงค์) แปลความแห่งหนึ่งว่า ตุมเห อันว่าท่านทั้งหลาย
นีสัทท จงนั่ง อาสนะ ในอาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวไม่โปรดที่แปลศัพท์ อาสนะ ว่าใน อาสนะ พระมหาผ่องแปลใหม่

๑. ในจดหมายรายงานหม่อมราโชทัย เรื่องทูตไทยไปยุโรปเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่า
เมื่อไปถึงเมืองลังกามีพระสงฆ์มาปราศรัยเป็นภาษามคธ เจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ‘เป็นผู้พูดตอบ’
เจ้าหมื่นสรรเพชนั้น (ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) เคยเป็นแต่มหาดเล็กข้าหลวงเดิม
อยู่ที่วัดบวรนิเวศน์ ฯ เพียงนั้นยังพอพูดภาษามคธได้บ้าง ส่อให้เห็นว่าคงจะพูดภาษามคธกันได้
แพร่หลายในวัดบวรนิเวศน์ ฯ เมื่อครั้งนั้น

ว่า อาสนะ เห็นอาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
แต่พระพุทธโฆษาจารย์ดีว่าไม่ถูก พระมหามงก็ไม่ว่าจะแปลว่าอะไร
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหามงจะตก จึง
ตรัสว่า “นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะฉีกอาสนะออกแล้วเข้าไป
นั่งในช่องที่ฉีกหรือ หรือจะเอาอาสนะชนคดุมตัวไว้ในนั้น” พระพุทธ
โฆษาจารย์โกรธ บังอาจกล่าวคำหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ตรัส
สั่งห้ามมิให้นิมนต์พระพุทธโฆษาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการ
สอบพระปริยัติธรรมเป็นสิทธิขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
แต่นั้นมาจนตลอดรัชกาล^๑ แต่เรื่องเนื่องด้วยพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม)
ยังไม่หมดเพียงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
เสวยราชย์ พระพุทธโฆษาจารย์เกรงว่าจะถูกถอดจากพระราชาคณะด้วย
ทรงอาฆาต ถึงเตรียมตัวจะกลับไปอยู่เมืองเพชรบุรีทันเดิม แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พ้นโทษ ตรัส
ยกย่องว่าพระพุทธโฆษาจารย์ชำนาญพระปริยัติธรรมมาก ให้เลื่อนฐาน
นั้นตรชนเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลาง มาครอง
วัดมหาธาตุฯ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ก็เกิดเลื่อมใสใน

๑. เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสปราศรัยกับเรื่องดังกล่าวนี้ พระสาร
ศาสน์พลักษณ์ (สมบุญ) ซึ่งเมื่อบวชเป็นพระครูสมุห ฐานานุกรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เล่าให้ฟัง

พระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยายาม ว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่ง
คาถาถวายพรอันชวนด้วยบทว่า ยี่ ยี่ เทวมนุสฺसानิ มงฺกฺลตฺถาย ภาสิตฺ
ถวายสนของพระเดชพระคุณ^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชอบ
พระราชหฤทัย จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์สวดคาถานี้ข้างท้ายพระปริต ยัง
สวดมาจนทุกวันนี้

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ ครั้งนั้น กิตติศัพท์
ระบือไปถึงลังกาทวีป ว่าพระวชิรญาณ^๒ มหาเถระ อันเป็นพระอนุชา
ของสมเด็จพระธรรมมิกราชพระเจ้าแผ่นดิน ได้พินพระธรรมวินัยให้รุ่งเรือง
ขึ้นในประเทศสยาม ถึงคณะสงฆ์ในลังกาแต่งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าว
พระศาสนา^๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบการรับ
สมณทูตลังกาครั้งนั้น ให้เป็นพระอู่อะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงวิสาสะกับพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น ทรง
ทราบเบาะแสซึ่งจะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกอันขาดฉบับอยู่เมื่อครั้งทำสังคายนา
ในรัชกาลที่ ๑ จึงทูลความแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็
โปรด ฯ ให้ทรงจัดสมณทูต มีพระปลัดสังข์ วัดบวรนิเวศน ฯ (ซึ่งมีนาม
ฉายาว่า สุภฺติ) กับพระปลัดเกิด วัดบวรนิเวศ (ซึ่งมีนามฉายาว่า อมโร)

๑. การที่แต่งถวายนั้น ก็เพราะหัดดูเหมือนจะแต่งถวายพรท้ายเทศนา เพราะมีคำในคาถา
แห่งหนึ่งว่า อิมินา ธมฺมทานเนน เป็นอธิษฐานอ้างอิงอันสังคฺธรรมทานที่แสดง

๒. เป็นพระนามฉายา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อรัชกาลที่ ๒ เคยแต่งสมณทูตไทยไปสืบข่าวพระศาสนาในลังกาทวีป ครั้ง
กลับกัน ฝ่ายลังกามาสืบ

อันเป็นเปรียญธรรมยุคิกา ๙ ประโยคทั้ง ๒ องค์ เป็นหัวหน้า^๑ ออกไปยัง
 ลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เป็นการไปเยี่ยมตอและไปเสาะหากัมภีร์
 พระไตรปิฎกครั้งหนึ่ง ต่อมาให้พระปลัดสังข์ออกไปหาพระไตรปิฎก เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๘๗ อีกครั้งหนึ่ง ได้กัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งยังขาดฉบับมาเพิ่มเติม
 อีกเป็นอันมาก พระไตรปิฎกในประเทศสยามจึงมีบริบูรณ์แต่นั้นมา ตั้งแต่
 มีสมณทูตเข้ามาแล้ว ต่อมาก็มีชาวลังกาทงพระสงฆ์และคฤหัสถ์ไปมา
 ติดต่อกับสำนักวัดบวรนิเวศน ๆ มิใคร่ขาด จนที่สุดเมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ ชาวลังกา
 ทูลขอให้ส่งคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทตั้งวงศ์ธรรมยุคิกาทในลังกาทวีป
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระอโนมมุนี (ศรี ซึ่ง
 ภายหลังได้เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ อยู่วัดประทุมคงคา) นำคณะสงฆ์
 ออกไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ แต่การที่จะตั้งวงศ์
 ธรรมยุคิกาทสำเร็จตามประสงค์ไม่ เพราะพระสงฆ์ลังกาเกิดเกียงแย่ง
 กันเองด้วยพวกนิกายอุบาลีวงศ์ (เรียกในลังกาอีกอย่างหนึ่งว่า สยามวงศ์)
 อ้างว่าเป็นวงศ์ของพระสงฆ์ไทยอยู่แล้ว ฝ่ายพวกนิกายพม่าซึ่งเรียกว่า
 มรุมวงศ์ ก็อ้างว่าพระสงฆ์ธรรมยุคิการับอุปสมบทจากนิกายรามัญ ร่วม
 สมณวงศ์กับตนอยู่แล้ว ทั้งสองฝ่ายไม่ปรองดองกัน การที่จะตั้งคณะสงฆ์
 ธรรมยุคิกาทในลังกาทวีปจึงไม่สำเร็จ^๒

๑. พระปลัดสังข์ ภายหลังเป็นที่พระพรหมมุนี พระอมโรเป็นที่พระอมราภักจิต ราช
 ณะทั้ง ๒ องค์

๒. ถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์ลังกาฝ่ายมรุมวงศ์ พระเถระที่เป็นหัวหน้าชื่อสิริสมนตีสสะ
 รูป ๑ ชื่อปัญญานเสขรูป ๑ เข้ามาขอบวชแปลงเป็นธรรมยุคิกาทในกรุงเทพฯ ได้แปลงตาม
 ปราณนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ (แต่ดู
 เหมือนจะกลับไปตั้งคณะธรรมยุคิกาทไม่สำเร็จอีก)

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาฝรั่ง
ปรากฏว่าเริ่มทรงศึกษาภาษาละตินก่อน ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชา
ธิวาส เขตวัดติดต่อกับวัด คอนเซ็ปชัน Immaculate Conception Church
ของพวกโรมันคาทอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลกั้วตั๋งยังเป็นบาทหลวง
อธิการของวัดนั้น ชอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทย
เนื่อง ๆ จนทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวายเป็นทำนอง
แลกเปลี่ยนความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ตลอดเวลาสักเท่าใดและถึงเพียง
ไหนไม่ปรากฏ แต่สังเกตในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสวยราชย์แล้ว มักทรง
ใช้ศัพท์ภาษาละตินเนื่อง ๆ เห็นได้ว่าทรงทราบไวยากรณ์ของภาษานั้น แต่
การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่
ภาษาอังกฤษนั้นเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ แล้วหลายปี จึงได้เริ่ม
ทรงศึกษาต่อมิชชันนารีอเมริกัน

พวกมิชชันนารีอเมริกันกับพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนา
สอนคริสตศาสนาอันเดียวกันก็ ทัศนคติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง
พวกบาทหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิก วางตัวเป็น พระ พยายามบำรุง
ศาสนาด้วยตังบริษัท และอุปถัมภ์บำรุงการฝึกสอนคนที่เข้าวัดเป็นสำคัญ
ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสแตนต์ (ซึ่งแตกไปจากโรมัน
คาทอลิก) วางตัวเป็น ครู นำทั้งศาสนาและอารยธรรม Civilization มา
สอนชาวต่างประเทศนั้นทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีทำให้เกิดประโยชน์
ต่าง ๆ เช่นรักษาโรคและสอนวิชาความรู้เป็นต้น ให้คนทั้งหลายเลื่อมใส

เป็นปัจจัยต่อไปถึงการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกัน
จึงเข้ากับไทยได้ ผิดกันกับพวกบาทหลวง ในครั้งนั้นมีไทยที่สังกัดเป็น
ชั้นหนุ่ม (เช่นเรียกกันในปัจจุบันว่า คนสมัยใหม่) ปราบปรามจะศึกษา
วิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลัง คือ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุน
อิศเรศรังสรรค์ ใครจะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์ ๑ กรมหลวงวงศา-
ภิกษาสุนทร เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใครจะทรงศึกษาวิชาแพทยอย่างฝรั่ง
พระองค์ ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวง
นายสิทธิ ใครจะศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นคน ๑ ได้ศึกษาวิชาเหล่านี้ต่อ
พวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย ส่วนพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เสด็จ
อยู่วัดราชาธิวาส แต่หาปรากฏว่าได้ทรงศึกษาวิชาอันใดจากพวกมิชชัน
นารีอเมริกันในชั้นนั้นไม่

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษ
พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารสอนให้เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะทรงปรารถนาถึงการ
บ้านเมืองตั้งแต่จรบแพอังกฤษ ต้องทำหน้าที่สอดส่องอนุญาตให้อังกฤษกับ
ฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นไทยโดย
มากยังเชื่อตามคำพวกจีนกล่าวว่าแพสงครามด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาล
จึงต้องทำหน้าที่สอดส่องอนุญาตให้มีเวลาเตรียมรบพุ่งต่อไป แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นว่าถึงคราวโลกยวิสัย จะเกิด

การเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมา มีอำนาจชนทางตะวันออกนี้ และประเทศ
สยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า จึงเริ่มทรงศึกษาภาษา
อังกฤษ มีสเตอร์แคสเวลล์* มีชชัณนาร์โออเมริกัน (ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
เรียกในหนังสือ แสดงกิจจานุกิจว่า หมอหัตถ์กัน) เป็นผู้สอนถวาย เล่ากันว่า
มีสเตอร์แคสเวลล์ ไม่ยอมรับค่าจ้าง ทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนา
ได้ทั่วตบวรนิเวศนฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กล้าประทาน
อนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ เป็นท่านองเหมือนทำ
ให้พิสูจน์ความศรัทธาของพุทธบริษัทวัดบวรนิเวศนฯ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมีสเตอร์แคสเวลล์ จน
สามารถจะอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกดียิ่งกว่าใคร ๆ ที่เป็น
ไทยด้วยกันในสมัยนั้นทางต้น ขอนมหลกฐานปรากฏเมื่อรัฐบาลอังกฤษให้
เซอร์ เจมส์ บรุก เป็นทูตเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมา
กับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญ
ภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมีชชัณนาร์โออเมริกันชื่อ มีสเตอร์โจนส์ (เรียกกัน
ว่า หมอยอนส์) คน ๑ กับฝรั่งคริสตชนชื่อ เจมส์เฮลล์ (เรียกกันว่า เสมียน
ยิ้ม) อีกคน ๑ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษ
แล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เรียกใน
จดหมายเหตุว่า ทูลกระหม่อมพระ) ทรงตรวจทุกฉบับ พระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยนั้นอีกพระองค์ ๑
แต่คงเป็นเพราะไม่ทรงทราบลึกซึ้งถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. มีสเตอร์ แคสเวลล์ เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒

จึงไม่ปรากฏว่าได้มีหน้าที่ช่วยตรวจหนังสือที่มีไปมากับ เซอร์ เจมส์ บรัค
มิสเตอร์แคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ก็มีเวลาสอน
อยู่ ๖ ปี แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงศึกษาต่อมิสเตอร์แคสเวลไม่นาน
ถึง ๖ ปี พอทรงสามารถอ่านภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ความโดย
สะดวกแล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีเรียนอย่างว่านยังใช้
กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ เช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระ
พระยาเทววงศ์วโรปการก็ ตลอดมาจนตัวผู้แต่งหนังสือตนเอง ก็เรียนต่อ
ครูเพียงสัก ๓ ปี แล้วเรียนเอาเองต่อมาทั้งนั้น แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เป็นประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรเรียนแต่โดยลำพัง
พระองค์ ทรงทราบทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่านหนังสือ
๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวก เป็นแต่ตัวสแลงและเขียนไม่ได้
ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบภาษา
อังกฤษ พระเกียรติคุณก็แพร่หลายไปถึงนานาประเทศ ด้วยพวกมิชชัน
นารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ บอกเล่ากันต่อ ๆ ไป จนมีนักเรียนชาว
ประเทศอื่นทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมาย
มาถวาย ทูลถามหาความรู้ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศสยาม ก็มีพระราช
หัตถเลขาตอบตามประสงค์ ฉายพระราชหัตถเลขาครั้งนั้นยังปรากฏอยู่
มาก มักทรงแต่งตามโวหารภาษาไทย ชื่อนี้เมื่อ เซอร์ จอน เบาริง เป็น
ราชทูตเข้ามาเวลาเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยกเหตุที่ประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออก

ออกันไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนรู้อังกฤษ ทูลแนะนำให้มีพระ
ราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย แต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้อง ว่าไม่สามารถจะทรงแต่ง
สำนวนให้เหมือนคนอังกฤษได้ เซอร์ จอน เบาริง ทูลว่า ถึงพระราชนิพนธ์
ไม่เหมือนสำนวนคนอังกฤษแต่ ใครอ่านก็เข้าใจความตามพระราชประสงค์
ได้ชัดเจน ขอให้ทรงพระวิตกเลย จึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระ
ราชินีวิคตอเรีย

วิชาความรู้ต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ขอนมหลักฐานปรากฏแต่
ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๓ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๓ ประวัต
ศาสตร์อย่าง ๓ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๓ การที่ได้ทรงศึกษาวิชาคณนา
วิธีและโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราศที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน
การที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ
เซอร์ จอน เบาริง แต่ง ว่าเมื่อจะเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราช
ไมตรีใน พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น เกว่งไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคย
เข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อน เป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดีย หรือทูตของ
รัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร์ จอน เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์น
มาต่างพระองค์สมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย จะต้องให้รับผิดกัน เซอร์ จอน
เบาริง ค้นหาแบบอย่างของไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบใน
หนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับ เซเวเลีย เดอไซมอน
ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘ เหารายการในหนังสือ

นั้นมาเปรียบเทียบ ข้ายฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะ
ตำราศูนยเสยแต่ครงกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงพงศาวดารการเกี่ยวข้อใน
ระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดใจ เซอร์ จอน เบาริง
ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรด ฯ
ให้เอาแบบอย่างครงสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้
เป็นระเบียบ ก็ถูกใจ เซอร์ จอน เบาริง ไม่มีที่เกียงงอนได้

เรื่องทรงศึกษาการเมืองที่เกี่ยวกับต่างประเทศนั้น พงศันนิษฐาน
ได้ว่าคงทรงหนังสือชาวที่ฝรั่งพิมพ์ในเมืองจีนและสิงคโปร์ บ้าง เป็นต้น
กับทั้งที่ได้ทรงสนทนาสมาคมกับฝรั่ง ทรงทราบประวัติการณ์ที่ฝรั่งมาทำ
ทางตะวันออกกันและความเห็นของฝรั่งอยู่เสมอ เมื่อครงทรงตรวจหนังสือที่
ไทยได้ตอบกับ เซอร์ เจมส บรูค คงตระหนักแน่พระหฤทัยตามที่ทรงคาดไว้
แต่ก่อน ว่าอังกฤษคงจะมาเกี่ยวถึงเมืองไทย เหตุการณ์ที่ปรากฏในชั้นหลัง
สื่อให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระดำริเห็น
มาแล้วแต่ยังทรงผนวช ว่าไทยคงต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษด้วย
จำเป็น ขอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจจะทรงพระราช
ดำริเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่
อังกฤษปรารถนา จะเกิดความฉิบหายในบ้านเมือง และบางที่จะยังเชื่อ
คำพวกจีนว่าอังกฤษมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคง
อย่าให้เรือรบชนมาถึงพระนครได้ ก็จะปลอดภัย จึงไม่ยอมทำหนังสือ

กับเซอร์ เจมส์ บรัค ว่าตามหลักฐานที่ปรากฏครั้งนั้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวที่ทรงพระดำริเห็นว่าประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ แต่ในเวลานั้นทรงผนวช ไม่มิกิจเกี่ยวของในราชการบ้านเมือง ก็นั่งอยู่

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัติ นั้น พิจารณาความตามเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ดูเหมือนเมื่อตอนแรก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวชนเสวยราชย์ จะยังมีได้ทรงพระราชดำริถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยยังไม่แน่พระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะเรียบร้อยหรือจะเป็นอย่างไร เพราะผู้ทเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรได้รับราชสมบัติมากที่สุด จึงทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศกดิ์พลเสพ ซึ่งกำลังมากเพราะได้กำกับราชการกระทรวงกลาโหม และเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เป็นพระมหาอุปราช ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในตอนนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศกดิ์พลเสพก็คงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พุทธศักราชเป็นเช่นนั้นมาจนกรมพระราชวังบวรมหาศกดิ์พลเสพสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ จึงเริ่มเคาเงื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยครั้งนั้นพวกข้าเจ้าต่างกรมหลายพระองค์คาดกันว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นพระมหาอุปราชเหมือนอย่างกรมหมื่นศกดิ์พลเสพ พวกนี้เตรียมตัวจะเป็นขุนนางวังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจตนาจะไม่ตั้งพระมหา

อุปราชจึงตรัสปรึกษาเสนาบดีบางคน สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
เมื่อยังเป็นทพระยาครพิพัฒน์ฯ กราบทูลว่าถ้าโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านาย
เหล่านั้นชนเสียดกชั้นหนึ่ง ให้ปรากฏว่าทรงเจตนาจะให้มีพระยศแต่เพียง
เท่านั้น พวกข้าในกรมเจ้านายก็คงจะไม่ทะเยอทะยานต่อไป พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้
เลื่อนกรมเจ้านายชนเป็นกรมหลวง กรมขุน หลាយพระองค์^๑ พระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับกรม เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์
ในครั้งนั้นด้วย ประหลาดอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เว้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ไม่โปรดฯ ให้ทรงรับกรม
จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าขัดข้องเพราะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ก็มีใช้
ด้วยเมื่อกกรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงรับกรม ก็เป็นพระภิกษุมิเป็นตัวอย่างอยู่
ขอนำสันนิษฐานว่า คงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาท ไม่สมควรแก่
เจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่
ทรงผนวชอยู่ จะทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราชก็ขัดข้องทางฝ่ายพระศาสนา
จะให้ทรงรับกรมก็ไม่เข้ากับเหตุที่เลื่อนกรมเจ้านายในครั้งนั้น จึงได้งดเสีย
ต่อมามีกรณีหลายอย่างทสอให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว จ้างพระราชนุททัยจะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
รัชทายาท เช่นโปรดฯ ให้แก้เสด็จอย่างพระมหาอุปราชเมื่อย้ายมาประทับ

๑. เลขเป็นประเพณีสืบมา เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต คงมีการเลื่อนกรมเจ้านายแม้
ไม่มีเหตุเหมือนรัชกาลที่ ๓

ณ วัดบวรนิเวศน ๗ ตั้งกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อจะยกยอด
พระปรางค์วัดอรุณ ๗ เดิมทำเป็นยอดนภศูลตามแบบพระปรางค์โบราณ
ครั้นใกล้จะถึงวันฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ยม
มังกูทหล่อสำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องที่จะเป็นพระประธานวัดนางนอง
มาติดบนยอดนภศูล (ตั้งปรากฏอยู่บัดนี้) จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริ
อย่างไรจึงทำเช่นนั้น หาได้ตรัสให้ใครทราบไม่ และการที่เอามังกูทขึ้น
ต่อบนยอดนภศูลก็ไม่เคยมีแบบอย่างที่ไหนมาแต่ก่อน คนในสมัยนั้นจึงพากัน
สันนิษฐานว่ามีพระราชประสงค์จะให้คนทั้งหลายเห็น เป็น นิมิต ว่า
สมเด็จพระเจ้าฟ้า มังกูท จะเป็นยอดของบ้านเมืองต่อไป* แม้เรื่องสำเร็จโทษ
หม่อมไกรสรนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นเหมือนหนึ่งจะทรงบ่อนกันอันตรายมิให้มี
แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะความผิดข้อใหญ่ของ
หม่อมไกรสรอยู่ที่มาดหมายจะเอาราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๓

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรในปีจอ พ.ศ.
๒๓๘๓ ก่อนจะเสด็จสวรรคต โปรดฯ ให้เขียนกระแสรับสั่งไปยังเสนาบดี
สภา เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้น จะทรง
มอบพระราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใดตามชอบพระราชอัธยาศัย ถ้า
ไม่ชอบใจผู้อื่นโดยมากก็จะเสียสามัคคีรสเกิดราวฉาน อาจจะได้เป็น
อุปถัมภ์อันตรายเดือนร้อนแก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นให้เสนาบดีกับข้าราชการ

๑. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ๗ และท่านผู้อื่นที่ทันรับราชการในสมัยนั้นเล่าให้ฟัง

ทั้งปวงปรึกษากัน ถ้าเห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดสมควรจะปกครอง
แผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นเถิด ใน
จดหมายเหตุปรากฏว่า ในวันต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีรับสั่งให้หาพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เป็นบุตรและเป็นพี่
ปรึกษาของเจ้าพระยาพระคลังท้าวหน้าเสนาบดี เข้าไปเฝ้า ดำรัสถามว่า
ทมิภระแลรับสั่งไปเมื่อวันก่อนนั้นเสนาบดีทำอย่างไร พระยาศรีสุริยวงศ์
กราบทูลว่า เสนาบดีเห็นว่าพระอาการประชวรไม่ถึงตรวน ยังไม่ควรจะ
ปรึกษาดังเรื่องผู้รับราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัส
ว่า ผู้ซึ่งจะรับราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่กรม
ชอททรงรังเกียจอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ถ้อยอย่างมอญ ถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าเป็นมอญ
เสียหายทั้งแผ่นดินดอกกระมัง ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
ก็ทรงรังเกียจที่ ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้น
จึงมิได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่พอใจ แต่กึ่งตระหนัก
พระราชหฤทัยว่า เสนาบดีคงปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแน่ ต่อมาอีกวันหนึ่งจึงโปรด ฯ ให้เขียน
พระราชปรารภให้กรมขุนเดโชติศร นำความไปทูลกรมหมื่นนุชโนรสซึ่ง

๑. ตรงนี้กล่าวตามคำในจดหมายเหตุ ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์

เป็นเจ้าคณะสงฆ์ เพราะทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงเคารพนับถือมากทั้ง ๒ พระองค์ ว่าทรงรำคาญพระราชหฤทัย
อยู่ทมิพระสงฆ์ไทยพากันไปเลื่อมใสห่มผ้าตามพระมอญ ดูเสียเกียรติยศ
ของบ้านเมือง ถ้าหากสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จอยู่ เห็นจะไม่พอ
พระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ท่านทั้ง ๒ ช่วยปลดเปลื้องความรำคาญ
พระราชหฤทัยด้วย

ทรงจะแทรกวินิจฉัยลงสักหน่อย ตามเรื่องตำนานการที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งนิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ชั้นเดิมเมื่อทรง
ผนวชแปลงเป็นรามัญนิกาย ทรงร่วมสังฆาตแต่เฉพาะกับพระมอญใน
คณะของพระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังฆาตกับพระมอญทั่วไป เป็นแต่ทรง
ครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับ
พระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลักวัตรปฏิบัติ
อย่างใดที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ
ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธรบบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิด
ก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูกต้องตามพระพุทธรบบัญญัติ
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนิกายธรรมยุติกา เพราะวัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกาย
และพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้าเหมือนพระมอญ การที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติกาอย่างไร
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบ ไม่ได้ทรงรังเกียจ ใน
ทางธรรม คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ขอนพงเห็นได้ด้วยทรง

ตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกาเป็นพระราชาคณะมาแต่ก่อนก็หลายรูป ในกระแ
รับสั่งทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ ในทางโลก คือที่ห้ามผ้าเป็นพระมอญ แต่ข้อใหญ่
ใจความที่ทรงพระราชวิตกนั้น เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงว่าเมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์ จะใช้พระราชนูปภาพให้แปลง
พระสงฆ์มหานิกายเป็นธรรมยุติกาทงบ้านทงเมือง จึงร้อนพระราชหฤทัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ก็เข้า
พระหฤทัยในพระราชวิตก จึงทรงเขียนคำสารภาพถวายว่า ที่ทรงจัดการ
ต่าง ๆ มา มีพระประสงค์แต่จะประพฤติพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระ
พุทธบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบ
ว่ามีการบางอย่างที่ไม่ชอบพระราชอัธยาศัย ก็จะไม่ฝ่าฝืน แล้วตรัสสั่งให้
พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พอพระราชหฤทัย มิได้แสดงความรังเกียจต่อไป

เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรอยู่นั้น มี
เรื่องเนื่องกับเหตุที่จะเปลี่ยนรัชกาลเกิดขึ้นหลายเรื่อง ด้วยเมื่อตอนปลาย
รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปล่อย
ให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ตรัสว่า พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้
ตั้งตามพระราชอัธยาศัย ทางฝ่ายเจ้านายในตอนนั้น ตั้งแต่เจ้าเรือโทษ
หม่อมไกรสรแล้ว ก็ไม่มีต่างกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก ทัง
พวกนั้นหวาดทวนเกรงจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงอยู่แทบทั้งนั้น อำนาจใน
ราชการบ้านเมืองเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในเจ้าพระยาพระ

คลัง^๑ ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีว่าการกระทรวงกลาโหมและกระทรวงพระคลังคน ๑ กับพระยาศรีพิพัฒน์^๒ ผู้เป็นน้องเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกประสูติ^๓ แม้น้อยอยู่ว่าจะไม่กลับคืนได้ ท่านทั้ง ๒ ก็ยังไม่ปรารถถึงกรณีที่จะเปลี่ยนรัชกาล เพราะเกรงพระราชอาญา ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังว่าราชการแผ่นดินอยู่ แต่การที่ท่านผู้ใหญ่ทั้ง ๒ นี้ขยับขยับนั้น ต่อมาเป็นเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ ถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เรียกกระตมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนหม่อมไกรสร เจ้าพระยาพระคลังทราบความจริงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์^๔ ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่และเป็นผู้เฉียบแหลมในราชการยิ่งกว่าผู้อื่นในเวลานั้น พระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขให้ไปเอาทหารบรรทุกเรือขนมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ทำตาม เล่ากันมาว่า พระยาศรีสุริยวงศ์ กับ จมื่นราชามาตย์^๕ บุตรของเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ ซึ่งเฉียบแหลม เป็นผู้ชักเตือนบิดาให้ดำริเตรียมการเร่งเปลี่ยนรัชกาล พอเจ้าพระยาพระคลังได้

๑. ซึ่งเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันว่า “สมเด็จพระองค์ใหญ่” ในรัชกาลที่ ๔

๒. ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันว่า “สมเด็จพระองค์น้อย”

๓. ประสูติอยู่ถึง ๖ เดือนจึงเสด็จสวรรคต

๔. ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยาฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๕. เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในรัชกาลที่ ๔

กระแสรบสังของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงพระราชปรารภ
ให้ทราบว่าจะเสด็จสวรรคต และพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์กับ
เสนาบดีเลือกภรรยาหาดังกล่าวมาแล้ว ก็ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลให้ทรงทราบว่าเสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้น
ครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงศึกษา
โหราศาสตร์ ทรงเชื่อดาราพยากรณ์อยู่มาก ตรัสว่าถ้าจะถวายราชสมบัติ
แก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จพระ
พระอนุชาดวงพระชาตาดิวเศษถึงฐานที่จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวาย
ราชสมบัติแก่พระองค์เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้เท่าใด เจ้าพระยาพระคลังก็ลง
เรือไปเฝ้าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่พระราชวังเดิม ทูลความตามท
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภนั้นให้ทรงทราบ^๑ ความที่
กล่าวมานั้นเป็นมูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา
พระมหาอุปราชให้ทรงศักดิ์พิเศษ เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง Second
King ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เทียบเคียงอย่าง
สมเด็จพระเอกาทศรถ ครองรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เมื่อคน
ทั้งหลายทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราช
สมบัติ ก็พากันยินดี ระงับความหวาดหวั่นสงบได้ในทันที

ครั้นถึงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกันพร้อมด้วย

๑. เรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ผู้เล่าให้ฟัง ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง บิดาของท่านทูล
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

พระราชคณะผู้ใหญ่ในสังฆมณฑล ปรีक्षाเห็นพร้อมกันว่าควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ กับเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทั้ง ๒ พระองค์ วันรุ่งขึ้นจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากวัดบวรนิเวศน์ ฯ แห่งเสด็จโดยกระบวนเรือมาชนททำต่าหนักแพ^๑ (ซึ่งชานานนามใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ว่า ท้าราชวรดิษฐ์) รับเสด็จทรงพระราชยานแห่เข้าพระราชวังหลวง^๒ เสด็จขึ้นไปยังพระมหามณเฑียร ถวายนาสดรงพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ไปประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้านายและเสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลเชิญเสด็จผ่านภิกขุ จึงลาผนวชเมื่อวันที่ ๖ เวลา ๑ นาฬิกา นับเวลาทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เมื่อลาผนวชแล้วเสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถนั้นคืน ๑ แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณโรงแสงต้น^๓ จนถึงฤกษ์ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียร บรรยายพระราชประวัติเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์หมดความเพียงน

๑. ที่เรียกว่า “ ต่าหนักแพ ” เพราะเดิมต่าหนักที่ริมท่าเสด็จลงเรือทำเป็นอย่างเรือแพ ก็อ้าเสาลอยที่ชายเลนแล้วตั้งต่าหนักบนนั้น

๒. ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เรียกว่า “ พระบรมมหาราชวัง ” เป็นคู่กับ “ พระบวรราชวัง ” อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อล่วงรัชกาลที่ ๔ แล้วเลิกชื่อพระบวรราชวัง กลับเรียกว่า “ พระราชวังบวรสถานมงคล ” อย่างเดิม

๓. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งบรมพิมาน ในสวนสิวาลัย

เรื่องพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเสวยราชย์แล้ว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พระชันษาได้ ๔๗ ปี การที่ทรงสร้างสมพระบารมีมาในเวลาก่อนเสวยราชย์ ถ้าเอาระยะพระชันษาตั้งเป็นวินิจฉัยประกอบรายการที่ปรากฏตอนพระชันษาก่อน ๒๐ ปี คงได้ทรงรับความอบรมพระจริยาและศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น อักษรศาสตร์ ราชประเพณี และประวัติศาสตร์ เป็นต้น สำหรับพระราชกุมารชั้นสูงก็ศึกษาตามแบบโบราณครบทุกอย่าง แต่พระปรีชาญาณอันปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสวยราชย์แล้ว ลึกซึ้งเกินกว่าหลักสูตรการศึกษาของพระราชกุมารมาก จึงเข้าใจว่าคงทรงศึกษาต่อมาในสมัยเมื่อทรงผนวชจนทรงสามารถรอบรู้ถึงปานนั้น ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๒๐ จนถึง ๓๐ ปี ทรงศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญ เป็นเหตุให้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ขอนถาหาตัวอย่างในพงศาวดารมาเปรียบเทียบ เคยมีพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงพระองค์หนึ่ง ๑ พระนามเต็มว่า พญาสิทธิไทย เมื่อเสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย ใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชา (ที่ ๑) ในพงศาวดารเหนือเรียกว่า

พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก^๑ เพราะปรากฏพระเกียรติว่าทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกหาผู้เสมอมิได้ในสมัยนั้น ได้ทรงแต่งหนังสือ ไตรภูมิ ไว้เรื่อง ๑ ยังมีฉบับที่จะพิสูจน์ได้ ในประเทศอื่นที่ใกล้เคียงมีพระเจ้าแผ่นดินมอญอีกพระองค์ ๑ เมื่อครองกรุงหงสาวดี ใช้พระนามว่า พระเจ้ารามธิบดี แต่ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า พระเจ้าธรรมเจดีย์ เพราะปรากฏพระเกียรติว่าเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน และมีหนังสือซึ่งพระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงแต่งเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาในเมืองมอญจารึกไว้ เรียกกันว่า จารึกกัลยาณี ยังปรากฏอยู่พอพิสูจน์ได้เหมือนกัน พิจารณาข้อความในหนังสือ ไตรภูมิ (พระร่วง) และในจารึกกัลยาณี ส่อให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทง ๒ พระองค์นั้น แม้ทรงทราบพระไตรปิฎกมากก็จริง แต่ไม่ถึงสามารถจะชวนจณฺษิตชอบในคัมภีร์อรรถกถาฎีกาได้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุดแต่โบราณจารย์ว่าไว้อย่างไร ก็ทรงถือแต่อย่างนั้น จึงผิดกัน ถึงตอนพระชนษาระว่าง ๓๐ จน ๔๐ ปีทรงจัดการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และบางที่จะเป็นในตอนนั้นทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ของไทยเพิ่มเติมจนรอบรู้ลึกซึ้งถึงขั้นสูงสุด โบราณคดีก็เห็นจะทรงศึกษาในตอนนั้น เพราะเสด็จไปเที่ยวชูดงคตามหัวเมือง ได้พบศิลาจารึกและทอดพระเนตรโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ ถึงตอนพระชนษาระหว่าง ๔๐ กับ ๔๗ ปี เริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับทงวิชาความรู้ต่าง ๆ ของฝรั่ง เลยเป็นบัจจยให้เอาพระฤทัยใส่สอดส่องการบ้านเมืองที่

๑. ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือ สำคัญผิดไปว่าเดิมครองเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ถูกนั้นเดิมครองเมืองศรีสัชนาลัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐

เกี่ยวข้องกับต่างประเทศในตอนนั้น ถ้าว่าโดยย่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสมพระบารมีสมบูรณ์มาแล้ว ตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์
ชาติอย่างเดี่ยวแต่ทมิได้เคยทรงบัญชาการทัพศึก เหมือนอย่างสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวใน ๓ รัชกาลแต่ก่อนมา เพราะไม่มีโอกาส ถึงกระนั้นเมื่อเสด็จ
ชนเสวยราชย์ ก็ได้รับความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ว่าเป็นนักปราชญ์
ทรงพระปรีชาญาณผิดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏมาในพงศาวดารโดยมาก
ชอนถึงบุคคลชนหลังที่ไม่ทันได้เห็นพระองค์ ใครได้อ่านหนังสือพระราช
นิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระบรมราชาธิบาย
และพระบรมราชวินิจฉัยทรวบรมพิมพ์ไว้ ก็จะได้เห็นว่าในบรรดากิจการ
และเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้น ทรงรอบรู้อุดมคติ เชื้อได้ว่าในสมัย
นั้นไม่มีผู้คนอื่นเหมือน นอกจากนั้น ถ้าสังเกตในพระราชนิพนธ์ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ต่อไปถึงพระราชอัธยาศัย
ว่าไม่มีความประมาท เช่นจะทรงพระราชดำริกิจการอันใด ย่อมอาศัยหลัก
ฐานและคิดถึงใจผู้คนอื่น ชอนฟังเห็นได้ในพระราชนิพนธ์และประกาศ
สั่งการต่าง ๆ ทรงชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจพระราชดำริ และพระราช
วินิจฉัยแจ่มแจ้งเป็นนิจ จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายไว้วางใจ ในพระคุณ
ธรรมมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์จนตลอดรัชกาล

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพนั้น
ภายในประเทศสยาม บ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อย กว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาล
ก่อน ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว

กันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นขั้ววิตกอยู่ ด้วยเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓
รัฐบาลอังกฤษให้มาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ข้างฝ่ายไทยไม่ยอมทำ
เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิด
ความเสียหายในบ้านเมือง ทูตอังกฤษขี้ใจกลับไป จึงระแวงกันอยู่ว่าอังกฤษ
จะกลับมาอีก และคราวนี้จะมาตีหรือร่ายก็ได้ทั้ง ๒ สถาน ก็ในเวลานั้นผู้
ใหญ่ในราชการ มีสมเด็จพระยาฯ ทั้ง ๒ องค์เป็นต้น ยังนิยมในทางรัฐ
สุภานุบายอย่างครึ่งรัชกาลที่ ๓ อยู่โดยมาก ผู้หมกความเห็นเป็นชั้นสมัย
ใหม่เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมน้อยต่อก ทขอเสด็จ
ปรากฏมีแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๓ แต่เมื่อบวร
ราชาภิเศกแล้วก็เอาพระองค์ออกห่าง ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงจะ
เป็นแข่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีแต่กรมหลวง
วงศาธิราชสนิทพระองค์ ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็น
เจ้าพระยาว่าที่สมุหพระกลาโหมองค์ ๑ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ช่วย
ในการต่างประเทศคน ๑ ความเห็นในเรื่องทำหนังสือสัญญาจึงต่างกันเป็น
๒ อย่าง ข้างพวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่
ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ มิฉะนั้นก็ไม่ควร
ยอมทำหนังสือสัญญา เพราะยังเชื่อกันอยู่ว่าอังกฤษมีฤทธิ์เดช
แต่ในท้องทะเล ฝ่ายพวกชั้นสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกนั้น
ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมาอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่ อังกฤษ

ยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยที่ไหนจะยอมตามใจไทย อย่างไรก็ตาม
ไทยก็ต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว
ถ้าไม่ยอมทำก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ในพวกสมัยใหม่คิดเห็นกัน
อย่างนทงนน แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกล
กว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะให้ปลอดภัยมีทางเดียว แต่ต้อง
รับทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงขแข็งกันฉันมิตร
ให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ใช้แต่
เท่านั้น ทรงพระราชดำริต่อไปว่าประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนั้น ต่อไป
ภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐสภาภิบาล
นโยบายของประเทศสยาม ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมือง ให้
เจริญตามอารยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยไปได้อันคง คงทรงพระราชดำริ
เช่นว่ามาแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นพอเสด็จผ่านพิภพ ตั้งแต่ก่อนทำ
พิธีราชาภิเษก ก็ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยดำรัสสั่งให้เลิก
ประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ให้เจ้านายและข้าราชการใส่เสื้อเข้าเฝ้า
ต่อไปเป็นนิจ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ใส่
เสื้อดังว่ามา คนในสมัยนั้นได้ฟังแล้วอาจจะเห็นชั้น ด้วยเข้าใจว่าเป็นการ
เล็ก ๆ น้อย ๆ ขบประเดี้ยว ไม่น่าจะยกชั้นกล่าว ต่อไปได้อ่านหนังสือจดหมาย
เหตุเก่าจึงเห็นว่าแม้เป็นการเพียงเท่านั้น ก็ไม่สำเร็จได้โดยง่าย ชื่อนปรากฏ
อยู่ในหนังสือ เซอร์ จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษแต่งเล่าเรื่องที่เข้ามา
กรุงเทพฯ ภายหลังมาอีก ๓ ปี ว่าเมื่อไปหาสมเด็จพระยาฯ องค์ใหญ่

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจับ
คาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ได้เสื้อ ความทักล่าวส่อให้เห็นต่อไปว่า
ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ได้เสื้อ เหมือนกันทั้งนั้น
เพราะถือกันว่าต้องได้เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลาอนงยมเสร์ภาพทจะรับแขก
หรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันตกกัน
ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถัดกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษา
ประเพณีทิมมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข
ชนพวงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าววว่า
รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง หรือ ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี แม้
จนในกลอนคำเทียบเรื่อง พระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวก
ข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวตถิ ดัดจริตผิดโบราณ บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อ
คนทั้งหลายเช็ดถอกกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม
ที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงคอยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำ
ให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรดฯ ให้ได้เสื้อก็ยังได้กัน
แต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชนสมัยใหม่ชอบได้เสื้อ
กมมากจน จึงได้ได้เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหา
สมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้
พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบ
คาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ได้เสื้อ ความทักล่าวล่อให้เห็นต่อไปว่า
ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในทึบนั้น ก็คงไม่ได้เสื้อ เหมือนกันทงนั้น
เพราะถือกันว่าต้องได้เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลานั้นยังมีเสวิภาพที่จะรับแขก
หรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนั้น
ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษา
ประเพณีที่มีมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข
ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าววว่า
รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง หรือ ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี แม้
จนในกลอนคำเทียบเรื่อง พระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวก
ข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวตึก คัดจรีตผิดโบราณ บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อ
คนทั้งหลายเซ่อถอกกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม
ที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงคอยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำ
ให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี โดยลำดับ แม้เรื่องทั่วไปรดๆ ให้ได้เสื้อก็ยังได้กัน
แต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชนสมัยใหม่ชอบได้เสื้อ
กมมากจน จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหา
สมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้
พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

เป็นการแปลกประหลาดนัก เพราะเป็นแต่มีฝรั่งสัก ๓๐ คน เข้าไปยืนเฝ้า
อยู่ข้างหลังแถวที่ขุนนางหมอบ แต่การนั้นมีผลมาก (ถึงมาเป็นประโยชน์
ในการเมืองภายหลัง ดังจะเล่าในตอนที่ต่อไป) เพราะฝรั่งเหล่านั้นพากัน
เขียนบอกชาวออกไปถึงนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์
ใหม่ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมหันเข้าหาอารยธรรมอย่างฝรั่ง ผิดกับพระ
เจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทางตะวันออก ฝรั่งตามต่างประเทศพากันพิศวง
เริ่มเกิดไมตรีจิตต่อประเทศสยามดีกว่าแต่ก่อน แม้ด้วยทรงเปลี่ยนแปลง
ประเพณีเดิมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงประเพณี
เดิมตั้งแต่แรกเสวยราชย์ศึกเรื่องหนึ่ง ด้วยทรงทราบแต่ยังทรงผนวชว่าใน
สมัยนนราษฏรถูกผู้มอานาจากตชชมเหงชุกชุม เรืองนทจริงราชประเพณีกม
มาแต่โบราณ อนุญาตให้บรรดาผู้มีความทุกข์ร้อนถวายฎีกาต่อพระเจ้า
แผ่นดินได้ทูลหน้าเสมอกันหมด แต่วิธีถวายฎีกาตามแบบเก่าต้องเข้าไป
ตักกลองที่ทมหดาบกรมวัง ให้พระเจ้าแผ่นดินทรงได้ยินเสียงกลอง ก็โปรด ฯ
ให้มารับฎีกา จึงเรียกกันว่า ตักกลองร้องฎีกา ครั้นนานมาผู้มอานาจกิด
กันมิให้ราษฎรเข้าถึงกลอง ก็ถวายฎีกายากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรารภในพระราชนิพนธ์แห่งหนึ่งว่า พระเจ้าแผ่นดิน
เหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ ล้อมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พอ
เสด็จเสวยราชย์ บรมราชาภิเศกแล้ว ก็ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีกา
ราษฎรด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๕ ครั้ง เวลาเสด็จออก ให้

เจ้าพนักงานตักลองวินิจฉัยเถรี^๑ เป็นสัญญาให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้
เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที ด้วยผู้มอานาจากตชชมแห่งราษฎรเช่นจุด
ถูกสาวหรือจับผู้คนจองจำตามอำเภอใจ ไม่มีใครกล้าทำตั้งแต่ก่อน พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นประโยชน์ จึงโปรด ฯ ให้
ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่สามารถจะมาถวายฎีกา
ได้เอง เช่นถูกกักขังเป็นต้น ให้ฝากฎีกาให้ญาติพี่น้องหรือมูลนายถวาย
ต่างตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความ
เท็จมาราบทุลเพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาญา
แก่ผู้ถวายฎีกาตามประเพณีเดิม บังคับผู้ไม่มีผิดมิให้เดือดร้อน นอกจาก
เสด็จออกรับฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประ
เพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงติดต่อกับตัวราษฎรอีกอย่างหนึ่ง ด้วยดำรัสสั่ง
ให้เลิกประเพณีโบราณ (อย่างเมืองจีน) ที่ห้ามมิให้ราษฎรเข้าใกล้เขต
หนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาส และบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่
อยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าได้
ใกล้หนทาง และให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ หากเจ้าของบ้าน
เรือนมีประสงค์จะแสดงความเคารพ ก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน แล้ว
คอยเฝ้าอยู่ที่เครื่องบูชานั้น จึงเกิดประเพณีตั้งเครื่องบูชารับเสด็จแต่นั้นมา
ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนประเพณีเดิมในเรื่อง
รับฎีการาษฎร และโปรด ฯ อนุญาตให้ราษฎรเฝ้าแทนได้สะดวกกว่าแต่

๑. กลองวินิจฉัยเถรี เคี้ยวอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

ก่อนตั้งเกล้าฯ มา ก็เป็นเหตุให้ราษฎรพากันนิยมในพระคุณของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากเรื่องที่ได้มาเป็นอุทาหรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเดิม และทรงสถาปนาการ
ต่าง ๆ ขึ้นเป็นแบบแผนในรัชกาลที่ ๔ อีกหลายอย่าง ถ้าพรรณนาเป็น
รายเรื่องหนึ่งสื่อนจะยืดยาวนัก จึงจะรวมความเกล้าฯ ตามประเภทของการ
ที่ทรงจัด โดยประสงค์จะให้เห็นเหตุและผลของการที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้นเป็นสำคัญ ถ้าตั้งเป็นปัญหาอย่างที่เราเรียกใน
จำนวนแปลในหนังสือจีนว่าเป็น คำกลาง ถามว่าเพราะเหตุใด พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อธิ
บายข้อเมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ดังได้กล่าว
มาแล้วว่าเพราะทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า รัชกาลของพระองค์ประ
จวบเวลาโลกวิสัยทางตะวันออกเปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมาอำนาจชน
จะต้องเปลี่ยนรัฐสภาภิบาลนโยบายหันเข้าหาจริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมือง
จึงจะพ้นภัยอันตราย แต่การต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับจริยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบ
ธรรมเนียมไทยก็มีมาก เห็นได้ว่ามีเหตุอื่นอีกและเหตุอื่นเกิดแต่พระอุป
นิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ทำการให้ถูกต้อง
เป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณอย่าง
ไรต้องทำอย่างนั้น จึงจะเป็นการ รักษาราชประเพณี เพราะเมื่อพระองค์

ทรงผนวชได้มีโอกาสพิจารณาตำรับตำราต่าง ๆ มาก ทั้งทางฝ่ายพุทธ
ศาสตร์และราชาศาสตร์ เห็นประเพณีต่าง ๆ ที่ทำกันมา ผิดหลักเดิมหรือ
ยังบกพร่องมียุ่่มาก จึงทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ใ้จะไปรด
เปลี่ยนแปลงอะไร ๆ ให้เป็นอย่างใหม่ไปทั้งนั้นหาได้ พระอุปนิสัยเช่น
ว่านี้ พึงเห็นได้แต่ในพระราชประวัติตอนทรงผนวช พอทรงสอบสวน
พระไตรปิฎกทราบว่าพระสงฆ์ไทยปฏิบัติพระวินัยเคลื่อนคลาดจากพระพุทธ
บัญญัติมากนัก ก็ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ดังเล่าเรื่องมาแล้ว
ในตอนก่อน ครั้นเสด็จเสวยราชย์ ทรงพิจารณาเห็นชนบทรรมนิยมอันใด
เคลื่อนคลาดเค้ามูลหรือว่ายังบกพร่อง ก็ทรงพระราชดำริแก้ไข ๒๖๕
ลำดับมาจนตลอดรัชกาล สมัยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมของประเทศสยาม
จึงกำหนดในพงศาวดารว่าเกิดแต่ในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

แต่จะกล่าวอธิบาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
แก้ไขชนบทรรมนิยมตามประเภทต่าง ๆ ต่อไป

การศาสนา

ในตอนที่ ๒ ของหนังสือนี้ได้เล่ามาแล้วถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์
ธรรมยุติกา และที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร
ทรงทักทวงเนืองต่อการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
ดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกา กลับห่มคลุมอย่างพระมหานิกาย มาจน
ต้นรัชกาลที่ ๓ ได้ยึ้นว่าในครั้งนั้นพระเถระธรรมยุติกาบางรูป มีสมเด็จพระ

พระวันรัต (ทับ) เมื่อยังเป็นที่พระอริยมุนีเป็นต้น ไม่ทำตามรับสั่งก็มี ครั้น
ถึงรัชกาลที่ ๕ พระเถระธรรมยุติกาทรงปวง เขาชอกนยนฎีกาต่อเสนาบดี
ขอให้นำความกราบทูลว่าทตองถูกบังคับขึ้นใจให้ครองผ้าตามแบบอย่างซึ่ง
ไม่เลื่อมใส มีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระ
สงฆ์ธรรมยุติกากลับครองแหวกเหมือนอย่างเดิม ก็เกิดความลำบากพระ
ราชฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสให้
ห้ามผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้ง ทั้ง
จะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลับครอง
แหวกตามอำเภอใจจะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตเล่า ก็ผิดกับที่ได้ถูกรับไว้ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว เฉพาะมีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ด้วยฐานะของพระองค์
เมื่อก่อนเสวยราชย์เป็นแต่สมณคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหา
เถระ ฐานะของพระองค์เป็นพระราชามหากษัตริย์ จึงพระราชทาน
พระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้
ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อ
มีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็พากันกลับห้ามแหวก
ตามเดิม แต่เรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ธรรมยุติกาก็ยังมีขอเสนอมาอีก
ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสต่อคติธรรมยุติกาย่างเปิดเผยก็มี
ที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราชนฤทัย
ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยน
รัชกาลใหม่ ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคติธรรมยุติกา

มากจนรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป ทรง
พระราชดำริว่าถ้าทรงชวนชวายนเฉยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ให้แพร่หลาย
ด้วยพระราชนุภาพ จะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำ
ให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ทนต์บถอคติเกิดรังเกียจกัน และพระมหา
นิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติ เหมือน
เช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรม
ยุติกายเองถ้ามีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทราม
ลง เพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายคงชั้นอยู่ใน
คณะกลางตามเดิม มิได้แยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และดำรัสสั่งใน
ราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าในการ
พิธีพระสงฆ์ ก็ให้นับนัตว์รวมกันทั้ง ๒ นิกาย การที่ทรงตั้งพระราชคณะ
ก็เลือกแต่ด้วยพรรษาอายุและคุณธรรม มิถือว่าเป็นนิกายไหนเป็น
ประมาณ ใช้แต่เท่านั้น ทางฝ่ายฆราวาสสกุลไหน แม้ไม่ใช่พระราชวงศ์
เคยบวชเรียนในนิกายไหน ก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิม แต่การฟื้นฟูพระศาสนา
ก็ไม่ทรงทอดทิ้ง เป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราชาไชบายมาเป็นทางสมาคมกับพระ
ราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถาม
อธิบายพระธรรมวินัยที่ใครจะทราบหรือที่ยังสงสัย ได้ตามประสงค์ และ
ทรงขแรงพระบรมวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราชาไชบาย
เห็นว่า มีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับมา และ

การสงฆ์มณฑลก็มีได้แต่กร้าวตลอดรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใส
ในพระปริชาญาณทั่วไปทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องด้วย
ศาสนายังมีต่อไปถึงศาสนาอื่น ๆ อีก แต่ก่อนนอกจากพระสงฆ์กับพราหมณ์
นักบวชในศาสนาอื่นเช่นศาสนาคริสต์นิกาย หรือศาสนาอิสลามนิกาย แม้จน
พระญวนที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนิกาย หาได้รับความยกย่องอย่าง
ใดไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงสมาคม
กับพวกบาทหลวงและพวกมิชชันนารีอเมริกัน เนื่องในการทรงศึกษาภาษา
ฝรั่ง และทรงสมาคมกับพระญวนด้วยใคร่จะทรงทราบคติมหายาน คู่
เคยอยู่แล้ว เมื่อเสวยราชย์แล้วก็ทรงรักษามิตรภาพสืบต่อมา ด้วยทรงยก
ย่องและพระราชทานพระบรมราชานุญาตต่าง ๆ ยกเป็นอุทาจรณตั้ง
เช่นเมื่อส่งตราขपालกัณฑ์ถึงมรณภาพ โปรด ฯ พระราชทานเครื่องแก้ศพ
เหมือนอย่างขุนนาง และพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสแตนต์ กับ
ทั้งทรงสร้างวัดญวนด้วย การที่ทรงอุปการตั้งกล่าวมานี้เป็นเหตุให้พวก
บาทหลวงและมิชชันนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราชการต่าง ๆ ตามพระราช
ประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวกันอยู่จนทุกวันนี้ พระญวนก็เริ่มได้ทำพิธีกึ่งเต็กในงานหลวง
เมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามนั้น พวกถือลัทธิ

๑. ที่วัดโปรเตสแตนต์ซึ่งพระราชทาน อยู่ริมอุ้งบางกอก ถึงรัชกาลที่ ๕ วัดนั้นเลิกไป พระ
ราชทานที่ใหม่ให้สร้างวัด Christ Church ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ วัดญวนนั้นสร้างค้างมาสำเร็จ
ในรัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานนามว่า วัดอุภัยราชบำรุง อยู่ริมถนนเจริญกรุงที่ตลาดน้อย

เขียะ (พวกเจ้าเซน) ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ไปประเพณีมาแต่
รัชกาลก่อน ๆ แล้วยังโปรดฯ พระราชทานตามเคย แต่พวกลัทธิสุหนี่เป็น
คนหลายชาติหลายภาษา แยกย้ายกันอยู่ตามตำบลต่าง ๆ มีสุเหว่าและ
นักบวชชาติของตนเอง เข้ากับพลเมืองเป็นปกติอยู่แล้ว จึงไม่มีกิจที่จะ
ต้องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผิดกับแต่ก่อนประการใด

การพิธีสำหรับบ้านเมือง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของประเทศสยามนี้ แต่เดิมมา
ถ้าเป็นพิธีในทางธรรมเนียมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีใน
ทางโลก ทำตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า พุทธกับไสย
อาศัยกัน มาแต่โบราณ ถ้าทำพิธีตามพระพุทธศาสนา เช่นบวชนาค
เป็นต้น เรียกว่าพิธีสงฆ์ พราหมณ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์
เช่นยกทัพจับศึกเป็นต้น เรียกว่าพิธีพราหมณ์ พระสงฆ์ก็ไม่เข้าไปเกี่ยว
ข้อง จำเนียรกาลนานมาเมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น
ผู้ทำพิธีปรารภนาสวดสวดมนต์ตามคติพระพุทธศาสนาอย่างขณ ก็มักคิดอ่าน
ใหม่พิธีสงฆ์ด้วยกันกับพิธีพราหมณ์ จะยกตัวอย่าง เช่นพิธีบรมราชาภิเษก
พระเจ้าแผ่นดิน เดิมเป็นแต่พิธีพราหมณ์ ภายหลังมาใหม่พิธีสงฆ์เพิ่มเข้า
ในส่วนการ เฉลิม (คือเสด็จขึ้นอยู่) พระราชมนเฑียร จึงเกิดการพิธีซึ่งทำ
ทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ทำแยกกันอย่างเดิมยัง
มีมากถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ

ราชดำริว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นหมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสีย
แล้ว ยังเหลือแต่เชอสาयที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความ
ในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่มีใครได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธี
พราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิก
เสียก็ไม่ควร เพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน จึง
แก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ ซึ่งเคย ทำมาแต่โดยลำพัง เช่น พิธีแรกนา เป็นต้น
ให้มพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้นคือทรงแก้ไขระเบียบพิธีถือน้ำพิพัฒน์
สัตยา ซึ่งเป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำด้วยกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธี
สงฆ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้เป็นสวัสดิมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหมณ์ อาน
โองการแช่งน้ำสาบานและชุบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถือน้ำ
ต่อหน้าพระสงฆ์ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคม
พระเจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงแก้ประเพณีเดิม เสด็จออกไปประทับเป็นประธานให้ข้าราชการถือน้ำ
กระทำสัตย์และถวายบังคมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระ
องค์เองก็เสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงของข้าราชการ
การทั้งปวงด้วย ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขให้เป็น
พิธีสงฆ์เป็นพน คงทำตามพิธีพราหมณ์แต่ตรงมูรธาภิเษก ทรงรับพระราช
อาณาจักรและรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นสำคัญ การพิธีสำหรับบ้านเมือง
จึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไข ให้เป็น
แก่นสารชนิดอีกประเภทหนึ่ง ดังพรรณนามา

ระเบียบยศศักดิ์

พอทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงแก้ไขระเบียบยศศักดิ์ ด้วยมีเหตุที่จะต้องทรงพระราชดำริในการนั้น เองตนแต่ทรงตั้งแบบเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลก่อน อธิบายข้อนี้ ตามประเพณีโบราณพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกสุพรรณบัฏถวายเมื่อราชาภิเษก มักใช้พระนามเดียวกันต่อ ๆ มา ด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล คนทั้งหลายจึงไม่เรียกพระนามตามที่จารึกนั้น เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์อยู่แต่ว่า ขุนหลวง หรือ พระพุทธเจ้าอยู่หัว หรือ พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ แต่เมื่อมีจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วมากขึ้น ก็เรียกพระนามตามพอใจสมมุติกันต่าง ๆ เอาพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์มาเรียกเช่น สมเด็จพระเพทราชาบ้าง เรียกตามพระอัยยาคัยเช่น พระเจ้าเสือ หมายความว่าดุร้ายบ้าง เรียกตามที่ประทับเช่นว่า พระเจ้าท้ายสระ เพราะประทับอยู่พระราชมณเฑียรที่ท้ายสระบ้าง เป็นอย่างนั้นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิบดี เหมือนกันทุกพระองค์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วเป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายจึงมักเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินต้น เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินกลาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่าเป็นอัปมงคล เพราะมีต้นกลาง

ก็ต้องมีปลาย รัชกาลของพระองค์จะเหมือนเป็นสุดท้าย จึงทรงบัญญัติ
ให้เรียก ๒ รัชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์นั้น ให้เรียกรัชกาลที่ ๓ ว่า แผ่นดินพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก และเรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ มีปัญหาเกิดขึ้นอีกว่าจะเรียกรัชกาลที่ ๓ อย่างไร พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริ เห็นว่าควรจะวางระเบียบ
การเรียกนามพระเจ้าแผ่นดินเสียให้เป็นยุติ อย่าให้เกิดปัญหาต่อไป เมื่อ
ทำพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงคำจารึกพระสุพรรณบัฏ เขา
พระนามเดิมขนตงแต่ต้นว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ แทนที่เคย
ขนตงว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิบดี และให้เพิ่มคำสำหรับเรียก
พระเจ้าแผ่นดินว่า พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม แล้ว
ทรงบัญญัติให้เรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่า แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (คำว่า
พระนั่งเกล้าและพระจอมเกล้านั้น ทรงอนุโลมตามพระนามเดิมว่า ทับ
และว่า มงกุฎ) แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกรุง
รัตนโกสินทร์ตามนามแผ่นดินว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อป้องกันมิให้
คนภายหลังเรียกกันตามสมมุติเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา

ระเบียบยศเจ้านายและข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ เนื่องในงานบรมราชาภิเษกนั้นหลาย

อย่าง คองทรงสถาปนายศ กรมสมเด็จพระ ชั้นใหม่ให้เป็นชั้นสูงสุดของเจ้า
นายต่างกรมอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศ สมเด็จพระเจ้าพระยา เข้าในทำเนียบ
ให้เป็นชั้นสูงสุดในขุนนางอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศเจ้าประเทศราชอย่าง ๑
และทรงสถาปนายศสตรีมบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าคุณ เข้าในทำเนียบอีกอย่าง ๑
การที่ทรงสถาปนายศต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ จะอธิบายยศสมเด็จพระเจ้าพระยา
ก่อน แต่โบราณยศขุนนางชั้นสูงสุดเป็นเพียงเจ้าพระยา ตามทำเนียบ
ศักดินาข้าราชการในกรุงมีเจ้าพระยาแต่ ๓ คน คือ เจ้าพระยามหาอุปราช
เป็นชั้นพิเศษคน ๑ รองลงมาถึงอัครมหาเสนาบดี ๒ คน คือเจ้าพระยา
จักรี ที่สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนคน ๑ กับเจ้าพระยามหาเสนา
ที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารคน ๑ ยศสมเด็จพระเจ้าพระยาหา
ในกฎหมายไม่ มีแต่เรียกในหนังสือพงศาวดาร เช่น สมเด็จพระเจ้าพระยามหา
กษัตริย์ศึก และในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ มีว่า พระอุปราชตรีเศียรพระยา
พลเทพเดิมให้เป็น สมเด็จพระเจ้าพระยา (วังหน้า) ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๒
ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งเจ้าพระยามหาเสนา
(ปิ่น) ที่สมุหพระกลาโหม เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ไปรับราชการวังหน้า
ดุ๊กเป็นท่านองเดียวกับท้าว ตังพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยา ในรัชกาลที่ ๑
และมีปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อเจ้าพระยา
ชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อสัญกรรม พระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้เรียกศพว่า
พระศพ อย่างเจ้า (ตามคำพวักผู้ใหญ่ในสกุลสิงหนะนั้นก็เล่าว่า ศพเจ้า
พระยาอภัยราชา (ปิ่น) ได้พระราชทานเกียรติยศอย่างเจ้า) พิจารณา

ความตกลงมาเห็นว่าสมเด็จพระยานัน เดิมจะเป็นแต่คำที่เรียกกัน
 คือเจ้าพระยาคนใดมีความชอบพิเศษ ได้เลื่อนยศสูงชันกว่าเจ้าพระยาอัคร
 มหาเสนาบดี เทียบเท่าเจ้าพระยามหาอุปราชในกฎหมาย อันมียศบาง
 อย่างเหมือนกับเจ้า ก็เรียกกันว่าสมเด็จพระยา ๆ หาใช้ยศในกฎหมาย
 ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจะทรงพูนบำเหน็จ
 เจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีอยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้เป็น
 สมเด็จพระยา และทรงบัญญัติยศสมเด็จพระยาเข้าในกฎหมาย
 เป็นชั้นสูงสุดในยศขุนนางแต่นั้นมา บางทีจะเนื่องมาจากที่ทรงตั้งสมเด็จพระ
 เจ้าพระยานันเอง ทรงพระราชดำริต่อไปถึงยศเจ้านายต่างกรม ซึ่งตาม
 แบบโบราณมียศ กรมพระ เป็นชั้นสูงสุด จึงทรงเพิ่มยศ กรมสมเด็จพระ
 ชั้น
 อีกชั้นหนึ่ง สำหรับทรงตั้งพระบรมวงศ์ซึ่งมีความชอบเป็นอย่างพิเศษ นับ
 เป็นชั้นสูงสุดในยศเจ้านายต่างกรมแต่นั้นมา ที่ทรงแก้ไขระเบียบยศเจ้า
 ประเทศราชนั้น แต่เดิมมารัฐบาลในกรุงเทพฯ ยกยศประเทศราชเป็นเจ้า
 แต่เมืองเวียงจันทน์กับเมืองหลวงพระบาง เพราะสืบสายมาแต่พระเจ้ากรุง
 ศรีสัตนาคนหุตแต่โบราณ ส่วนประเทศราชในมณฑลพายัพยังให้มียศแต่
 เป็น พระยา เพราะเพิ่งตั้งเป็นประเทศราชชั้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 นี้ ต่อเจ้าเมืองคนใดมีความชอบมากจึงทรงตั้งให้เป็น พระเจ้า เฉพาะตัว
 เช่นพระเจ้าเชียงใหม่กาลิละในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้านครลำปางดวงทิพ
 และพระเจ้านครลำพูนบุญมาในรัชกาลที่ ๒ แต่ชาวเมืองประเทศราช
 เหล่าอื่นเองตลอดไปจน ประเทศราชที่ชนกับพม่า เช่นเมืองเชียงตุงเป็นต้น

นับถือว่าเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
ว่าสกุลเจ้าเจ็ดตนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนคร
ลำพูนกับทั้งสกุลเจ้าเมืองน่าน ได้มีความสามัคคีตงย่นมา ที่ใหม่ยศเป็น
แต่เพียงพระยา ตากว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่
ชนพม่าหาสมควรไม่ จึงทรงสถาปนาให้ใหม่ยศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความ
ชอบพิเศษเดือนชนเป็น พระเจ้า เป็นระเบียบสืบมา

การตั้งกรมเจ้านายและตั้งขุนนางที่ทรงแก้ไขระเบียบใหม่นั้น
ประเพณีเดิมการตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านาย นอกจากอุปราชอภิเชก
มหาอุปราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่มีพระราชดำรัสสั่งแล้วก็แล้วกัน ไม่
ได้ทรงเกี่ยวข้องกับพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ไปในการพิธีถึงวงเจ้านายที่รับกรม ทรงรตนำจากมหาสังข์พระราชทาน
อย่างอภิเชก และทรงเจิมจุณณ์ให้เป็นสิริมงคล แล้วพระราชทานพระ
สุพรรณบัฏเอง และเมื่อก่อนพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ให้ข้าลักษ์ณอ่าน
ประกาศพระเกียรติคุณของเจ้านายพระองค์นั้นอัน เป็นเหตุให้ได้ รับกรมให้
ปรากฏด้วย

การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ถ้าเป็นชั้นสูงถึงสมเด็จพระยา ก็เสด็จไป
พระราชทานสุพรรณบัฏท่านเองเดียวกับตั้งกรมเจ้านาย ถ้าชั้นรองลงมา
เพียงชนเจ้าพระยา ก็พระราชทานในห้องพระโรง และมีการอ่านประกาศ
เกียรติคุณเพิ่มชนด้วย การตั้งขุนนางชั้นสามัญ แต่ก่อนมาเป็นแต่กรมวัง
ผู้รับคำสั่งมีหมายบอกตัวเองและบอกไปตามกระทรวงทบวงกรมการต่างๆ

ว่าทรงตั้งคนนั้นเป็นคนทนนแล้วกแล้วกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรลงพระราชหัตถเลขาปรมาภิ
ไธย และประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ และให้รับสัญญาบัตรต่อ
พระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

อนึ่งยศของสตรีมบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าคุณ แต่ก่อนก็เป็นคำเรียกกัน
มักเรียกท่านผู้ใหญ่ในราชินิกุลหรือท้าวนางที่เป็นตัวหัวหน้า และเรียก
เจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ แล้วแต่ใครจะเรียก ๆ กันพื้น
เผื่อไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติ
ให้ยศ เจ้าคุณ เป็นยศในกฎหมาย สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบ
แผนสืบมา

แก้พระราชานุกิจ

การที่พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ขนบธรรมเนียม
นิยมในประเภทซึ่งเรียกในกฎหมายว่า พระราชานุกิจ คือระเบียบเวลาที่
พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ก็เป็นการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง
ซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ตามราชประเพณีมีแต่โบราณมา พระ
เจ้าแผ่นดินย่อมทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ เป็นระเบียบและตามกำหนด
เวลาแน่นอนเสมอ เช่นเสด็จออกขุนนางวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า ๑๐
นาฬิกาเสด็จออกพิพากษาคดี เวลาบ่าย ๑๔ นาฬิกาเสด็จออกที่เฝ้า
วิไลฐาน เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นต้น พระ
ราชกิจอย่างอนุกิจดเขาระเบียบทรงประพฤติโดยมีกำหนดเวลา เป็นทำนอง

เดียวกัน ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในราชกิจอย่างใด ก็เฝ้าแทนตามกำหนด
เวลาทรงปฏิบัติราชกิจอย่างนั้นเสมอไม่ต้องนัดหมายเห็นสมควรแก่การงาน
จึงใช้เป็นตำราราชประเพณีสืบมาช้านาน แต่ระเบียบพระราชานุกิจนั้น
สำหรับแต่เวลาเสด็จประทับในพระนครราชธานี การที่จะเสด็จไปยังหัว
เมืองไม่มีในตำรา แต่ก่อนมาการเสด็จไปหัวเมืองจึงแล้วแต่พระราชอัชฌา
ศัยส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ล่วง
รัชกาลที่ ๑ ไม่มกจกที่ต้องเสด็จไปทำศึกสงคราม พระเจ้าอยู่หัวทรง ๒ รัชกาล
ต่อมา ก็ประทับอยู่แต่ในพระราชวังเป็นพื้น เป็นเหตุให้ทรงห่างเหินกับ
ราษฎร และมีได้ทอดพระเนตรเห็นการที่เป็นไปตามหัวเมือง พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชานุกิจอย่าง
รัชกาลก่อนยังบกพร่องเป็นข้อสำคัญ พอเสวยราชย์ก็ทรงแก้ไข คงไว้แต่
ที่เป็นแก่นสาร เช่นเสด็จออกวันละ ๓ ครั้งเป็นต้น พระราชกิจที่ไม่เป็น
การสำคัญเช่นเสด็จลงทรงบาตร และทรงประเคนเลี้ยงพระทุกวันดังเคย
มีมาในรัชกาลก่อน โปรดฯ ให้เจ้านายทำแทนพระองค์ เสด็จไปใช้ใน
พระราชกิจที่เพิ่มขึ้นใหม่ เช่นเสด็จออกปฏิบัติราชการและเสด็จประพาส
พระนครให้ราษฎรได้เฝ้าเป็นต้น ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นทรงฟื้นฟูประ
เพณีเสด็จประพาสหัวเมืองชนเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา
บางพระองค์ประพาศมาแต่ก่อน มีโอกาสเมื่อใดก็ทรงพระราชอุตสาหะ
เสด็จไปยังหัวเมืองต่างๆ ทางฝ่ายเหนือได้เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทาง
ตะวันออกเสด็จไปถึงเมืองปราจีน กับทั้งหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมือง
จันทบุรีและเมืองตราด ทางฝ่ายใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและ

เมืองสงขลา ทางฝ่ายตะวันตกเสด็จไปถึงเมืองนครศรีศรี เมืองกาญจนบุรี
เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิฉานาพระราช
อาณาเขตและทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนโดย
มาก ตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสนั้น โปรดฯให้สร้างที่ประทับชนใหม่ในวัง
พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเคยประทับก็หลายแห่ง เช่นวังบางปะอิน
ของพระเจ้าปราสาททอง วังจันทร์เกษมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
วังเชิงเขาพระพุทธรบาทของพระเจ้าทรงธรรม และวัง ณ เมืองลพบุรีของ
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่เมืองเพชรบุรีและเมืองนครปฐมกมทพระ
ราชวังโบราณทั้ง ๒ แห่ง แต่โปรดฯ ให้สร้างวังใหม่ในทอน การที่
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง จึงเกิดเป็นประเพณีอันมี
ประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากแต่ในรัชกาลที่ ๕ สืบมา

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชนุกิจ
ดังกล่าวมา เมื่อภายหลังก็เกิดความลำบากแก่พระองค์ในการที่ต้องทรง
ประพัตพระราชนุกิจ เพราะในรัชกาลที่ ๕ มีกิจการต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้า
แผ่นดินแต่ก่อน ๆ ไม่ต้องทรงทำ เกิดเพิ่มขึ้นใหม่หลายอย่าง เป็นต้นแต่
เหตุที่เคยทรงสมาคมและมีหนังสือไปมากับฝรั่งเมืองยังทรงผนวช ครั้น
เสด็จเสวยราชย์พวกฝรั่งต่างประเทศได้ทราบพระเกียรติคุณ พวกนั้นเขียน
หนังสือมาถวายมากจน เกิดพระราชนุกิจที่ต้องมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษา
อังกฤษถึงชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้น อันต้องทรงแต่งเองเขียนเอง เพราะ
ยังไม่มีใครอื่นที่รอบรู้พอจะช่วยพระราชนุกิจนั้นได้ ต่อมาถึงสมัยเมื่อทำ
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว เกิดกิจซึ่งได้ตอบ
กับพวกกงสุลในการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก บางทีก็เป็นการสำคัญอันจะกราบ

ทุกหรือปรึกษาโดยเปิดเผยในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างแบบเก่าไม่ได้ ก็ต้องส่งหนังสือทูลมากับทั้งร่างตบเข้าไปถวายทรงพระราชวินิจฉัย นอกจากนั้นการที่ทรงรับฎีกาของราษฎร ก็เพิ่มพระราชกิจที่ต้องทรงพิจารณาฎีกาด้วยอีกอย่างหนึ่งหรือถ้าว่อมว่าโดยย่อ คือเกิดการที่ต้องทรงพระอักษรเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงปฏิบัติการณ์นั้น แทรกเข้าไปในระเบียบพระราชานุกิจประจำวัน วันไหนมีหนังสือที่เร่งร้อนต้องทรงมาก เวลาเสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองเวลาค่ำก็มักเคลื่อนคลาดเข้าไปเนือง ๆ เป็นเหตุให้ข้าราชการผู้ใหญ่ติเตียนว่าเวลาพระราชานุกิจไม่แน่นอนเหมือนในรัชกาลที่ ๓ บางคนก็เลยขาดเฝ้า ด้วยอ้างว่าสูงอายุแล้วอยู่ดึกทนไม่ไหว แม้ผู้ที่ยังไม่สูงอายุก็พลอยเอาอย่าง ประเพณีที่เสนาบดีต้องเข้าเฝ้าทุกวันก็เสื่อมมาตามราชการสลักสำคัญมักเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกที่รโหฐาน ราชการสามัญที่เคยกราบทูลในเวลาเสด็จออก ขุนนางมักให้แต่ปลัดทูลฉลองกราบทูลแทน (เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ปรึกษากันให้กลับไปใช้แบบพระราชานุกิจอย่างรัชกาลที่ ๓ ดังจะปรากฏอธิบายในตอนต่อไปข้างหน้า)

๔๕ เมืองเขียงตุง

ในรัชกาลที่ ๕ ต้องทำสงครามครั้งเดียว และไม่เหมือนกับสงครามใน ๓ รัชกาลที่ล่วงแล้ว ด้วยแต่ก่อนพอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ทั้งรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พม่าชาติก็เข้ามารบรุก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถกยกกองทัพลงมารบรุก ไทยเป็นฝ่ายข้างต่อสู้รักษา

อาณาจักรทั้ง ๓ คราว แต่คราวนี้ไทยไปตีเมืองเชียงตุงเป็นการรบรุกอาณาจักร
 เขตของพม่า จึงผิดกัน ที่จริงเรื่องตีเมืองเชียงตุงเริ่มมาในรัชกาลที่ ๓
 ด้วยเหตุเกิดจลาจลในอาณาจักรลื้อ ลิบสองปันนา อันเป็นประเทศราช
 ของพม่า แต่ภูมิลาเนาอยู่ต่อแดนทั้งประเทศจีนและประเทศสยาม และ
 เคยยอมขึ้นต่อจีนหรือไทยในเวลาใดก็ตามลำบากมาก่อน เมื่อก่อนเกิด
 จลาจลครั้งนั้น มีพวกเจ้านายราชวงศ์เมืองเชียงรุ่ง ซึ่งครอบครองลิบสอง
 ปันนา พวกนี้อพยพครอบครัวหนีภัยมาอาศัยอยู่ในแดนเมืองน่านและเมือง
 หลวงพระบาง (เมื่อยังเป็นอาณาจักรสยาม) หลายนาย พวกเมืองหลวง
 พระบางและเมืองน่านส่งตัวนายที่เป็นหัวหน้าลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อขอ
 พระบารมีเป็นทพงและจะตั้งพม่ามาขึ้นไทย ก็ในเวลานั้นทางประเทศ
 พม่าเสื่อมกำลังตั้งแต่รบแพ้อังกฤษ (ครั้งแรก) พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะแผ่พระราชอาณาจักรไปถึง
 ลิบสองปันนา แต่จะต้องตีเมืองเชียงตุงซึ่งพม่าให้ควบคุมหัวเมืองลื้อ
 ให้หมดกำลังเสีย ไทยจึงจะเอาเมืองลิบสองปันนาไว้ได้ ครั้นนั้นพอพวก
 เจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพทราบกระแสพระราชดำริ ก็พากันยินดี
 รับอาสาตีเมืองเชียงตุง ด้วยเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้เฉลี่ยกับทรัพย์สิน
 เมื่อรบชนะตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้น จึงโปรดฯ ให้พวกประ
 เทศราชเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองนครลำพูน ยกกองทัพ
 ทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง (ครั้งแรก) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่กองทัพ
 ทัพยกไปไปทำการไม่พร้อมกัน ลงที่สุดขัดสนเสบียงอาหารก็ต้องเลิก

๑. ลื้อ เป็นชาติไทยจำพวกหนึ่ง พูดภาษาไทยถิ่นเหนือเหมือนชาวนครศรีธรรมราช

กลับมา พอประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจวบ
เรื่องตเมืองเชียงตุงก็ค้างอยู่เพียงนนจนสิ้นรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นจะต้องตกลงเป็นยุติว่าจะทำอย่างไร
ต่อไปทั้งในเรื่องตเมืองเชียงตุงและเมืองสิบสองปันนา เพราะพวกเจ้า
นายเมืองเชียงรุ่งต้องคอยพึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง ๓ ปี พรรคพวกครอบครัว
ที่คอยอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางก็มาก พอประจวบกับ
ได้รับศุภอักษรของเจ้าฟ้าแสนหวีเจ้าเมืองเชียงรุ่งมีมาให้กราบบังคมทูลว่า
การที่เกิดจลาจลนั้นระงับเรียบร้อยแล้ว ขอพระราชทานอนุญาตให้เจ้า
นายทมาพึ่งพระบารมีกับพวกบริวารกลับคืนไปบ้านเมือง และเจ้าเมือง
เชียงรุ่งจะถวายเครื่องราชบรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๑ เหมือนอย่างประเทศราช
อื่นต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า พวก
ราชวงศ์เมืองเชียงรุ่งกับพวกบริวารหนี้ยมาพึ่งพระบารมี ในเวลาบ้าน
เมืองเป็นจลาจล บ้านเมืองเรียบร้อยแล้วใครประสงค์จะกลับไปบ้านเมือง
ก็พระราชทานอนุญาตให้กลับไปตามใจสมัคร แต่ส่วนเรื่องการตเมือง
เชียงตุงและเรื่องผูกพันกับเมืองเชียงรุ่งต่อไปอย่างไรนั้น โปรดฯ ให้เสนา
บดีปรึกษากันทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล ที่พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงบัญชาหรือตรัสปรึกษาเสนาบดี จะเป็นเพราะเหตุใด
ขอพิจารณาเห็นว่า คงเป็นเพราะวินิจฉัยเรื่องเมืองเชียงตุงเกี่ยวกับการ
ทำคกสงครามอันเป็นวิชาซึ่งพระองค์มิได้มีโอกาสดรงศึกษา ส่วนเรื่อง

๑. ถ้าใครสังเกตครูปลายาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงพระรูปทรงแต่งพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นทหารเป็นนิจ

เมืองเชียงรุ่งนั้น คงทรงเห็นการเห่คนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกเคยทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน ว่าเมืองลอสบสองบันนาเคยชน
แก่พม่าและจีน แม้ไทยรับเป็นทพง ถ้าพม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมือง
เชียงรุ่ง ก็ยากที่ไทยจะไปช่วยบ่อกัน เพราะหนทางไกลและกันดารนัก
จะไม่เป็นทพงแก่พวกลอสบสองบันนาได้จริง แต่จะตรัสปฏิเสธโดยลำพัง
พระราชดำริยาก จึงทรงอาศัยเหตุที่เป็นการเกำชงเสนาบดีเหล่านั้นได้
เคยพิจารณาบัญชีการมาแล้วเมื่อรัชกาลที่ ๓ ให้ปรึกษากันอีกครั้งหนึ่ง
ว่าจะควรทำอย่างไรต่อไปในรัชกาลใหม่ ก็ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น
เมื่อญประจวบกับอังกฤษมาตีเมืองพม่าอีก (เป็นครั้งที่ ๒) พม่ากำลังติด
รบพุงกับอังกฤษจะไปช่วยเมืองเชียงรุ่งไม่ได้ เป็นโอกาสเกิดเพิ่มขึ้น เสนา
บดีจึงพร้อมกันทำความเห็นกราบบังคมทูล เห็นว่าควรจะทำเนนการต่อไป
ตามพระราชดำริในรัชกาลที่ ๓ คือให้ไปตีเมืองเชียงตุงอีก เมื่อได้เมือง
เชียงตุงแล้วก็คงได้เมืองลอสบสองบันนาเป็นของไทยโดยไม่ลำบาก แต่
การที่จะตีเมืองเชียงตุงควรวนควรรีใหม่กองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปควบคุม
กองทัพพวกมณฑลพายัพด้วย จึงจะเป็นการสะดวกและจะเป็นประโยชน์
ฝึกฝนข้าราชการในกรุงให้ชำนาญานาญการศึกสงครามชนด้วย เมื่อเสนา
บดีลงมติอย่างนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงบัญชา
ตาม โปรดฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเห็นอนอกจาก
มณฑลนั้นรวมจำนวน ๑๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพ ให้เจ้าพระยายมราช
(นุช บุณยรัตพันธุ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก)
คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๓ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท

เป็นจอมพลคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกัน
ตีเมืองเชียงตุง กองทัพยกไปครั้งนั้น ตีได้เมืองชนและด่านทางที่พวก
เชียงตุงมาตั้งต่อสู้เข้าไปจนถึงตั้งล้อมเมืองเชียงตุง ยิ่งแต่จะหักเข้าเมือง
เผอิญสะพานอาหารขาดลงกตองถอยทัพกลับมาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน ใน
เวลานั้นประจวบกับจัดทหารอย่างยุโรปขึ้นในกรุงเทพฯ เสนาบดีจึงปรึกษา
เห็นกันว่า เมืองเชียงตุงก็อ่อนกำลังมากอยู่แล้ว ควรจะเพิ่มเติมกำลัง
กองทัพทั้งสะพานอาหารและเครื่องศัสตราวุธให้มากขึ้น อย่าให้มีความ
ขัดข้องเหมือนเมื่อคราวก่อน แล้วให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในฤดูแล้งปี
ฉลู พ.ศ. ๒๓๕๖ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้น ทางเมืองพม่า
เสียดการสงครามกับอังกฤษ พม่าส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทาง
ฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแดนเชียงตุง กอง
ทัพเจ้าพระยามราชดิสตดัดไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวง
วงศา ฯ เสด็จขึ้นไปพบกองทัพพม่ามีกำลังมากกว่ากตองถอยทัพกลับมา
การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็นอันไม่สำเร็จ ถ้าคิดดูว่าเพราะเหตุใด เห็นว่า
เพราะไปทำสงครามในดินแดนของชาติซึ่งไทยไม่รู้เบาะแสภูมิฉานา เสีย
เปรียบศัตรูอยู่โดยธรรมชาติอย่าง ๑ เพราะฝ่ายไทยประมาทไม่ชวนชวาย
ในการสืบสวนให้สัมพันธ์กับกระบวนการสงครามอย่าง ๑ เป็นข้อสำคัญ แต่
ถึงตีเมืองเชียงตุงได้ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยอยู่ใกล้แดนพม่ากว่าแดนไทย

จัดทหารบกทหารเรือ

ทหารบกทหารเรือที่ฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาตามแบบฝรั่ง
ก็เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ แต่นั้นมา เมื่อไทยรบกับญวนและระแวงว่าอังกฤษ

จะย้ายเหมือนอย่างเมืองจีน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
ให้สร้างสมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ และสร้างบ่อนรักษาปากน้ำสำคัญทุก
แห่ง ครั้นนั้นให้เกณฑ์พวกอาสาญวน (เขารัต) หักเป็นทหารปืนใหญ่
ชนอนุอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พวก ๑ เกณฑ์พวกอาสาญวนหักเป็นพวกทหาร
ปืนเล็กชนอนุอยู่ในกระทรวงกลาโหม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้บังคับบัญชาพวก ๑ สำหรับรักษา
บ่อนทเมืองสมุทรปราการ ทหารทั้ง ๒ พวกนี้แต่งตั้งตามแบบทหารฝรั่ง
และปรากฏว่าได้ให้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในวันพระบรมราชา
ภิเษก^๑ แต่ยังไม่ได้จัดระเบียบการบังคับบัญชา ในปีพ.ศ. ๒๓๙๔ ที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหาร
อังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้เสวยราชย์และโปรดขนบธรรมเนียมฝรั่ง จึงเข้ามารับอาสาเป็น
ครูฝึกหัดจัดระเบียบทหารบก ก็โปรดฯ ให้จ้างไว้ แล้วเกณฑ์คนกรม
อาสาลาวและเขมรเป็นทหารให้นายร้อยเอก อิมเป ฝึกหัด เรียกว่า ทหาร
เกณฑ์หัดอย่างยุโรป จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อย นายสิบ คอบ
คุมตามแบบฝรั่ง และโปรดฯ ให้สร้างโรงทหารขึ้นสำหรับพวกทหาร
ฝึกหัดเวรกันอยู่ประจำการ การฝึกหัดและจัดระเบียบทหารครั้งนั้นเพราะ

๑. มีในพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ทำตามแบบฝรั่ง และครูก็ไม่รู้ภาษาไทย จึงใช้คำบอกทหารและขอตำแหน่งยศทหารเป็นภาษาอังกฤษมาตลอดรัชกาลที่ ๕ พอข่าวระบือไปว่า นายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครุฑทหารไทย ในไม่ช้าก็มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษชื่อ น็อกส์ (Knox) เข้ามาอาสาอีกคน ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ทหารวังหลวงมีนายร้อยเอกอิมเปเป็นครูอยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับนายร้อยเอกน็อกส์ไปเป็นครุฑทหารวังหน้า และให้โอนทหารญวน (เขารัต) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อนไปเป็นทหารวังหน้า ส่วนทหารมอญที่เคยชนอนอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้นก็โปรดฯ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้จัดทหารเรือ ทหารพวกนั้นจึงเปลี่ยนไปเป็นทหารมรินสำหรับเรือรบ ต่อมาโปรดฯ ให้จัดกรมรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรปชั้นเอกกรม ๑ และจัดพวกกรมอาสาญวน (ถือพระพุทธศาสนา ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม) เป็นทหารปืนใหญ่แทนพวกญวนเขารัตที่โอนไปวังหน้าอีกกรม ๑ กรมทหารบกต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้เป็นต้นเดิมของทหารบกที่ต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารบกที่เริ่มจัดขึ้นเมื่อปีขวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น ทันทันได้ส่งขึ้นไปเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยกขึ้นไปตีเมืองเขียงตุงครั้งหลังในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ จะเป็นจำนวนคนเท่าใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่า นายร้อยเอกน็อกส์คุมไป และได้ช่วยรบครั้งหลังเมื่อกองทัพกรมหลวงวงศาฯ ถอยลงมา

๑. เรื่องนี้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ในกรมหลวงวงศาฯ ซึ่งได้ตามเสด็จพระบิดาไปด้วยในครั้งนั้นเล่าให้ฟัง

ส่วนทหารเรือชั้น เมอร์ชกาล ๓ มีเรือรบเป็นกำปั่นใบหลายลำ
เกณฑ์พวกแขก (เขมร) กรมอาสาจามลงประจำ ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลา
โหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีมีราชการก็ให้ไปถึงเมือง
ต่างประเทศที่ใกล้เคียง ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัคร
มหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ท่านชำนาญการต่อเรือกำปั่นมาตั้งแต่
ยังเป็นหลวงนายสิทธิในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวจึงโปรดฯ ให้จัดทหารเรือและต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือใช้เป็น
พาหนะ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดการทหารเรือ
ทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวงหน้าชนด้วย จึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็นเรือรบ
และเรือพาหนะตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นต้นมา คงใช้พวกอาสา
จามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมรินสำหรับ
เรือรบ แต่พวกต้นกลนั้นฝึกหัดไทยใช้มาแต่แรก ส่วนการบังคับบัญชา
ในเรือรบ ในสมัยนั้นยังไม่มีไทยใครชำนาญ จึงต้องจ้างฝรั่งเป็นกัปตัน
และต้นหนเรือรบมาช้านาน

---

๑. บัญชีเรือกลไฟในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่ในหนังสือบางกอกกาเลนดาร์ของหมอบรัดเล เล่ม ก.ศ.
๑๘๖๘

เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

เมื่อทุกกระหม่อมสวรรคต ทั้งครัวเรือนของฉันรู้สึกกันเหมือนกับคนเรือแตกกลางทะเล หมดความรู้สึกและสั่นความคิดที่จะทำอย่างไร พวกฉันงงไปงงนั้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ฉันจึงจำอะไรในตอนนั้นมิใคร่ได้ จำได้แต่ชนไปถวายหน้าตรงพระบรมศพตั้งเล่ามาแล้ว กับจำได้ว่าเห็นแม่และใคร ๆ ทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันโกนหัวทั่วไปหมด^๑ แปลกตาจนตกใจ แต่ตัวฉันเองไม่ต้องโกนเพราะเด็กไว้ผมจุกกับเงินไว้ผมเปียไม่ต้องโกนหัวไว้ ทุกข์เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต นอกจากนั้นยังจำได้อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อทุกกระหม่อมสวรรคตแล้วไม่ช้านัก มีเจ้าพนักงานพระคลังในมาตรวจสมบัติ ว่าเงินทองที่ทุกกระหม่อมพระราชทานฉันนั้นยังอยู่บริบูรณ์ดีหรืออย่างไร ตรวจเช่นนั้นทุกพระองค์ ปรากฏว่าแม่รักษาสมบัติของฉันไว้บริบูรณ์ครบครัน จนคุณท้าวทมาตรวจออกปากชม นอกจากที่เล่ามาเรื่องอะไรอีกที่จำได้เองในสมัยนั้นนึกไม่ออก แต่มีเรื่องที่มาได้ยินจากท่านผู้นอนเมือภายหลังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้

๑. ประเพณีโกนหัวเป็นการไว้ทุกข์ มาเลิกในรัชกาลที่ ๕

ฟังเป็นต้น กับทั้งที่ได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุต่าง ๆ เมื่อเป็นผู้ใหญ่ ได้ทราบเรื่องสำคัญในทางพงศาวดาร ตอนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ครั้งนั้นอีกบ้าง คล้ายกับมาจำได้เมื่อภายหลัง จึงเขียนลงไว้ในหนังสือเรื่องนิตย

จะเล่าถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับรัชทายาทก่อน เมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ก็เหมือนกับเป็นรัชทายาทมาจนเสด็จสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ตั้งแต่นั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็เสด็จขึ้นสู่ฐานะเป็นรัชทายาทตามราชประเพณี เพราะเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่ในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์พระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก ด้วยพระองค์ทรงพระราชราพระชันษากว่า ๖๐ ปีแล้ว ถ้าหากเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน สมเด็จพระราชโอรสจะต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในเวลายังทรงพระเยาว์ เห็นว่าจะเป็นการเสี่ยงภัยใหญ่หลวง ด้วยตัวอย่างที่เคยมีในเรื่องพงศาวดารพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นอันตรายด้วยถูกชิงราชสมบัติทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดได้อยู่ยั่งยืน สักพระองค์เดียว จึงทรงยับยั้งไม่ประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชโอรสเป็นรัชทายาท ตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระราชโอรสเจริญพระชันษาครบ ๒๐ ปี (ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณีแล้ว จะมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองจะเสด็จออกเป็น

พระเจ้าหลวง^๑ เป็นที่ปรึกษาประทับระครองสมเด็จพระราชโอรสไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงโปรดฯ ให้สร้างวังสราญรมย์ เพื่อเป็นที่ประทับเมื่อเสด็จออกจากราชสมบัติ และเขาเป็นพระราชภาวทรังฝึกสอนราชาศาสตร์แก่สมเด็จพระราชโอรสเองอย่างกวัดข้นตั้งแต่ปีฉลูมา แต่ในระหว่างนั้นปรากฏความนิยมของคนทั้งปวงแพร่หลาย แม้จนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศก็ถือว่าสมเด็จพระราชโอรสจะเป็นรัชทายาท เหตุที่จะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติไม่น่าจะเป็นได้เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงกระนั้นก็ยังทรงวิตกด้วยมีความลำบากอย่างอื่นอยู่อีก คือ ถ้าสมเด็จพระราชโอรสต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินก่อนพระชันษา ๒๐ ปี ทรงว่าราชการบ้านเมืองเองยังไม่ได้ ก็จะต้องมีผู้อนถออำนาจว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ อันไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงปรมาท จึงทรงพระราชดำริเตรียมการเผื่อจะต้องมีผู้อนสำเร็จราชการแผ่นดิน (Regent) ด้วยอีกในเวลานั้นเห็นชัดว่ามีแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวซึ่งทรงความสามารถอาจจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ จึงตรัสปรึกษาพระราชปวรรกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าถ้าตัวท่านต้องเป็นสำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะต้องอยู่ในที่ยากอย่างยิ่ง ด้วยจะถูกคนทั้งหลายสงสัยว่าจะชิงราชสมบัติเหมือนอย่างพระเจ้าปราสาททอง เพราะมีเรื่องในหนังสือพงศาวดาร

๑. ทรงบัญญัติว่าคำ “พระพุทธรเจ้าหลวง” ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินที่ออกจากราชสมบัติ แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ให้เรียกว่า “พระเจ้าหลวง”

ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าทรงธรรมจะสวรรคต (ใน พ.ศ. ๒๑๗๑) ทรงมอบเวน
ราชสมบัติแก่พระเจ้าเชษฐาธิราช โอรสพระองค์ใหญ่ พระชันษาได้ ๑๕ ปี
ให้เจ้าพระยาภักดีหมื่นศรีธรรมรงค์^๑ อันเป็นพระญาติ เป็นผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน อยู่มาเจ้าพระยาภักดีหมื่นศรีธรรมรงค์ทำการปลงศพมารดาทวดกัญญา พวก
ข้าราชการพากันไปช่วยงานจนไม่มีใครเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกท้องพระโรง
พวกข้าหลวงเดิมทูลยุยงสมเด็จพระเชษฐาธิราช ก็ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยา
ภักดีหมื่นศรีธรรมรงค์ทรยศสั่งให้เรียกตัวจะชำระลงโทษ เจ้าพระยาภักดี
หมื่นศรีธรรมรงค์จึงรีบเสด็จไปสมทบสมเด็จพระเชษฐาธิราชปลงพระชนม์แล้วจึงเอาราชสมบัติ
เรื่องเผด็จการคล้ายกับเหตุการณ์ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึง
หวาดหวั่น ชนแรกถึงกราบทูลขอตัว แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงขจัดแจงให้เห็นความจำเป็น ไม่อาจปฏิเสธได้ จึงคิดหาอุบาย
บอingkันตัวท่าน ด้วยยกเอาเรื่องทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทราบอยู่แล้วว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงสงสัยว่า
ตัวท่านจะชิงราชสมบัติ อ้างเป็นเหตุกราบทูลว่าถ้าจะไปรดให้ท่านเป็นผู้
สำเร็จราชการแผ่นดินเช่นนั้น ขอให้ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็น
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะเป็นลูกเชษฐาพระองค์ใหญ่ของพระ
บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกข้าราชการวังหน้าจะได้พอใจไม่
กะต่างกะตอง อีกประการหนึ่งถ้ามีพระมหาอุปราชเช่นนั้นก็เป็นเครื่อง

๑. ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "สุริยวงศ์" แต่ในหนังสือวันวลิตฮอลันดาแต่ร่วม
สมัยนั้นว่าเป็นพระยาศรีธรรมรงค์จางวางมหาดเล็ก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่
สมุหกลาโหม

บ๊องกัณมิให้คนทั้งหลายสงสัยตัวท่านว่าจะชิงราชสมบัติด้วย พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหยิ่ง ทราบความคิดของเจ้าพระยาศรี
สุริยวงศ์ว่าประสงค์จะให้มัวงวุ่นสำหรับกิดขวางวังหลวง ตัวท่านจะ
ได้มั่นคงด้วยจำต้องอาศัยท่านทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย
แต่จะขัดขวางก็ไม่ทรงเห็นเป็นประโยชน์ เพราะไม่มีตัวผู้อื่นที่จะเป็นผู้
สำเร็จราชการแผ่นดินได้ ถ้าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินคงจะทำตามชอบใจ อีกประการหนึ่งในเวลานั้นก็เป็นแต่ปรึกษา
เผื่อว่าสมเด็จพระราชโอรสจะต้องเสวยราชย์แต่ก่อนพระชันษาครบ ๒๐ ปี
หรือถ้าออกอย่างหนึ่งคิดสำหรับกรณีทีอาจจะเกิดขึ้นภายในระยะเวลา
๗ ปีเท่านั้น ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ เหตุที่
จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและปัญหาเรื่องตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ
ก็จะระงับไปเอง แต่ถึงกระนั้นเมื่อได้ทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริย
วงศ์ก็ไม่วางพระราชหฤทัยว่าสมเด็จพระราชโอรสจะได้เสวยราชย์โดยมั่น
คง จึงเป็นแต่โปรดฯ ให้เลื่อนกรมเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ยังไม่ประกาศ
ตั้งเป็นรัชทายาท เสด็จทอดวงมาอีกปีหนึ่งถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๓ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ประชวร เมื่อตระหนักพระราชหฤทัย
ว่าจะเสด็จสวรรคตก็ทรงพระวิตกถึงเรื่องรัชทายาท เห็นจะทรงพระราช
ดำริว่าถ้าตรัสส่งมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสและตั้งเจ้าพระ
ยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะต้องตรัสตั้งกรมพระราช
วังบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช อันเป็นการทำผิดราชประเพณีเพื่อ

ประโยชน์สำหรับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้ซึ่งคงไม่พอใจกันมาก แต่ถ้าไม่ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็จะคิดอ่านตั้งเองตามใจ จะเลยลำบากถึงสมเด็จพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์ ด้วยเหตุนี้ในเรื่องรัชทายาทจึงพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาถวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วแต่จะเห็นพร้อมกันด้วยทรงพระราชดำริว่า ถ้าพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสก็จะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง ดังปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อประจวบ (ต่อจากที่คัดมาลงไว้ในตอนก่อน) ดังนี้

มีพระราชดำรัส (แก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย) ต่อไปว่ามีพระราชประสงค์จะตรัสด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีล (แสดงความสัตย์สุจริต) เสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพื้นเพือน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้พึงอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระราช

ธรรมาธิบดีของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็น
พระธรรมาธิบดีมาก่อน^๑

อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไป ภายหน้านั้น
ให้ปรึกษากันเลือกคนแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าอนงยาเชอกก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ
หรือพระเจ้าหลานเชอกก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีวิชาสามารถ
ควรจะรักษาแผ่นดินได้ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินให้พระ
ราชวงศานวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หัน
เหินเอาความว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญ
ของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด

ความที่กล่าวมาต่อนี้เป็นมูลของเรื่องการปรึกษาถวายราชสมบัติ
ที่จะเล่าต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเวลา ๑๕ นาฬิกา
พอเวลาเที่ยงคืน กรมการประชุม พระราชวงศ์กับเสนาบดีและ ข้าราชการ ผู้
ใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม และนิมนต์พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๒๕ รูป มี

---

๑. ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้
เข้าไปตักถองใบ ๑ ซึ่งเอาไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกระณกัโประด ๑ ให้ราชบุรุษออก
มารับฎีกา เรียกกันว่า "ตักถองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริง
ไม่ว่าใครกล้าเข้าไปตักถองร้องถวายฎีกา ถ้ามีทุกข์จะถวายฎีกาก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีใครจะเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้
อำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ
พฤติการณ์อันนี้ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎร
ถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร (คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์) ทมหาสังฆนายกเป็นประมุข กับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชั้นใหญ่ ๗ พระองค์ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทงนน มานั่งเป็นสักขีพะยานด้วย^๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นประธาน ลูกชนคุกเข้าประสานมือกล่าวในท่ามกลางที่ประชุม เนื้อความว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงส่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดด้วยอาการพระโรคตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต มีรับส่งคนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

๑. เรื่องในการประชุมที่กล่าวต่อไปนี้ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุมตรัสเล่าให้ฟัง เจ้าพระยาภาณุวงศ์เวลานั้นเป็นพระยาเทพประชุม ได้อยู่ในที่ประชุมก็เล่ายุติต่อกัน

เจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท
กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทาน
พระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราช
วงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระเจ้าน้อย
ยาเธอหรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใด จะทรง สามารถ
ปกครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์
นั้น พระองค์ใดทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุม
จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะทรงปกครองแผ่นดินได้ก็ให้ว่าขึ้นใน
ท่ามกลางประชุม อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวชิรินทร์ ซึ่งมี
พระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศาวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประ
สานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และ
มุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใด
จะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬา
ลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิษประชาภักดิ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้น
เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศรวชิรินทร์ตรัสดังนั้นแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึง
ถามที่ประชุมเรียงตัว แต่ส่วนพระสงฆ์ชนนิกายเฉพาะกรมหมื่นบวรวิรัช

พระองค์เดียว ถ้ามตังแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกคนประสานมือ
ยกขึ้นว่าสมควรแล้ว เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอดิเรก

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบทูล ฯ ให้
ทรงทราบว่าปรึกษา กันว่าจะ ถวายราชสมบัติแก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิริยดิศประชานาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีรับสั่งว่าทรงพระวิตกกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายัง
ทรงพระเยาว์ จะไม่สามารถถว้ราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ตั้งสมควร
ขอททรงพระปริวิตกเช่นนั้นจะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราช
การแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ^๑ เจ้า
พระยาศรีสุริยวงศ์ถามความชอบแก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นชอบพร้อมกัน
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณ
โดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอ
ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบาราบประบักษ์ช่วยในส่วนการพระราชพิธี
ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาทอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยา

๑. คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในประกาศ พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราช
การแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

เธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณพิทยานาถแล้ว เจ้าพระยาสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้น
อีก ว่าแผ่นดินหลวงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีพระ
มหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครองหน้ประชุมจะเห็น
สมควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวง เทเวศรวชิรินทร์เสด็จลุกคุก พระชงฆ์ประสาน พระหัตถ์
ตรัสว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาทั้ง ๒ พระองค์ ควรจะคิดถึงพระ
เดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวร
วิชัยชาญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้เป็น
ความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงตัวไปตั้งแต่ก่อนโดยมากรับว่า
สมควร หรือให้อนุมัติโดยไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัสขึ้นว่า “ผู้ที่จะ
เป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งมหาอุปราชนั้นควรแล้วแต่
พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมีใช้กิจของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช”
เจ้าพระยาสุริยวงศ์ชักใช้กรมขุนวรจักร ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุน
วรจักร ฯ ทรงขแจ้งต่อไปว่าเห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนเป็นเช่นนั้น
ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบ
ดาภิเษกทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้ง สมเด็จพระ

อนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นกรมพระราชวังบวร มา
ในรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งสมเด็จพระ
อนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินเคย
ทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามีโชหน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหา
อุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวบริภาษกรมขุนวรจักร
ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า “ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ” กรม
ขุนวรจักร ๆ จึงตอบว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม” การก็เป็นตกลง เป็น
อันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชัยนโตะและ
อติเรกอีกครั้งหนึ่ง

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จพระเจ้า
พ้ามหาฉัตร กรมขุนบวรวิชัยชาญทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน
ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สม
เด็จพระเจ้าพ้ามหาฉัตร กรมขุนบวรวิชัยชาญสำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและ
พระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในพระราชสำนักและเป็นผู้อุปถัมภ์ใน
ส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เสร็จการ
การประชุมเวลาราว ๑ นาฬิกา

รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๒ ตุลาคม จะทรงสักการพระบรมศพตามราชประ
เพณี เวลานั้นสมเด็จพระ (จุลจอมเกล้า) เจ้าอยู่หัวกำลังทรงอ่อนเพลีย

มาก ด้วยประจรรมากกว่าเดือน^๑ และข้าพระสบทรงโคกคัลย์สาหัส
 ไม่สามารถจะทรงพระดำเนินได้ ต้องเสด็จชนพระเกา้อห้ามขึ้นไปจนบน
 พระที่นั่งภาณุมาศจารุญททรงพระบรมศพ พอดทอดพระเนตรเห็นพระบรม
 ศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ชนถวายบังคมแล้วก็สลับ
 นั่งแนไป หมอที่ประจำพระองค์แก้ไขพันคนสมปฤดี แต่พระกำลังยังอ่อน
 นึกไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเกา้อได้ จึงตรัสขอให้สมเด็จพระ
 เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนบาราบปรบักษ์ถวายนำสรงทรงเครื่องพระ
 บรมศพแทนพระองค์ ขณะนั้นเจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่
 หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไปพระอาการประชวรจะกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญ
 เสด็จไปยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้าน
 ตะวันออกไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลา กว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรม
 ราชภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียร^๒ ทางโน้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบาราบ
 ปรบักษ์สรงนำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศไปประดิษฐานไว้
 ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ในเวลาพระบรมศพประดิษฐานอยู่ ณ พระมหาปราสาทแต่ปีมะโรง

๑. เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มประชวรได้พยายามอยู่ ๒ วัน พระองค์เองก็ประชวร
 เป็นไข้บ้างแล้วเป็นพระยอดเพิ่มขึ้น พระอาการเพียบอยู่หลายวัน ถึงต้องปิดความมิให้พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระอาการ
๒. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชภิเศก
 ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมณ
 เฑียรลงเดือนครั้ง จึงปลุกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อทรงสำราญกว่าประทับพระ
 ที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

จนถึงบ่มะเส็งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณที่หน้าพระบรมศพ แล้วเลยเสด็จ
ออกขุนนางที่พระมหาปราสาทเช้าครึ่ง ๑ ค่ำครึ่ง ๑ ทุกวัน เจ้านายก็ต้อง
ไปเฝ้าที่พระมหาปราสาท เจ้านายที่ยังเป็นเด็กชนเล็กมักไปทางข้างในกับ
เจ้าจอมมารดา ชนกลางมักชอบตามเสด็จทางข้างหน้า และมีหน้าที่ทอด
ผ้าสดับปกรณ์รายร้อยกับถวายเทียนพระสงฆ์เมื่อเสร็จพิธีเวลาค่ำเสมอ ใน
ตอนแรกเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งพ้นจาก
การประจวบ ยังปลุกเปลี่ยนทรงพระดำเนินไม่ได้ไกล ต้องทรงพระราชยาน
และให้ทอดสะพานบนชั้นบันไดห้ามพระราชยานขึ้นไป จนบนพระมหา
ปราสาทอยู่หลายวัน จึงทรงพระราชดำเนินได้สะดวก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเล่าถึง เรื่องเมื่อ
ครึ่งนั้นเรื่อง ๑ ซึ่งควรรักษาไว้มิให้สูญเสีย เล่าที่ตรงนักเหมาะดี คือวัน
สร้างพระบรมศพ เมื่อพระองค์ทรงพระเก้าว่านไปในห้องพระฉนวน
พระอภิเนาวนิเวศน์ อันภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ เวลา
นั้นแม้ยังทรงปลุกเปลี่ยนมากแต่ได้พระสติแล้ว ได้ยินท่านผู้หญิงพันภรรยา
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พุดชนเมื่อเสด็จผ่านพอหันไป ว่า “พ่อคุณ นี่พ่อจะได้
อยู่สักกวัน” ตรัสเล่าเรื่องนั้นเมื่อท่านผู้หญิงพันถึงอนิจจกรรมในเวลาสนับ
วาศนาแล้วชานาน ด้วยทรงปรารภจะเสด็จไปเฝ้าศพท่านผู้หญิงพันเหมือน
อย่างทูลกระหม่อมเสด็จไปเฝ้าศพหม่อมเจ้าทินกร (เสนีวงศ์) เรื่องของ
หม่อมเจ้าทินกรนั้นเกิดเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เพราะคนมักอยากรู้จักกัน

ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือไม่
 หม่อมเจ้าทนกรเป็นผู้รื้อตาราหมอดู พยากรณ์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกเกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยพระชนษาจะสั้น ความ
 ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงนำพา ครั้นเสด็จ
 เสด็จราชยกทรงชบเพียงหม่อมเจ้าทนกรตลอดมาจนสิ้นชีพตักษัย ก็การ
 ปลงศพหม่อมเจ้านั้น แต่ก่อนมาไม่มีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไป
 พระราชทานเพลิงศพ เป็นแต่ทรงจุดเทียนให้ข้าราชการเอาเพลิงกับเครื่อง
 ฆมาศพไปพระราชทาน วันจะปลงศพเจ้าทนกรนั้น เจ้าพนักงานเอาศิลา
 หน้าเพลิงกับพานเครื่องฆมาศพเข้าไปตั้งถวาย สำหรับทรงสับศิลาหน้า
 เพลิงและทรงจบเครื่องฆมาตามธรรมเนียม พอพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นกระดาศบอกนามศพเจ้าทนกรทพานเครื่อง
 ฆมา ก็ตรัสสั่งให้เรียกเรือพระที่นั่งในทันที เสด็จข้ามไปยังเมรุที่วัดอมรินทร
 ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วเมื่อจะพระราชทานเพลิงศพเจ้าทนกรด้วย
 พระหัตถ์ ตรัสว่า "เจ้าทนกร แก่ตายก่อนช้านะ" ตั้งนี้ เมื่อพระ
 ราชทานเพลิงแล้ว ตรัสได้ถามถึง ครอบครัวของเจ้าทนกร ได้ความว่าลูก
 หลานไม่มีทพงอยู่หลายคน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลูกเข้ารับ
 ราชการ ส่วนหลานชายที่เป็นเด็กอยู่สองคน โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุง คนหนึ่งชื่อ ปลิม ต่อมาได้
 เป็นนายร้อยเอก หลวงวิชิตชาญศึก แต่ถึงแก่กรรมเสียแล้ว อีกคน
 หนึ่งชื่อ แปลก ได้เป็นที่พระยาสาภักดีจประมวดีในกรมแผนที่ ยังมีชีวิต

อยู่ในเวลาเมื่อฉันแต่งหนังสือ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงนั้นนั้น หาสำเร็จตั้ง
พระราชประสงค์ไม่ ด้วยปลงศพในเวลาประพาสอยู่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพแล้ว
ประทับแรมอยู่ในพระตำหนักพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยกว่าเดือนจึงถึงฤกษ์ทำ
พิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชสมณเพศ เมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ
(ตรงกับวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน) ราชการพระราชพิธีเป็นอย่างไร ฉัน
จำได้เป็นอย่างวาง ๆ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเล่าในหนังสือ เพราะทำตาม
แบบแผนซึ่งมีตำราอยู่ เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ในราช
การบ้านเมืองก็ปรึกษากันตั้งระเบียบวิธีว่าราชการแผ่นดิน เพราะการที่มีผู้
อื่นว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินเมื่อยังทรง พระเยาว์ไม่มีแบบแผนมาแต่
ก่อน จะต้องคิดขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะปรึกษาใครบ้าง นอกจากสมเด็จพระ
เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรบภัยซึ่ง เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก
หาปรากฏไม่ แต่ระเบียบที่ตั้งครั้งนั้น เมื่อมาพิจารณาตู่ภายหลัง เห็นว่า
น่าสรรเสริญความคิดยิ่งนัก ด้วยถือเอาความสำคัญตั้งเป็นหลัก ๒ อย่าง
คือ ที่ให้การบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองเป็นไปด้วย ปรึกษาหารือพร้อม
เพียงกัน ไม่เอาอำนาจไว้แต่ในตัวผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง กับ
ฝึกหัดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถว่าราชการบ้านเมืองได้เองอย่าง ๑
เลือกเอาประเพณีเก่า ซึ่งคนทั้งหลายรู้จักอยู่แล้วมาปรับใช้เป็นการใน
ระเบียบให้สมสมัย เป็นต้นว่าในส่วนการวิธีบังคับบัญชาราชการแผ่นดินนั้น

ให้บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งแต่โบราณเรียกว่า
มุขมนตรี ประชุมกัน ณ หอวรสถาภิรมย์^๑ ในเวลาเช้าก่อนเสด็จออก
ขุนนางทุกวัน เหมือนอย่างแต่โบราณเคยประชุมกัน ณ ศาลาลูกขุนใน แต่
ในชั้นนี้ให้เจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่มาประทับในที่ประชุมด้วย เจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์เข้ามานั่งเป็นประธานสั่งราชการในที่ประชุมนั้น ส่วนที่เกี่ยวกับ
พระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น เอาแบบพระราชานุกิจครั้งรัชกาลที่ ๓ กับ
รัชกาลที่ ๕ แก้ไขประสมกันไว้ระเบียบ^๒ ให้ทรงประพฤติเหมือนอย่าง
พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงว่าราชการเองหมดทุกอย่าง เว้นแต่ที่จะดำริวิภูษากิ
ปาดนโยบายและบังคับราชการแผ่นดิน ๒ อย่างนี้ เป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน แต่คิดเห็นอย่างไรและได้ส่งไปอย่างไร กราบทูลชี้แจงให้
ทรงทราบเสมอเป็นนิจ ระเบียบพระราชานุกิจที่จัดเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ เป็น
ดังกล่าวต่อไปนี้

เวลาเช้า ๘ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตร พระสงฆ์ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็น
วันนักขัตฤกษ์ เช่นเช้าวันวิสาขบูชาเป็นต้น ๑๕๐ รูป ทรงบาตรแล้วเสด็จขึ้นหอ
สุวาลัยพิมาน ทรงสักการบูชาพระรัตนตรัย แล้วเสด็จลงในพระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณ ให้เจ้านายพระองค์หญิงเฝ้า แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระ
บรมอัฐิสมเด็จพระบูรพกาวิ ณ หอพระธาตุมณเฑียร

๑. สร้างขึ้นที่ทรงนถของเก่า อยู่ตรงสนามหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ฝั่ง
ตะวันออก

๒. พระราชานุกิจ กื่อกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำ
ทุกวัน ต้นตำราอยู่ในมนุธรรมศาสตร์ ได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ แต่แก้ไขให้เหมาะแก่ภูมิ
ประเทศ มีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็น
วันพระมีการเลี้ยงพระในท้องพระโรงก่อน^๑ แล้วเสด็จประทับในท้องพระ
ฉากทางด้านตะวันออก กรมหลวงวงศาธิราชสนิทหรือเจ้าฟ้า ฯ กรมขุน
บำราบปรปักษ์เข้าเฝ้า กราบทูลอธิบายเรื่องพงศาวดารหรือโบราณคดีและ
ประเพณีต่าง ๆ ซึ่งทรงศึกษา

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับพระราชอาสน์นอกพระฉาก
พนักงานคลังกราบทูลรายจ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันก่อน ให้ทรง
ทราบ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง^๒ เจ้านายฝ่ายหน้าตั้งแต่พระ
มหาอุปราชเป็นต้น กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า
พร้อมกัน ราชการที่กราบทูลเมื่อเสด็จออกเวลาเช้าเป็นเรื่องฝ่ายตุลาการ
เป็นพัน เช่นรายงานชำระความฎีกาเป็นต้น

เวลา ๑๒ นาฬิกา เสด็จจากพระแท่นออกขุนนางไปประทับใน
พระฉากอกครึ่งหนึ่ง ตอนนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
ซึ่งคอยอยู่ ณ หอวรสภาพิรมย์เข้าเฝ้า (เว้นบ้างไม่เสมอทุกวัน) กราบทูล
ราชการแผ่นดินที่เกิดขึ้น และที่ใดบังคับบัญชาไปอย่างไรให้ทรงทราบ

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยกลางวันข้างในแล้วว่างพระราช
กิจไปจนเวลา ๑๖ นาฬิกา

---

๑. ในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงพระในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสด็จประทับที่
พระอภิเนาวนิเวศน์ ย้ายไปเลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เลี้ยงพระ ณ พระ
ที่นั่งสุทไธสวรรย์ ต่อวันพระจึงมาเลี้ยงในท้องพระโรง

๒. พระแท่นออกขุนนางนั้นเป็นพระแท่นบรรทม จะประทับหรือบรรทมว่าราชการได้
ตามพอพระราชหฤทัย

เวลา ๑๖ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้าทอดพระเนตรพวกช่างทำ
ของต่าง ๆ (เป็นการทรงศึกษาศิลปศาสตร์) เวลาเย็นเสด็จออกรับฎีกา
ราษฎร หรือประพาสนอกพระราชวัง^๑ จนจวนพลบค่ำ

เวลา ๑๗ นาฬิกา เสด็จแล้วเสด็จประทับที่ท้องพระโรงใน ให้ท้าว
นางผู้ใหญ่เฝ้ากราบทูลกิจการฝ่ายในพระราชนิเวศน์ บางวันก็เสด็จไปเฝ้า
สมเด็จพระยามะยาสุดารัตน ๆ ที่พระตำหนักเดิม^๒ และเสวย ณ ที่นั้น

เวลา ๒๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับ
ราชอาสน์ทรงฟังพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ แล้วพนักงานคลังกราบทูลราย
งานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ และมหาดเล็กกราบทูลรายงานตรวจการก่อสร้าง
กับทั้งรายงานพระอาการประชวรเจ้านายหรืออาการป่วยเจ็บของคนสำคัญ
ซึ่งใคร่จะทรงทราบ เมื่อทรงฟังรายงานแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง
อีกครั้งหนึ่ง^๓ แต่เสด็จออกตอนค่ำ พระมหาอุปราชกับทงเจ้านายและ
ข้าราชการผู้ใหญ่ที่สูงอายุไม่เข้ามาเฝ้า มีแต่ปลัดทูลฉลองอ่านใบบอก
หัวเมืองกราบบังคมทูลเหตุการณ์ต่าง ๆ จนเวลา ๒๒ นาฬิกา เสด็จขึ้น
ข้างใน เป็นसनพระราชานุกิจประจำวัน

---

๑. การเสด็จออกรับฎีกาและประพาสนอกวัง เพิ่งเกิดเป็นพระราชานุกิจเมื่อในรัชกาล

๒. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์

๓. ประเพณีเสด็จออกขุนนางวันละ ๒ ครั้งตามแบบโบราณ การเสด็จออกเวลาเช้า
เพื่อทรงพิพากษาอรรถคดี เสด็จออกเวลาค่ำสำหรับพิพากษาการเมืองเช่นการทัณฑ์เป็นต้น จึง
ถือว่าการเสด็จออกเวลาค่ำสำคัญกว่าเสด็จออกเวลาเช้ามาจนรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ว่าง
การทัณฑ์ และมามีการเกี่ยวกับต่างประเทศซึ่งใช้การเขียนหนังสือเป็นพื้น เสด็จออกกลางคืนก็
ไม่เป็นการสำคัญ

๖๕ หน้จะกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕
 ธรรมดาเวลาเปลี่ยนรัชกาลมักเกิดความหวาดทวนในเหล่าประชาชน ด้วย
 เกรงว่าจะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติหรือเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบ เป็นนิสัยติด
 มาแต่โบราณ แม้คราวนั้นความหวาดทวนกันแพร่หลาย และมีเหตุชวน
 ให้หวาดทวนด้วย เบื้องต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้นอ
 ราชการแผ่นดินแทนพระองค์ คนทั้งหลายเกรงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะชิง
 ราชสมบัติเหมือนเช่นพระเจ้าปราสาททองในเรื่องพงศาวดาร ดังกล่าวมา
 แล้ว นอกจากนั้นยังมีเหตุร้ายเกิดเกี่ยวเนื่องมาแต่เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประสูติถึง ๔ เรื่อง คือ เรื่องกงสุลอังกฤษ
 ตั้งวิวาทหาว่ารัฐบาลไทยไม่ประพฤติตามหนังสือสัญญา ถึงลดธง (ตัด
 ทางพระราชไมตรี) และเรียกเรือรบเรือ ๑ ซาวตลาดต้นด้วยเรื่องเกิด อัฐ
 (สำหรับชอชอง) ปลอม แพร่หลายถึงกับจะบีบตลาดไม้ชายของเรือ ๑
 เกิดโจรผู้ร้ายขุกขุมเรือ ๑ และจีนตัวเฮีย (ฮงย) จะกำเริบเรือ ๑ จะเล่า
 เรื่องเหล่านี้โดยสังเขป พอให้เห็นวิหิตเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ระงับด้วย
 อุบายอย่างใด

เรื่องกงสุลอังกฤษลดธงนั้น ตัวกงสุลเขเนอราลอังกฤษชอนอกส์^๑

๑. ทอมมัส ยอช น็อกส์ (Thomas George Knox) เป็นเชื้อผู้ดีมีสกุล เดิมได้
 เป็นนายร้อยเอกทหารอังกฤษอยู่ในอินเดีย กล่าวกันว่าเพราะเล่นพนันแข่งม้าสิ้นทรัพย์หมดตัว
 จึงลาออกจากตำแหน่งแล้วตามนายร้อยเอกอิมเปมาทำงานทำในประเทศนี้แต่ต้นรัชกาลที่ ๔ นาย
 ร้อยเอกอิมเปได้เป็นครุฑทหารวังหลวง ส่วนนายน็อกส์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
 ให้เป็นครุฑทหารวังหน้า ได้เข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปตีเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระ
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ถึงประทานผู้หญิงในวังหน้าคนหนึ่ง ซ้อปราง ให้เป็น
 ภรรยา มีลูกด้วยกันหลายคน เมื่อรัฐบาลอังกฤษตั้งกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพฯ เห็นว่านายน็อกส์
 รู้การเมืองและภาษาไทยทั้งเป็นเชื้อผู้ดี จึงชวนไปเป็นผู้ช่วยกงสุล แล้วได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นโดย
 ลำดับจนได้เป็นกงสุลเขเนอราล เวลานั้นเป็นผู้คุ้นเคยชอบกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

เวลานั้นไปยุโรปกลับมายังไม่ถึงกรุงเทพฯ ผู้รักษาการแทนชื่อ ชาลบาด
เตอร์ที่เป็นผู้ตงวาท เกิดเหตุด้วยพวกเจ้าภาษาฝิ่น ซึ่งขณะอยู่ในเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ ไปจับฝิ่นเถื่อนที่โรงกวนพวกงัว อยู่ริมวัดสัมพันธวงศ์ เกิดต่อสู้
กันไฟไหม้โรงกวน แล้วลุลูกลามไปไหม้ตึกที่พวกแขกในบังคับอังกฤษตั้ง
ร้านขายของ ทรัพย์สินเสียหายไปเป็นอันมาก กงสุลอังกฤษหาว่าความเสียหาย
เกิดเพราะพวกเจ้าภาษาฝิ่นเผาโรงกวน จะให้ลงโทษและเรียกค่าเสียหาย
ทดแทนให้พวกแขก ฝ่ายเจ้าภาษาฝิ่นแก้ว่าไฟไหม้เพราะพวกงัวจุดเผาโรง
กวนเมื่อจะหนีออกทางหลังโรง เจ้าภาษาหาได้เผาโรงกวนไม่ กงสุลไม่เชื่อ
จะให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงไต่สวนด้วยกันกับกงสุลตามข้อสัญญา ว่าด้วยคน
ในบังคับ ๒ ฝ่ายวิวาทกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ยอม ว่ากรณีไม่ตรงกับ
ข้อสัญญาเพราะเจ้าภาษาฝิ่นมิได้วิวาทกับแขกในบังคับอังกฤษ รับผิดชอบ
เงินทดแทนพวกแขกเพียงเท่าทุนทรัพย์สินที่ไฟไหม้ กงสุลไม่ยอม จึงเกิดวิวาท
กันเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (รู้ว่านายนอกสกับนายชาลบาดเตอร์ไม่ชอบกันใน
ส่วนตัว) ไต่แย้งถ่วงเวลาไว้จนนายนอกสกลับมาถึงแล้วพูดจากันฉันทมิตร
ให้เห็นว่าที่เอากรณีเล็กน้อยเพียงเท่านั้นเป็นเหตุ ให้เกิดวิวาทเฉพาะใน
เวลาบ้านเมืองกำลังคุกเขินด้วยเปลี่ยนรัชกาลจะเสียประโยชน์ของรัฐบาล
ทั้ง ๒ ฝ่าย นายนอกสเห็นชอบด้วยยอมถอนคดีนั้น ส่วนเรื่องคดีของ นาย
ชาลบาดเตอร์ขแรงกว่าที่จริงนั้นเป็นด้วยเชือกชกของชาติ จึงมิได้ชกของใน
วันที่เตรียมการต่อเชือก หาได้คดีของในทางการเมืองไม่ แต่เมื่อแพ้เจ้า

พระยาศรีสุริยวงศ์ นายอาเลบาสเตอร์ก็ลาออกจากตำแหน่ง^๑ กลับไปยุโรป ฝ่ายแม่ทัพเรืออังกฤษ ณ เมืองฮ่องกงได้รับหนังสือเรียกเรือรบ^๒ ยังไม่ทันทำอย่างไร ได้ข่าวว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ในประเทศสยาม นายพลเรือเกบเปลจึงมาเอง พอตันทันช่วยงานบรมราชาภิเษก

เรื่องอัฐปดอมนั้น เดิมในประเทศนี้ใช้เงินตราพดด้วง ๓ ขนาด คือ บาท สลึง ($\frac{1}{2}$ ของบาท) และเฟื้อง ($\frac{1}{10}$ ของบาท) ราคาต่ำกว่านั้นลงมาใช้เบี้ย (หอยเก็บมาจากทะเลตั้งพิกัดราคา $\frac{1}{5000}$ ของบาท) ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศแล้ว มีเรือกำปั่นเข้ามาขอสินค้าในกรุงเทพฯ มากขึ้น พวกชาวต่างประเทศเอาเงินเหรียญเม็กซิโกมาขอสินค้า ราษฎรไม่พอใจ พวกพ่อค้าจึงต้องเอาเงินเหรียญเม็กซิโกมาขอแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติไปขอสินค้า จำนวนเงินที่มาขอแลกมากขึ้นทุกที จนโรงทำเงินที่พระคลังมหาสมบัติทำให้ไม่ทัน เพราะเงินพดด้วง ทำด้วยมือ ทำทั้งกลางวันกลางคืนก็ได้เพียงวันละ ๒,๕๐๐ บาทเป็นอย่างมาก จึงเป็นเหตุให้เกิดผิดเคืองในการค้าขายด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ส่งเครื่องจักรมาตั้งโรงกระษาปณ์เมื่อบวออก พ.ศ. ๒๔๐๓ ทำเงินตราเปลี่ยนรูปเป็นเงิน (เหรียญ) แบน คงพิกัดบาทสลึงและเฟื้องตามราคาเดิม ต่ำกว่านั้นลงมาให้เลิกการใช้เบี้ย

๑. เฮนรี อาเลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) เป็นนักเรี้นมีความรู้มาก ภายหลังกลับมารับราชการไทยได้ทำคุณให้แก่ประเทศนี้หลายอย่าง ดังจะปรากฏในเรื่องต่อไปข้างหน้า
รับราชการอยู่จนถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างอนุสรณ์ ณ ที่ฝังศพ ยังปรากฏอยู่ที่ป่าช้าโปรเตสแตนต์จนบัดนี้ นายอาเลบาสเตอร์เป็นต้นสกุล เสวตศิลา

๒. สมัยประเทศสยามยังไม่มี โทรเลข ต้องเขียนหนังสือส่งไปดี โทรเลขที่สิงคโปร์

เปลี่ยนเป็นเหรียญทองแดง ๒ อย่าง เรียกว่า ชัก (หมายความว่าครึ่ง
เงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๖}$ ของบาท) อย่าง ๑ เสี้ยว (หมายความว่าส่วนสี่
ของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๓๒}$ ของบาท) อย่าง ๑ ถัดนั้นลงมาให้ทำเหรียญตีบุ
กชั้น ๒ อย่าง เรียกว่า อัฐ (หมายความว่าส่วนแปดของเงินเฟื้อง ราคา
 $\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) อย่าง ๑ เรียกว่า โสฬศ (หมายความว่าส่วนสิบหกของ
เงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๒๘}$ ของบาท) อย่าง ๑ แต่ตีบุกเป็นของอ่อนหล่อง่าย
และหาได้ง่ายในประเทศนี้ จึงมีผู้ทำอัฐและโสฬศปลอมขึ้นในกรุงเทพฯ ฯ
ครั้นตรวจตราจับกุมกันกวอดซ้นก็ย้ายลงไปทำตามหัวเมืองมลายู แล้วลอบ
ส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ ฯ จนอัฐปลอมมีแพร่หลายในท้องตลาด
ราษฎรไม่รู้ว่าเป็นของจริงไหนเป็นของปลอม พวกนี้รังเกียจไม่อยาก
รับอัฐและโสฬศ แต่จะไม่รับก็เกรงรัฐบาลจะเอาผิด จึงทนกันถึงกับคิด
จะปิดร้านไม่ขายของ พ้องในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล เรื่องนี้จะได้ปรึกษา
หารือกันในรัฐบาลประการใดไม่ทราบ แต่ตกลงจะแก้ไขด้วยลดราคาทั้ง
เหรียญทองแดงและเหรียญตีบุกลงทันที พอเปลี่ยนรัชกาลได้ ๑๓ วัน ก็
ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรเอาเหรียญทองแดงและตีบุกของ รัฐบาล มา
แลกเอาเงิน จะยอมให้เต็มราคาเดิมเพียง ๑๕ วัน ต่อกันนั้นให้ลดพิกัด
ราคาเหรียญทองแดงชักลงเป็นอันละอัฐ ๑ ($\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) ลดราคาเหรียญ
ทองแดงเสี้ยวลงเป็นอันละโสฬศ ลดราคาเหรียญอัฐตีบุกลงเป็นอันละ
๑๐ เบี้ย ($\frac{๑}{๖๔๐}$ ของบาท) และลดราคาเหรียญโสฬศลงไปเป็นอันละ ๕ เบี้ย

แล้วทำเหรียญตบุงตรารัชกาลที่ ๕ ขนาดเท่าเหรียญอัฐของเดิม ความตื่น
เต้นกันด้วยเรื่องอัฐปลอมก็สงบไป แต่ความลำบากเรื่องเครื่องแลกเปลี่ยนในการ
ซื้อขายยังมาขึ้นอีก ด้วยต่อมาไม่ชำนาญราคาเนื้อทองแดงและตบุงสูงชัน
กว่าราคาที่กำหนดให้ใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน ก็มีผู้รวบรวมเหรียญทองแดงและ
ตบุงส่งไปหลอมขายในประเทศอื่นเสียโดยมาก จนเกิดอดคิดเครื่องแลกเปลี่ยน
ไม่พอใช้ในการซื้อขายในท้องตลาด ราษฎรจึงหันไปใช้ปดด้วยที่นายอากร
บ่อนเบย์ส่งมาจากเมืองจีน สำหรับใช้เป็นคะแนนราคาต่าง ๆ ในการ
เล่นเบย์ เขาเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนในการซื้อขาย พวกจีนได้กำไรก็ส่งปดเข้ามา
จำหน่ายให้ราษฎรใช้กันแพร่หลาย จนเมื่อรัฐบาลสั่งให้ทำเหรียญทองแดง
ซีก เสี้ยว อัฐ และโสฬศ มาจากยุโรป และประกาศให้ใช้ตั้งแต่ปีจอ พ.ศ.
๒๔๓๗ เรื่องเครื่องแลกเปลี่ยนจึงเรียบร้อยแต่นั้นมา

เรื่องเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้น ดูเหมือนเป็นนิสัยของคนพาดใน
ประเทศนี้แต่ไรมา ถ้าเข้าใจว่าพนักงานปกครองอ่อนเมื่อใดก็กำเริบ พอ
เปลี่ยนรัชกาลใหม่ไม่ช้า ก็มีโจร ๕ คนบังอาจขึ้นปล้นกุฏิพระในวัดพระ
เชตุพนฯฆ่าพระธรรมเจดีย์ (อุ่น) ตาย ต่อมาผู้ร้ายฆ่ากับตันสมิทหน้า
ร้องอังกฤษตายในกรุงเทพฯ อีกเรื่อง ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับ
โดยกวดขัน จับได้ตัวมาประหารชีวิตภายใน ๑๕ วันทั้ง ๒ ราย โจรผู้ร้าย
ที่ในกรุงเทพฯ ก็สงบลง แต่ไปเกิดชุกชุมทางหัวเมืองมณฑล ด้วยเป็นโจร
มีพวกมาก ทั้งที่ช่วยปล้นสะดมและช่วยแก้ไขในโรงศาล จนราษฎรพา

กันเกรงกลัว ไม่กล้าร้องฟ้อง หรือแม้แต่จะรับเบิกความเป็นพยานที่ในศาล
พวกผู้ร้ายก็กำเริบได้ใจเที่ยวปล้นสะดมหนักชน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
เค้ ไม่ไว้ใจพวกเจ้าเมืองกรมการ เลอกหาข้าราชการที่ทานไว้วางให้เป็น
ข้าหลวงแยกย้ายกันไปเที่ยวสืบจับโดยลับหลายทาง เล่ากันว่าข้าหลวง
คนหนึ่งไปเห็นเรือแหวดเก่งแจวสวนทางลงมาลำหนึ่ง สำคัญว่าเป็นเรือ
เพื่อนข้าหลวงที่ชนไปสืบจับผู้ร้ายด้วยกัน เบนเรือเข้าไปหมายจะไต่ถาม
ข้อราชการ เมื่อเข้าไปใกล้เห็นผู้หญิงคนหนึ่งเปิดม่านเก่งเรือแหวดลำนั้น
ก้มมือเรียกและซมื่อไปในเก่ง กรีบไปขึ้นเรือแหวดจับได้ตัว อ้ายอ่วม (ชาว
บ้าน) ออกเรือ หัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญคนหนึ่งซึ่งกำลังนอนหลับอยู่ ด้วยผู้
หญิงคนนั้นถูกอ้ายอ่วมจุดเอามาชมชื่นใจให้เป็นเมีย ได้ช่องจึงบอกให้
ข้าหลวงจับ มีข้าหลวงอีกสายหนึ่งจับได้อ้ายโพหัวหน้าสำคัญอีกคนหนึ่ง
ติดตามบ้านสาย แต่นั้นพวกราษฎรเชื่ออำนาจรัฐบาลก็กล้าเป็นใจช่วย
สืบจับโจรกับพรรคพวกได้อีกเป็นอันมาก พอจับหัวหน้าโจรได้ เจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ก็ขึ้นไปยังพระนครครุฑอยุธยาพร้อมด้วยผู้พิพากษาตุลาการ ไป
ตั้งศาลรับสั่งชำระพิพากษาในที่นี้ พวกหัวหน้าโจรที่ต้องโทษถึงประหาร
ชีวิตนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ประหารชีวิตด้วยเอาขวานตัดตัวให้
ขาดเป็น ๒ ท่อนที่หน้าพะเนียดคล้องข้างแห่ง ๑ ให้ผ่าอกที่วัดชตาเห็น
(บ้านผักไห่) อีกแห่ง ๑ บ่าวร้องให้คนมาดูโดยหวังจะให้คนพาลสยดสยอง

เรื่องนั้นแม้ใครจะตีเตียนว่าลงอาชญาอย่างทารุณ ก็ต้องยอมว่าได้ผลตาม
ท่านหวัง ด้วยใจผู้ร้ายตามหัวเมืองเงียบส่งตกลงในทันใด

เรื่องพวกจีนตวเฮย (หรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า อั้งยี้) นั้น กลับ
มีชนในรัชกาลที่ ๕ ด้วยการค้าขายเจริญ มีเรือกำปั่นบรรทุกสินค้าเข้าออก
มากชน ทั้งมีโรงจักรสำหรับตีข้าวและเลื่อยไม้ตั้งชนในกรุงเทพฯ หลาย
แห่ง ต้องใช้คนเป็นแรงงานมากชน ไทยไม่ชอบรับจ้างเป็นกรรมกร พวก
พ่อค้าต้องเที่ยวหาจ้างจีน จึงมีจีนชนคฤหบดีทมิฬรอนคิดอ่านเรียกเงิน
เลวจากเมืองจีนมารับจ้าง เป็นแรงงาน อยู่ในความควบคุมของตน เกิดชน
หลายราย พวกเถ่าเก๋ ที่หากินในการเลี้ยง กูลี่ นั้น โดยปกติทำการค้า
ขายหรือเช่ารับทำภาษาฮกกรด้วย มักฝากตัวอยู่ในเจ้านายและข้าราชการ
ผู้ใหญ่โดยมาก แต่เมื่อจีนกูลี่มีจำนวนมากชนจนต้องแย่งงานกันทำ และ
เกิดเบียดเบียนกันด้วยเหตุนี้ จึงเอาวิธีสมาคมลับในเมืองจีนเรียกว่า อั้งยี้
มาตั้ง พวกพร้อมนาสภสำหรับช่วยกันและกันมีชนเป็นหลายคณะ ฝ่าย
พวกเถ่าเก๋เกรงจะบังคับบัญชาพวกกูลี่ของตนไม่ได้ตั้งแต่ก่อน ที่เช่ารับ
เป็นตัวหัวหน้าเองเสียเองก็มี ทอดหนุนพวกฮองยเฮาเป็นกำลังแย่งค้าขาย
ก็มี พวกฮองยเฮาจึงกำเริบชนถึงปล้นราษฎรทางเมืองนครปฐม แม้จับตัวได้
ก็หวาดหวนกันว่า พวกจีนฮองยเฮาจะกำเริบชนในกรุงเทพฯ ในเวลาเปลี่ยน
รัชกาลใหม่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับตัวหัวหน้าได้พวกเถ่าเก๋ที่เป็น
คนฝากตัวอยู่กับท่านเป็นหัวหน้าฮองยเฮาหลายคน ต่างสารภาพยอมรับผิดขอ

๑. เรื่องอั้งยี้ในประเทศสยาม มีอธิบายโดยพิสดารอยู่ในเรื่อง "นิทานโบราณคดี" นิตาน
ที่ ๑๕ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี้

พระราชทานโทษ จึงพิพากษาเพียงให้กระทำสัตย์สาบานและให้สัญญาว่า
จะไม่ประพฤติร้ายเป็นเสียนหนามแผ่นดินแล้วปล่อยตัวไป แต่เจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ยังไม่วางใจ คิดอ่านให้มีการผูกข้อมทหารบกททองสนามชัย
เชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์
เนื่อง ๆ บางวันให้ยิงปืนตดดินทงปืนใหญ่บนน้อยทำนองประลองยุทธ
บางวันก็ผูกหุ่นเป็นตัวขาศก แล้วเอาข้างรบเข้าไล่แทงเป็นการเอิกเกริก
ชู่ให้พวกจีนเกรงกลัว แต่นั้นพวกองยกส่งมาช้านาน

พิเคราะห์รัฐสภาภิบาลนโยบายในเวลาเมื่อมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
ดูพยายามดำเนินตาม ทาง พระราชดำริของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเป็นหลัก แต่มีความลำบากเป็นของสำคัญอย่าง ๑ ด้วยเมื่อ
รัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงพระราชดำริ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้กระทำการให้สำเร็จตั้งพระราชดำริ เปรียบ
เหมือนแม่ทัพกับเสนาธิการ ครนสนรัชกาลที่ ๕ หน้าที่ทง ๒ อย่างนั้นมา
ตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่คนเดียว ท่านเห็นจะรู้สึกลำบากใจใน
ขณะมาแต่แรก จึงได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบประบักษ์เป็นผู้
สำเร็จราชการในราชสำนัก เพื่อจะปลดเปลื้องภาระให้พ้นตัวท่านไปส่วน
หนึ่ง แต่การทกเกี่ยวข้องของกับฝรั่ง ตัวท่านเองไม่มีความรู้เหมือนพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะหาผู้ใดเป็นที่ปรึกษาหารอกไม่มีตัว ท่าน

๑. บางที่ท่านจะให้คนพวกนั้นชู้ตัวและเที่ยวชักชวนพวกหัวหน้าคนอื่นให้มาดูแลโทษ แต่
มีเสียงติเตียนกันว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นแก่คนใช้จึงไม่เอาโทษอย่างแรง แต่เมื่อมาคิดว่า
พวกองยั้งมิได้ก่อการร้ายในกรุงเทพ ฯ และการที่รัฐบาลกระทำมีผลให้องยั้งสงบไปได้ ในคราวนั้น
คุณก็ไม่ควรติเตียน

จึงแก้ไขหาความรู้ด้วยอุบายคบหาสมาคมกับฝรั่งให้สนิทสนมยิ่งชนกว่าแต่
ก่อน ก็ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เวลานั้น ในเหล่าที่เข้ารับราชการอยู่กับ
ไทยมีแต่ชนที่เป็น ครูสอนหนังสือหรือหัตถการ และเป็นคนเดินเรือหรือเป็น
ล่าม จะหาผู้ที่ชำนาญการเมืองหาไม่ ฝรั่งพวกอื่นก็มีแต่คนค้าขายกับ
มีชนนาวาทมาสอนศาสนา แม้กงสุลของรัฐบาลต่างประเทศก็เป็นพ่อค้า
แทบทั้งนั้น มีกงสุลเป็นข้าราชการแต่อังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกา แต่ใน
เวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ตัวกงสุลฝรั่งเศษว่างอยู่ กงสุลอเมริกันเป็นนาย
พล (เมื่อครั้งอเมริกันรบกันเอง) ชื่อปาทริช ก็มีใครชวนชวายเป็นการ
เมืองด้วยอุบายของอเมริกันน้อย มีคนสำคัญแต่นายนอกสังกัดกงสุลเยเนอราล
อังกฤษคนเดียว ด้วยเป็นผู้แทนมหาประเทศที่ในเอเชียยิ่งกว่าชาติอื่น
อย่าง ๑ เป็นหัวหน้าผู้แทนต่างประเทศที่ในกรุงเทพฯ ด้วยมียศสูงกว่า
เพื่อนอย่าง ๑ ประกอบกับวุฒิในส่วนตัวที่เป็นผู้ดีโตศึกษาวิชาชั้นสูงและ
มาเรียนรู้ภาษาไทย ทั้งได้เคยสมาคมกับไทยที่เป็นคนชั้นสูงมาแต่ก่อน เจ้า
พระยาศรีสุริยวงศ์จึงทำทางไมตรีใหม่กับนายนอกสังกัดสนิทสนม คล้ายกับ
เป็นที่ปรึกษาของท่านในสมัยนั้น ดูเหมือนจะได้ช่วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
มาตลอดเวลาที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เมื่อบรมราชาภิเษกคราว
หลังแล้ว นายนอกก็นำผู้แทนต่างประเทศให้ถือว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงว่าราชการบ้านเมืองเอง พันอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
เล่ากันว่านายนอกก็เริ่มใช้คำเรียกท่านว่า (Ex-Regent) ผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินที่ออกจากตำแหน่งแล้วก่อนผู้อื่น จึงห่างกันแต่นั้นมา

เรื่องเริ่มรัชกาลที่ ๕

ได้กล่าวมาในตอนก่อน ว่าเมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตแล้วในปีแรกนั้นจำอะไรมิใคร่ได้ เมื่อจะแต่งหนังสือจึงเอาจดหมายเหตุเก่ามาตรวจดู เห็นข้อราชการในตอนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งฉันนึกว่าจำได้เป็นอย่างดี แต่มาเข้าใจชัดเจนต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่มีอยู่หลายเรื่อง จะนำมาเล่าเริ่มต้นในตอนนี้

พิเคราะห์ดูเหมือนในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ หรือถ้าอย่างพูดกันในปัจจุบันนี้ คือในเวลายังไว้ทุกข์อยู่นั้น รัฐบาลมุ่งหมายเพียงแต่จะระงับเหตุร้ายที่เกิดขึ้นตั้งพรรณนามาในตอนก่อน กับจะรักษาการต่าง ๆ ให้เรียบร้อยอยู่อย่างเดิมเป็นสำคัญ ยังไม่คิดจัดอะไรใหม่ นอกจากที่จำเป็น หรือทำแต่ตามประเพณีบ้านเมืองที่มีแบบแผนมาแต่ก่อน เพราะฉะนั้นการจัดขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง จึงปรากฏว่าจัดบำรุง

ทหารบกทหารเรือก่อนอย่างอื่น ด้วยมีความจำเป็นจะต้องเตรียมกำลัง
สำหรับปราบปรามพวกจีนตวเฮีย (หรือฮองย) ทำกำเริบขนตงกล้าวมาใน
ตอนก่อน ก็ในหนังสือที่แต่งนั้นจะมีทกล่าวถึงทหารต่อไปข้างหน้าอีกหลาย
แห่ง ฉนั้นได้เคยตรวจค้นเรื่องตำนานของทหารไทยอยู่บ้าง เห็นว่าน่าจะ
เล่าต้นเรื่องของทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง หรือที่เรียกกันว่า ทหารอย่าง
ยุโรป แทรกลงตรงนเสียก่อน เมื่ออ่านถึงเรื่องทหารต่อไปข้างหน้าจะได้
เข้าใจง่ายขึ้น

ทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง ปราบกฏในเรื่องพงศาวดารว่า แรกมี
ขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดฯ ให้นายทหารฝรั่งเศษ
คนหนึ่งชื่อว่า เซวาเลีย เดอ ฟอร์แบง เป็นครูฝึกหัด แต่พอสิ้นรัชกาลนั้น
แล้วก็เลิกมิได้มีต่อมาอีก จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๒
เมื่อรัฐบาลอังกฤษในอินเดียแต่งให้ ครอบเฟิต เป็นทูตเข้ามา มีทหารแขก
อินเดียทองกฤษจัดขึ้นเรียกว่า ซีปอย (Sepoy) ประจำเรือรบมาด้วย เป็น
เหตุให้ไทยได้เห็นทหารหัดอย่างฝรั่งเป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ นั้น เมื่อทูต
อังกฤษกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้
จัดทหารอย่างฝรั่งชนพวก ๓ ไทยเรียกกันว่า ทหารซีบ้าย (มีรูปภาพปรากฏ
อยู่ในหนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องหนึ่ง) แต่จะมีจำนวนคนเท่าใด ให้มีหน้าที่
อย่างไร และใครเป็นครูฝึกหัด สืบไม่ได้ความ ฉนั้นสันนิษฐานตามเค้า
เงื่อนเห็นว่า จะเป็นพวกกรมรักษาพระองค์และมีหน้าที่รักษาพระราชฐาน
ขอทหารซีบ้ายกับแบบเครื่องแต่งตัวจึงยังมีสืบต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อแต่ง
บอมปากนาเตรียมต่อสู้ข้าศึก ปราบกฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศ

เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงหัดพวกญวนเข้รตที่อพยพเข้รมา
ตามักัดเป็นทหารปืนใหญ่สำหรับประจำบ้อม และมีตำราปืนใหญ่ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แปลจากภาษาอังกฤษ
ปรากฏอยู่ แต่จะฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่พวกนั้น
อย่างไร สืบไม่ได้ความ ถึงรัชกาลที่ ๔ ในปีกุนที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑
ชื่อ อิมเป (Impey) ไม่สมัครอยู่ในอินเดีย เข้รมาขอรับราชการใน
ประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้รับไว้
เป็นครู แล้วดำรัสสั่งให้เกณฑ์ไพร่หลวงส่งไปฝึกหัดจัดเป็นทหารราบชั้น
กรม ๑ เรียกว่า ทหารหน้า ต่อมาไม่ช้มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษตามมา
จากอินเดียอีกคน ๑ ชื่อ น็อกส์ (Knox ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเยเนอราล
อังกฤษ) มาขอสมัครรับราชการเหมือนอย่างนายร้อยเอกอิมเป ในเวลา
นั้นครูทหารวังหลวงมีแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
รับนายร้อยเอกน็อกส์ไว้เป็นครู หัดคนพวกที่ได้ทรงบังคับบัญชามาแต่ใน
รัชกาลที่ ๓ จัดเป็นทหารชนทางวังหน้า ทหารไทยจึงได้ฝึกหัดจัดการ
บังคับบัญชาตามแบบทหารฝรั่งแต่นั้นมา ใช้แบบอังกฤษหมดทุกอย่าง แม้
จนคำบอกทหารและชื่อตำแหน่งนายทหารก็ใช้ภาษาอังกฤษ ต่อมาเมื่อมี
แตรวงชน ก็เอาเพลงอังกฤษ God Save The Queen มาใช้เป็นเพลงค่านับ
รับเสด็จ และเครื่องแต่งตัวก็เลียนแบบทหารอังกฤษ ครั้นถึงปลายรัชกาล
ที่ ๔ ครูอังกฤษไม่มีตัว ได้ทหารฝรั่งเศสคน ๑ ชื่อ ลามาซ Lamache มา
เป็นครู ได้เป็นหลวงอุปเทศทวยหาญ มาแก้วิธีฝึกหัดและคำบอกทหาร
เป็นภาษาฝรั่งเศส แต่ยังไม่ทันเปลี่ยนแปลงไปได้เท่าใดก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ ถึง

รัชกาลที่ ๕ ก็ให้เลิกครูฝรั่งเสีย และให้นายทหารไทยที่เป็นศิษย์ของนาย ร้อยเอกอิมเปเป็นครู กลับฝึกหัดอย่างอังกฤษต่อมา ในครูพวกนั้นฉันท์นักรู้จัก ตัว ได้เป็นขุนนาง ๕ คน ชื่อครูเชิงเลิงเป็นที่ขุนเจนกระบวรหัด ได้เป็นครู ทหารมรินคน ๑ ชื่อครูกรอบ เป็นที่ขุนจัตกระบวรพล ได้เป็นครูทหาร รักษาพระองค์คน ๑ ชื่อครูเล็ก เป็นที่ขุนรัตนยุทธ ได้เป็นครูทหารมหาด เล็ก (และเป็นครูของตัวฉันท์ด้วย) คน ๑ ชื่อครูวงศ์ เป็นที่ขุนรัตนชัย คงเป็นครูทหารหน้าคน ๑ เมื่อรัชกาลที่ ๕ เห็นจะมีจำนวนทหารเข้าเวร อยู่ประจำการราวสัก ๒๐๐ คน ทรงตั้งข้าหลวงเดิมซึ่งไว้วางพระราชฤทัย ให้เป็นผู้บังคับการ ในชั้นเดิมจะเป็นใครฉันท์ไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเจ้าพระ ยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เมื่อยังเป็นที่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นผู้บังคับการอยู่ก่อน แล้วโปรดฯ ให้คุณตาของฉันท์เป็นผู้บังคับการต่อ มาจนสิ้นรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้พระยาพิชัยสงคราม (อำ อมรानนท์) ปลัดกรมข้าหลวงเดิม เมื่อยังเป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อน เป็นพระยามหามนตรีเป็นผู้บังคับการทหารหน้า ดูเหมือนพวกรักษาพระองค์ (ที่สืบเนื่องมาแต่ทหารชัยบายแต่ก่อน) ก็จะจัดให้เป็นทหารอย่างยุโรป เหมือนทหารหน้าในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ทักกล่าว

ส่วนทหารเรือฉันท์ ปรากฏในหนังสือเก่าว่าถอยกันมาแต่ครั้งกรุงศรี อโยธยาว่าไทยเป็นเชื้อชาวดอน อุปนิสัยไม่ค่อยชอบทางทะเล คนเดินเรือทะเล ของหลวงแม้ในสมัยนั้น จึงใช้แต่คนเชื้อสายพวกแขกจามและแขกมลายู เป็นพนัก ถ้าเป็นเรือค้ามักใช้จีน ในเวลาทำศึกสงครามก็เป็นแต่รับทหารไทย ไปในเรือฉันท์ เลยเป็นประเพณีเช่นนั้นมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อ ก่อนรัชกาลที่ ๕ ยังมีเรือทะเลของหลวงทั้งสำหรับลาดตระเวนและค้าขาย

เดิมเรือค้าขายใช้เรือสำเภาจัน เรือลาดตระเวนใช้กำปั่น (อย่างเดียวกับที่พวกแขกมลายูใช้) มาถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นทหหลวงสิทธิินายเวรมหาตเล็ก อดุลำห์เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นพวกฝรั่งด้วยใจรัก จนสามารถต่อเรือกำปั่นไปอย่างฝรั่งถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่นนเรือรบของหลวงสำหรับลาดตระเวนก็เปลี่ยนเป็นเรือกำปั่นไปอย่างฝรั่ง และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นของหลวงด้บมา พอถึงรัชกาลที่ ๕ ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นกำปั่นไฟ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นและบังคับบัญชาเรือไฟของหลวง จัดชั้นเป็นกรม ๑ เรียกว่า กรมอรสมพล เป็นต้นของกรมทหารเรือไทย เรือกำปั่นไฟชั้นแรกต่อชนเป็นเรือจักรข้างสำหรับบรรทุกคนเป็นพัน และคงใช้พวกจามเป็นพนักงานเดินเรือต่อมา แต่พวกต้นกลเป็นไทยทั้งนั้น มาจนตอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงเริ่มต่อเรือจักรท้ายรายปืนใหญ่เป็นเรือรบอย่างฝรั่ง แรกต่อเป็นเรือปืน (Gunboat) ๒ ลำ ชื่อ สงครามครุชิต ลำ ๑ ศักดิ์สิทธิ์าวุธ ลำ ๑ แล้วต่อเรือขนาดใหญ่ขึ้นเป็นอย่างคอเวต (Corvette) อีกลำ ๑ สำเร็จ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๐ ชื่อว่า เรือ สยามประสคัมภ์ เมื่อมเรือรบอย่างฝรั่งชนจึงเกณฑ์พวกมอญไพร่หลวงหัดเป็นทหารมริน สำหรับเรือรบฝรั่ง ตั้งชนอกกรม ๑ แต่กับต้นและต้นหนเรือรบยังตองหาฝรั่งต่างประเทศมาใช้ช้อยู่อกนาน ทางฝ่ายวังหน้าพระบาทสมเด็จพระป็นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงต่อเรือไฟ และหัดทหารเรือวังหน้าบางเหมอนกัน มีเรือรบวังหน้าต่อ ๒ ลำ ชื่อ อาสาวดีรส ลำ ๑ ชื่อ ยงยศไยธยา ลำ ๑ เรือองต้นของทหารอย่างยุโรปเป็นตั้งแสดงมา

นอกจากบำรุงทหาร การที่จัดสร้างในปีมะเส็งเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ มีสร้างวัดราชบพิธฯ อย่าง ๑ สร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๕ พระองค์อย่าง ๑ สร้างพระที่นั่งใหม่ (หมู่พระที่นั่งจักรีรัตน) อย่าง ๑ กับตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่าง ๑ ด้วยเหตุต่างกันดังอธิบายต่อไป

เรื่องสร้างวัดราชบพิธฯ นั้น ตามประเพณีโบราณเมื่อผู้ใดสามารถตั้งวงศ์สกุลของตนได้ แม้เป็นแต่ชนคฤหบดีก็ยอมสร้างวัดสำหรับสกุลของตนเป็นที่บำเพ็ญการกุศล และบรรพชิตปฏิบัติของสมาธิในวงศ์สกุล จึงมีวัดทั้งในเมืองสุโขทัย และในพระนครหรืออยุธยามากมายด้วยประเพณีที่วานและเป็นคติถือกันมาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แล้วต้องสร้างวัดประจำรัชกาลทุกพระองค์ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ วัดพระเชตุพนฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๑ วัดอรุณฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๒ วัดราชโอรสฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๓ และวัดราชประดิษฐ์ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงให้สร้างวัดราชบพิธฯ ขึ้นเป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๕ ก่อฤกษ์ในปีมะเส็ง แต่ฉันทันใจไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยไม่ได้ไปตามเสด็จ มาจำได้แต่เมื่อแห่พระนิรันตรายไปวัดราชบพิธฯ เมื่อปีมะเมียเพราะเป็นแห่ใหญ่ มีกระบวนแปลก ๆ สนุกน่าดูมาก

เรื่องสร้างพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัว ๕ พระองค์นั้น ก็เริ่มบนหินมาแต่ปีมะเส็ง การสร้างพระบรมรูปไม่เคยมีประเพณีมาก่อน แต่โบราณรูปที่สร้างเป็นเจดีย์วัดสุทัศน์สำหรับสักการบูชาสร้างแต่พระพุทธรูป และเทวรูปหรือรูปพระสงฆ์ซึ่งมีผู้นับถือมาก แม้จะสร้างพระรูปเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระ

เกียรติพระเจ้าแผ่นดินก่อสร้างเป็นพระพุทธรูปตั้งเช่นพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก
กับพระพุทธรูปเลิศหลานภาลัย ที่อยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
หรือมีฉนวนก่อสร้างเป็นรูปพระอิศวรหรือพระนารายณ์ ยังมีอยู่ในเมือง
เขมรหลายองค์ ที่จะสร้างพระรูปพระเจ้าแผ่นดินเป็นรูปมนุษย์แต่โบราณ
หาทำไม่ อะไรเป็นต้นเหตุให้ทั้งตำราเดิม เวลาแต่งหนังสือทั้งหมดตัวผู้
เสียแล้ว นักเสียดายที่ไม่ได้กราบทูลถามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เมื่อยังมีโอกาส
ที่จะรู้ได้ จึงได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ คือเมื่อในรัชกาลที่ ๕
ได้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเข้ามาหลายองค์ เป็นพระรูปหล่อ
เช่นที่เอมเปอเรอเนาะโปเลียนที่ ๓ กับพระมหาดิถุยามาเป็นบรรณาการบ้าง
เป็นพระรูปบนระบายนี่เช่นที่ยังรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานบ้าง ความนิยม
คงจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงมีผู้ส่งพระบรมรูปฉายาลักษณ์พระบาทสม
เด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์ที่ทรงพระมาลาสก๊อต) ไปให้ทำเป็นรูป
หล่อที่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖^๑ ช่างปั้นฝรั่งเศสเป็นผู้ปั้น ได้เห็นแต่ฉายา
ลักษณ์ จึงคิดประดิษฐ์พระรูปโฉมตามคาดคะเน แล้วหล่อด้วยปูนปลาส
เตอร์ขนาดสูงราวครึ่งเมตร ส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรก่อน^๒ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร เห็นพระบรมรูปที่ฝรั่งทำผิด
เพี้ยนพระลักษณะมากนัก จึงให้บอกเลิกแล้วดำรัสสั่งให้ช่างไทย (จะเป็น
ใครสืบไม่ได้ความ แต่เป็นช่างปั้นฝีมือเยี่ยมอยู่ในเวลานั้น) บันพระบรมรูป

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ส่งไปก็เป็นได้

๒. พระบรมรูปตัวอย่างที่ว่านี้ เคียน้อยอยู่ในหอสุราลัยพิมาน

ชนใหม่องค์ ๑ ให้ทำเป็นอย่างพระบรมรูปพระบายสีขนาดเท่าพระองค์^๑
แต่การปั้นยังไม่ทันแล้วก็สิ้นรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทำต่อมาจนสำเร็จ เมื่อมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเช่นนั้นแล้ว จึงทรงพระดำริว่าควรจะสร้างพระบรม
รูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๕ พระองค์เป็นพระรูปหล่อขนาดเท่าพระองค์ชน
ไว้เป็นที่สักการบูชาเฉลิมพระเกียรติ ฝ่ายท่านผู้ใหญ่ในราชการแผ่นดินก็
เห็นชอบด้วย เพราะมีแบบแผนทพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้างพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธรูปเลิศล้ำนภาลย์ สมอง
พระเดชพระคุณสมเด็จพระบูรพกาวมหาราชเป็นเยี่ยงอย่าง และพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มสร้างเป็นรูปมนุษย์มาแล้ว สันนิษฐาน
ว่ามูลเหตุที่สร้างพระบรมรูป ๕ พระองค์ เห็นจะเป็นเช่นว่ามา การ
สร้างพระบรมรูป ๕ พระองค์นั้น โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ
อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ และเป็นช่างอย่างดีในพระองค์เองด้วย เป็นผู้อำนวยการ
การ เมื่อบนหุ่นนักรูปพระลักษณะได้แน่แต่ขนาดพระองค์ว่าสูงเท่าใด เพราะ
มีพระพุทธรูปฉลองพระองค์อยู่เป็นหลัก แต่ส่วนพระรูปโฉมนั้นนอกจาก
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระบรมรูปปั้นอยู่แล้ว ต้อง
อาศัยใตถามผู้ที่ได้เคยเห็นพระองค์ให้บอกพระลักษณะ และคอยตีให้ช่างแก
ไขไปแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศ
ล้ำนภาลย์ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้

๑. พระบรมรูปองค์ที่วานี้ เคียงประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งเวสยาธนีวัดไชยวัฒนารามเมือง
เพชรบุรี

เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หาได้แต่ ๕ คน คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังองค์ ๑ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คน ๑ กับเจ้าพระยาธรรมาฯ (ดมิง สนธิรัตน์) คน ๑ บั้นพระรูปสำเร็จได้หล่อเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ แล้วโปรดฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก

เรื่องสร้างพระที่นั่งใหม่นั้น มูลเหตุเกิดด้วยเมื่อปีมะเส็ง มีราชทูตต่างประเทศเชิญพระราชสาส์น ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้ามาหลายราย ก็การรับราชทูตและพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพิ่งเริ่มขนตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นเอาแบบอย่าง ครังสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้เป็นตำราตั้งแต่ครั้งรับ เซอร์ จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นต้นมา คือให้จัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นและราชทูตจากที่ต่าง ๆ หมายชนททำพระแลวมกระบวนแห่ทางบกเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง พระราชสาส์นตอบก็แห่ไปส่งยังสำนักทูตหรือสถานกงสุลเช่นเดียวกัน ทำนองฝรั่งจะระอาด้วยต้องขี้แควเมื่อแห่พระราชสาส์นทางบก ฝ่ายไทยเมื่อมีพระราชสาส์นต่างประเทศมาบ่อย ๆ ก็เบอทต้องจัดการแห่แห่นำไป พอถึงรัชกาลที่ ๕ จึงตกลง

กันเล็กประเพณีรับพระราชสาส์นอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นให้เรือไฟไปรับ
พระราชสาส์นและราชทูต และใช้รถรับเมื่อทูตชนบทแทนขี้แคร่ แต่ความ
ลำบากอย่างขนยงมออยู่ ด้วยเมือรัชกาลที่ ๔ ถ้ารับแขกเมืองเต็มยศเช่น
วันถวายพระราชสาส์น เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ถ้าแขกเมือง
เข้าเฝ้าไปรวเขต โปรดฯ ให้เฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งจัดตั้งโต๊ะเก้าอี้
อย่างฝรั่ง ถึงรัชกาลที่ ๕ เสด็จย้ายมาประทับที่พระมหามณเฑียรเดิม และ
จะจัดพระที่นั่งบรมพิมาน เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีที่เสด็จออกรับแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรวเขต ท่านผู้
ใหญ่จึงปรึกษากันให้รื้อพระที่นั่งเก๋งสถลาลัย^๑ ของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ติดกับพระมหามณเฑียร เอาที่สร้างพระที่นั่งชนใหม่
(ตรงพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์บัดนี้) ความคิดเดิมดูเหมือนจะสร้างแต่
หลังเดียว สำหรับเป็นที่รับแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรวเขต แต่ต่อมาเมื่อได้เสด็จ
ไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนแปลงระเบียบ
การในราชสำนักให้สมสมัย การสร้างพระที่นั่งใหม่จึงขยายใหญ่โต ให้
เป็นที่เสด็จประทับทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศน์ ของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหตุที่ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์เมื่อปีมะเส็งนั้น เกิดด้วย
เอนเปอเรอเฮาส์เตรียมให้ราชทูตเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์เข้ามาถวายจะ
ต้องตอบแทน ก็ในเวลานั้นเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยามซึ่งพระบาท

๑. พระที่นั่งสถลาลัย เมื่อรื้อแล้วโปรดฯ ให้เอาไปสร้างถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาส
วัดราชบพิธฯ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาไว้ยังเป็นแต่ดวงดารา อย่าง
หนึ่งลายเป็นตราตามตำแหน่ง (จึงเรียกกันว่า ตรา) อีกอย่างหนึ่งประดับ
นพรัตน์สำหรับเจ้านาย กับอีกอย่างหนึ่งลายเป็นรูปช้างเผือก สำหรับ
ข้าราชการ (ชั้นสูงลงยา ชั้นกลางทอง ชั้นต่ำเงิน) และมีดาราลายพระ
มหามงกุฎสำหรับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมาะแก่ที่จะส่งไปถวายตอบแทน
พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศและพระราชทานทูตานุทูต จึงโปรดฯ ให้จัด
ระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นใหม่ ให้มีสายสะพายและดวงดารา
สำหรับชั้นสูง มีดวงน้อยห้อยแพรแถบคล้องคอและติดอกเป็นลำดับชั้นต่ำ
ลงมา ให้ตรงตามแบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างฝรั่งตั้งแต่ในปีมะเส็ง
นั้น แต่ประกาศเป็นพระราชบัญญัติต่อเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖

ถึงปลายปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุท้องสนาม
เมื่อวันที่ ๖ มีนาคม งานพระเมรุครั้งนั้นฉันก็จำอะไรมิใคร่ได้ จำได้มัน
คงแต่วันเปิดเครื่องพระบรมศพก่อนจะถวายพระเพลิง แม้ให้ฉันไป
ถวายบังคม ภาษามาลาเขาคุ่มฉันชูชุนถึงปากพระโกศ ได้เห็นพระบรมศพ
ทอดระหม่อม กับเมื่อถวายพระเพลิงแล้ว รุ่งขึ้นเข้าเจ้านายลูกเขยของ
ทอดระหม่อมได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ขึ้นไปเก็บพระบรม
อัฐิไว้สักการบูชา เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉัน ยังไม่มีใครเคยเห็นอัฐิ
บางพระองค์ก็เก็บถูกพระบรมอัฐิ บางพระองค์ก็หลงเก็บเอาพระองค์
(ถ่าน) มา แต่ฉันเคราะห์ดีด้วยเมื่อเก็บแล้วถามพระยาราชโกศา (จันทร์
วัชรโรทัย) ภาษามาลา ว่าพระบรมอัฐิหรือมิใช่ แยกบอกว่าพระบรม

อัญญา จึงได้เชิญมา ยังสักการบูชาอยู่จนทุกวันนี้

เมื่อสงครามพระเมรุแล้วก็เลิกไว้ทุกข์ คนทั้งหลายเลิกโกนหัวกลับ
ไว้ผมกันอย่างเดิม พวกข้าราชการประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งให้คงตำแหน่งอยู่ตลอดเวลาพระบรมศพยังประดิษฐาน
อยู่ ก็ต้องเปลี่ยนฐานะไปตามกาล ตอนนั้นนางสงสารแม่ เมื่อถูกเรียกคืน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ กับหีบหมากลงยาสำหรับยศเจ้าจอมมารดา และ
พานทองเครื่องยศที่เป็นพระสนมเอก เปลี่ยนเครื่องยศเป็นหีบหมากทอง
เหมือนอย่างท้าวนาง ทั้งถูกลดผลประโยชน์ที่เคยได้พระราชทานน้อยลง
กว่าครั้งก่อน ไซ้แต่เท่านั้น ซอที่เคยเรียกว่า เจ้าจอมมารดาซุ่ม ก็ต้องเปลี่ยน
เป็น ซุ่มเจ้าจอมมารดา หมายความว่าเจ้าจอมมารดาเป็นหม้าย ที่จริงก็ไม่
เป็นการลดยศศักดิ์ แต่เพราะไม่เคยตกยาก พวกเจ้าจอมมารดาก็พากัน
โทมัส รู้สึกเหมือนกันว่าถูกถอดหัวไป จนทราบถึงพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสเล่าแก่นมเมอภายหลังว่า ครั้งนั้นทรงส่งสาร
เจ้านายพี่น้องกับเจ้าจอมมารดาที่ต้องลำบากยากจน จึงตรัสขอให้รัฐบาล
จ่ายเงินกลางบิแก่พระเจ้าพี่น้องเธอ พระองค์ชายบิละ ๒,๕๐๐ บาท พระ
องค์หญิงบิละ ๑,๖๐๐ บาทแต่นั้นมา ล่วงมาอีกสัก ๒๕ ปียังทรงแก้ไขอีก
ครั้งหนึ่ง ด้วยทรงพระกรุณาเมตตาเป็นต้นเหตุ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ
ถึงสมัยเมื่อนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เกิดไข้
ล่าเป็นโรคระบาดชนในกรุงเทพฯ คนเจ็บกันมากกว่ามาก ตัวฉันก็เป็นไข้
ล่าด้วย อาการโรคไข้ล่านั้นตัวร้อนเหมือนจับไข้และมีเม็ดผดขึ้นทั่วตัว

คล้ายกับออกอัสกุสไฮ ถ้าเม็ดไม้ชนก็มีอาการปวดตามข้อเป็นทุกขเวทนา
แต่มีใครมีใครเป็นอันตราย ถึงกระนั้นเพราะเพิ่งเกิดไข้ต่ำเป็นโรคระบาด
ครั้งแรก คนก็พากันตกใจ เมื่อฉันเจ็บอยู่นั้นวันหนึ่งอยู่ในห้องนอนกลุ่ม
ใจ จึงสั่งให้เขาเอาเตียงพับสำหรับเดินทางไปตั้งในห้องสมุด จะย้ายลง
ไปอยู่ห้องนั้น คนตั้งเตียงเผื่อไปไม่กางขาเตียงให้ถึงที่ ตัวฉันกำลังเจ็บ
ก็ไม่สังเกต เมื่อชนนอนเตียง ๆ ก็พับลงจนฉันพลัดตก แต่ก็ไม่เจ็บช้ำ
อันใด แต่ข้าวระบือเข้าไปถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ว่าฉันป่วยอาการมากถึงตนรจนพลัดตกเตียง ก็ตกพระราช
หฤทัย รีบทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงแม่ ตรัสถามอาการป่วยของฉัน
เมื่อผนึกของพระราชหัตถ์เลขาแล้วจะทรงสลักหลังซองว่า ถึงชุมเจ้าจอม
มารดา ทรงนักสงสาร จึงเขียนว่า ถึงเจ้าจอมมารดาชุม แล้วเลยมีพระราช
ดำรัสส่งกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ให้
เปลี่ยนระเบียบเรียกเจ้าจอมมารดาวรรชกาลที่ล่วงแล้ว ให้ใช้คำ เจ้าจอม
มารดา นำชื่อ แต่ให้เต็มลำดับรัชกาลเข้าข้างหลังเช่นว่า เจ้าจอมมารดาชุม
รัชกาลที่ ๔ ดังนี้ จึงใช้เป็นประเพณีสืบมา เมื่อแม่ได้รับลายพระราช
หัตถ์เลขา เรณูมาให้ฉันอ่านด้วยความปีติยินดี แต่ทั้งตัวท่านและฉันไม่ได้
สังเกตททรงเปลี่ยนคำสลักหลังซอง เมื่อฉันเขียนจดหมายสนองลายพระ
ราชหัตถ์ จึงกราบบังคมทูลแต่อาการให้สนพระราชวิตก แต่มิได้กล่าวถึง
เรื่องชอมมารดา เมื่อฉันหายเจ็บเข้าไปเฝ้า ตรัสถามว่า “สังเกตชื่อแม่ของ
เธอที่ฉันทูลหลังซองหรือเปล่า” แล้วจึงตำรัสเล่าเรื่องให้ฟังดังแสดงมา

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ความเปลี่ยนแปลงกะทบถึงเจ้านายที่เป็นพระ
ราชโอรสธิดาของทุกกระหม่อม ทำให้ผิดกับแต่ก่อนหลายสถาน เป็นต้น
ว่าแต่ก่อนมา เคยรักและเคารพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อย่างเจ้าพทเป็นหัวหน้า ส่วนพระองค์ก็โปรดเล่นหัวกับเจ้านายน้อง ๆ
เสมอ ครั้นเสด็จเสวยราชย์ พระองค์ต้องทรงประพฤติพระราชกิจของ
พระเจ้าแผ่นดิน แต่มีใช้เป็นพ่อเหมือนทุกกระหม่อม เจ้านายพวกพี่น้อง
เชอกก็เกิดกลัวเกรง ไม่กล้าเข้าใกล้ชิดโดยวิสสาสะเหมือนแต่ก่อน แม้เจ้า
นายพี่น้องด้วยกันเองก็ต้องแยกกันไปตามชั้นพระชั้นษา พระองค์หญิงที่
เป็นสาวไปเข้าหมู่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายใน พระองค์ชายที่เป็นหนุ่มต่างก็
ออกไปอยู่วังต่างหาก เจ้าจอมมารดา กับเจ้านองทรวมเจ้าจอมมารดา ก็
มักตามไปอยู่ด้วย แต่เจ้านายพระองค์ชายที่ยังไม่ได้โสกันต์เช่นตัวฉัน อยู่
ในวังแทบทั้งนั้น มีเหตุจำได้ในตอนนั้น ๒ เรื่อง คือคนวันหนึ่งเมื่องาน
เฉลิมพระชั้นษาในปีมะเมีย นั้นเกิดไฟไหม้ ที่ตำหนักเจ้าคุณจอมมารดาดี
(ชื่อนี้ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทนต์มหารัชมณี) ฉันกำลังนอนหลับอยู่ พ
เสียง (ชื่อน้อย) แกลบลุกชนพาไปทที่หีบผ้าเลือกหยิบเอาผ้าปูมใหม่ผืน ๑
มานุ่งให้ บอกว่าถ้าอย่างไรจะได้มีผ้าใหม่ติดตัวไปด้วย แล้วพาลงไปยื่น
คอยหนีไฟอยู่ที่บันไดเรือน ที่จริงไฟไหม้อยู่ห่างเป็นไหน ๆ แต่เห็นเปลว
ไฟลุกโพล่งน่ากลัวก็พากันหวาดหวั่น เพราะไม่มีใครเคยเห็นไฟไหม้ในวัง
มาแต่ก่อน ตอนนั้นมาฉันต้องย้ายจากเรือนที่ทุกกระหม่อมโปรดฯ ให้สร้าง
พระราชทานทางฝ่ายตะวันตกใกล้ประตู (ดิน) อนงค์ลีลา ไปอยู่เรือน

โบราณซึ่งสร้างครึ่งรัชกาลที่ ๓ ทางด้านตะวันออกใกล้ประตูราชสำราญ
เพราะจะรื้อเรือนเดิมเอาที่สร้างตึกสมเด็จพระยาสุรรัตนราชประชานุ
เรือนที่ไปอยู่ใหม่นั้นดูเหมือนจะยังอยู่จนบัดนี้ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ นั้น
มีโอกาสเข้าไปในวัง ผ่านไปทางนั้นเห็นเขายังช้ำให้ลูกดู พากันเห็นประ
หลาดที่ตนเคยอยู่เรือนเล็กเพียงเท่านั้น

การศึกษาของฉันทน์ เมื่อทูลกระหม่อมสมเด็จพระวรวงศ์เธอได้เรียนชั้น
ปฐมศึกษาครุผู้หญิงสำเร็จแล้ว ถึงเขตที่จะเรียนชั้นมัธยมศึกษา แต่ใน
บั้นนี้แม่เลี้ยงท่านผู้ใหญ่อยังเสาะหาโรงเรียนด้วยเรื่องเปลี่ยนแปลงรัชกาลใหม่ การศึกษา
ต้องรอมานถึงบั้นนี้เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว จึงได้รับคำสั่ง
ให้ออกไปเรียนหนังสือขอม (คือเรียนภาษามคธ) ด้วยกันกับเจ้านาย
พระองค์เป็นชั้นเดียวกันออกสภเสด็จหาพระองค์ พระยาปริยัติธรรมธาดา
(เปี่ยม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เป็นอาจารย์
พระเจ้าน้องยาเธอ นับตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นต้น มาสอนที่เก๋งทรงนกในเวลาเช้าแต่ ๙ จน ๑๓ นาฬิกา ทุกวัน
เว้นแต่วันพระกับวันโกน เก๋งทรงนกที่ไปเรียนหนังสือนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างไว้บริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
ทางด้านตะวันตก เดิมมีทรงนกใหญ่อยู่กลาง มีเก๋งด้านละหลัง เก๋งทาง
ด้านตะวันตกชื่อ วรเทพสถาน เป็นที่สำหรับเสด็จประทับ เก๋งทางด้านเหนือ
ชื่อ สำราญมุขมาตยา เป็นที่ขุนนางผู้ใหญ่พัก เก๋งทางด้านตะวันออก(ที่ไป
เรียนหนังสือ) ชื่อ ราชานุราชอาสน์ เป็นที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า

๑. อยู่ตรงที่สนามหน้าหน้าปราสาทจักรีองค์ตะวันออกบัดนี้

อยู่หัวประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เก่งทางด้านไต่ข้อ วรรณาริเสพ เป็นที่พัก
ของนางในที่ตามเสด็จ ถึงรัชกาลที่ ๕ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบทูลขอ
อนุญาตรอกรงนก เคาที่สร้างเก่งใหญ่ขึ้นใหม่หลัง ๑ สำหรับเป็นที่ประชุม
ปรึกษาราชการ ชนานนามว่า เก่งวรสภาพิรมย์ เป็นเก่งโถง ๓ ด้าน กั้น
เฉลียงด้านใต้เป็นห้องยาวตลอดหลัง ในห้องนั้นทำแท่นราชาสนัไว้แห่ง
หนึ่ง มีช่องพระแสงตรงราชาสนันั้นเปิดถึงห้องประชุม เดิมหมายว่าจะ
ให้เป็นห้องลับสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไป
ทรงฟังปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นการศึกษา แต่ไม่พอพระราชฤทัยที่จะ
เสด็จไปประทับเช่นนั้น จึงจัดให้เป็นทกรรมพระราชวังบวรฯ ประทับเมื่อ
คอยเข้าเฝ้า เคาเก่งราชานูราชาสนัไซ้เป็นที่เล่าเรียนของเจ้านายพวกฉัน
วิธีเรียนภาษามคธในสมัยนั้น ยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉบับพิมพ์ นักเรียน
ที่เรียนตามวัดต้องหัดเขียนและจานหนังสือเรียนของตนเอง (เพราะเหตุนี้
พวกเปรียญจึงมักเขียนหนังสืองาม) แต่เจ้านายพวกฉันไม่ต้องหัดเขียน
แรกเข้าเรียนอาจารย์เขียนตัวหนังสือขอมลงสมุดตำราสอนให้อ่านก่อน เมื่อ
อ่านหนังสือขอมออกแล้วก็ให้ตั้งตนเรียนไวยากรณ์ภาษามคธ อาจารย์
เขียนให้เองบ้าง เคาไปให้ราชบัณฑิตเขียนมาให้บ้าง เมื่อเรียนไวยากรณ์
ตลอดแล้วก็สอนให้แปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไป เรียกกันว่า ชัมคัมภีร์ เจ้านาย
ที่ใดเรียนจนถึงชนคัมภีร์ดูเหมือนจะมีน้อยพระองค์ เพราะการเรียนชนน
มีกำหนดหมดเขตเพียงทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าทรงผนวชแต่พรรษา
เดียวก็มักท้อภาษามคธไปเรียนวิชาอย่างอื่น ต่อทรงผนวชอยู่หลายพรรษา

จึงเรียนภาษามคธต่ออาจารย์อื่นสืบไป ส่วนตัวฉันเองไม่นึกรักภาษามคธ
มาแต่แรก เพราะไม่รู้ว่าจะมีประโยชน์อย่างไร และไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุ
ใดจึงต้องเรียนไวยากรณ์ลำบากยากเย็น ต้องเรียนก็เรียนไปอย่างนั้น ดู
เหมือนจะเรียนช้ากว่าเจ้าพระองค์อื่นโดยมาก พอเรียนไวยากรณ์จบเล่ม
บทมาลา ก็พอถึงเวลาตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ มีรับสั่งให้ส่งไป
เข้าโรงเรียนนั้น แต่นั่นฉันจึงได้เล่าเรียนอย่างกวตชนันต์จะเล่าในที่อื่น
ต่อไป

เวลาที่เจ้านายพวกฉันออกไปเรียนภาษามคธนั้น ร่วมกับเวลา
ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินที่แก่งวรรณภิรมย์ อยู่ใกล้ ๆ กัน ได้ยิน
ถนัด เสียงเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก นั้นดังกว่าเพื่อน แต่ปรึกษา
หารือกันอย่างไรไม่เข้าใจ ถึงกระนั้นก็ชอบแอบดูตามประสาเด็ก พอจวน
เวลา ๑๑ นาฬิกา กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จมา มีกระบวนแห่มาจาก
วังหน้าทุกวัน กระบวนหน้ามีทหารคน ๓ ถัดธงช่าหน้าแล้วถึงแถววงและ
ทหารราบกองร้อย ๑ พวกนี้มาหยุดอยู่ตรงนอกประตูพิเศษชัยศรี ตอนนั้น
ถึงกระบวนตำรวจหน้าเดิน ๒ สาย ไฟร์ถอมัดทวายเป็นนายถือหอก เดิน
เข้าจนถึงประตูพิฆานชัยศรี ต้องวางหอกและมัดทวายเป็นเพียงนั้น เดิน
ประดานมือเปล่าเข้าประตูต่อมา กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระราชยาน
กนพระกลด มีมหาดเล็กเชิญเครื่องตาม และมีวอที่นั่งรอง (สำหรับทรง
เวลาฝนตก) ด้วยหลัง ๑ กระบวนหลังมีนายทหารคาดกระบี่และตำรวจ
หลังเดินแวง ๒ สาย มาปลดกระบี่วางหอกที่นอกประตูพิฆานชัยศรีเหมือน
พวกกระบวนหน้า กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงจากพระราชยาน

ที่หน้าเก๋งวรเทพสถาน ทรงพระราชดำเนินมาประทับที่แท่นราชอาสน์ใน
เก๋งวรสภาภิรมย์ มีมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบอยู่ด้วยคน ๑ กับมหาดเล็ก
อยู่งานพัดคน ๑ ประทับคอยอยู่จนถึงเวลาเข้าเฝ้าในท้องพระโรง แต่
เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเข้าเฝ้านั้น พวกข้าราชการวังหน้าต้อง
คอยอยู่ข้างนอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีแต่จางวางหรือหัวหมน
มหาดเล็กตามเสด็จติดพระองค์เข้าไปจนถึงพระทวารเพียงคนหนึ่งหรือสอง
คน เจ้านายพวกฉันแต่พอเสด็จออกก็เลิกเรียน เข้าไปในท้องพระโรงก่อน
กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเข้าพระทวารพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต้องคลานผ่าน
ที่ประทับของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ พระองค์อนุเคราะห์กันเฉย ๆ แต่สมเด็จพระ
เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบวรราชปรีชา (เวลานั้นยังเป็นกรมขุน) กับกรม
หมื่นอดุลยลักษณสมบัติ และกรมหมื่นอนันตการฤทธิ สยามพระองค์ทรง
เมตตาพวกเจ้านายเด็ก ๆ มักตรัสทักทาย ส่วนตัวฉันเอง ดูเหมือนสมเด็จพระ
เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบวรราชปรีชาทรงพระเมตตาโดยเฉพาะตัวมาแต่สมัย
นั้น เวลาเข้าไปกราบกรานมักทรงดูหลังและตรัสเล่นด้วย บางวันก็มี
ของเล่นใส่กะเปาะฉลองพระองค์มาประทาน ฉันก็รักท่านมาแต่ในสมัยนั้น
เมื่อเข้าไปถึงที่เฝ้าเจ้านายเด็ก ๆ ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิงไปนั่ง
รวมกันอยู่ข้างหลังราชอาสน์ แล้วคอยอยู่จนเสด็จชนกตามเสด็จเข้าไป
ในวัง บางวันก็เลยไปเรือน บางวันก็ไปแวะเล่นหัวตามตำหนักเจ้านาย
พี่น้องแล้วจึงกลับไปเรือน แต่ตัวฉันเองดูเหมือนจะชอบเที่ยวเป็นอุปนิสัย
ติดตัวมาแต่เล็ก ถึงสมัยนมักราชขอให้คุณตาพาไปบ้าน หรือมิฉะนั้นก็ตาม

เสด็จกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (เวลานั้นยังเรียกกันว่า พระองค์เจ้า
กมลასน์เลอสรวิศ ซึ่งเป็นลูกของคุณบำ้าเทียง) ไปยังตำหนักที่พักของท่าน
อัยยกรมคลองวัดสุทัศน์ ฯ เนื่อง ๓ ไปค้างคืน ๑ พอรุ่งขึ้นท่านจะเข้ามา
เฝ้าก็พากลับมาส่งในวังทันเวลาเรียนหนังสือ บางวันยังเก่งกว่านั้น ถึง
ลอบชวนออกตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปวังหน้า เพราะฉันเคยไป
ตามเสด็จทุกกระท่อม รู้จักทางเข้าออกและคุ้นเคยกับท่านผู้ใหญ่ในวัง
หน้ามาแต่ก่อน พอไปถึงก็ตรงไปหาเจ้าคุณจอมมารดาเคมขนิษคงกรม
พระราชวังบวร ฯ ท่านเลียงตุแล้วเคยไปนอนค้างที่ตำหนักหม่อมเจ้าหญิง
หุ่่ม ในเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเคยเอาเป็นธรรเสียงตุด้วย
ถือว่าเป็นหลาน รุ่งขึ้นก็ชวนออกตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ กลับมา
วังหลวง เมื่อฉันไปครั้งแรก กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงทราบ ครั้น
ไปอีกครั้งหนึ่งคงทอดพระเนตรเห็นเมื่อฉันชวนออก พอเสด็จไปถึงวังหน้า
ตรัสถามถึง พวกข้าราชการทูลว่าฉันลงจากวอแล้วก็หายไป ตกพระหฤทัย
ให้เที่ยวตามหา ไปพบอยู่ที่เจ้าคุณจอมมารดาเคมก็เป็นอย่างนั้นไป

การไปมาในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น ถนนหนทางยังมีน้อย รถก็มี
แต่ของหลวง ยังใช้เรือกันเป็นพื้น บ้านคุณตาแม่อยู่ใกล้ถนนเจริญกรุง
ที่เชิงสะพานเหล็ก (ดำรงสถิตย์) ก็ยังต้องใช้เรือ เรือที่ใช้กันเป็นพาหนะ
สมัยนั้น ถ้าเป็นเจ้านายหรือเจ้าพระยา ใช้เรือสำรับเก่งคนพายสัก ๓๐ คน
ขุนนางชั้นรองลงมาเช่นคุณตา ใช้เรือสำรับประทุนคนพาย ๖ คน ๗ คน
แรกฉันไปกับคุณตา นั่งไปในประทุนเมาเรือเกือบทนไม่ไหว แต่ทีหลังก็

เคยไป ผู้ที่บ้านห่างทางน้ำที่ต้องไปมาทางบกนั้น เจ้านายที่พระชั้นชา
มากมักทรงเสด็จยาม ๕ คน แต่เจ้านายที่เป็นหนุ่มมักชอบทรงม้า ถ้า
เสด็จเข้าเฝ้าหรือเสด็จไปในเวลามีการงาน มีตำรวจถือมัตหวายนำคน ๑
และมีคนเชิญพระกลดกับพวกมหาดเล็กเชิญเครื่องตามข้างหลังเป็นหมู่ ถ้า
เป็นแต่เที่ยวเล่นก็มีบริวารแต่น้อย หรือทรงม้าไปแต่โดยลำลองเหมือนนัก
ผู้คน กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ชอบทรงม้า เวลาฉันไปตามเสด็จประทานม้าให้ช
ตัว ๑ สมัยนั้นอ่านฝรั่งก็ยาก มีแต่สำหรับกรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ทรง
ฮานเดียว ฉันต้องหัดขี่มาด้วยเบาะไทยไม่มีโกศน เรียกกันว่า เบาะหัวโต
เคยตกครั้ง ๑ ตกเลยขึ้นมาเป็นมาแต่นั้น ประหลาดอยที่ภายหลังมาเมื่อ
ฉันเป็นราชองครักษ์ ต้องขี่มาตามเสด็จเสมอ ขี่ทรงม้าเทศและม้าไทย
เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ขี่มาเที่ยวตรวจหัวเมืองแทบทั่ว
พระราชอาณาจักร ไม่ได้ตกม้าอีกเลย แต่เมื่อสมเด็จพระราชบิดลาฯ
ตกม้าพระชงคหัก ฉันคิดว่าคนแก่กะตึกเปราะ ไม่ควรจะเสวยงภัย ทั้ง
รถไฟและรถยนต์ก็มีใช้แล้ว จึงได้เลิกขี่มาแต่นั้นมา จะกล่าวต่อไปถึง
เรื่องพาหนะที่ใช้ทางบกในสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็ก ชุมนางผู้ใหญ่ชั้นเจ้า
พระยาและพระยาที่ไต่พานทองเครื่องยศนั่งแคร่หาม ๕ คน ที่เป็นพระยา
ชั้นรองลงมาอีกชคานหาม (แต่ก็เรียกกันว่าเปลญวน) หาม ๒ คน มี
ทนายถือร่มกับหีบหมากกานาตามหลัง ทยศต่ำกว่านนักขี่มาหรือเดินดิน
ตามความสามารถ

เมื่อฉันอยู่ในวังในสมัยนั้น ถึงเวลาเย็นผู้ใหญ่ให้ฉันไปคอยตาม
เสด็จประพาสเหมือนอย่างรัชกาลก่อน แต่ในตอนบีมะเส็งพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีใครเสด็จไปที่ไหน นอกจากเสด็จไปพระมหา
ปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพ ทงเวลาเข้าค่าเป็นนิจ บางวันเมื่อ
เสด็จไปตอนค่ำ แวะเฝ้าสมเด็จพระยาสุตารัตนราชประยูรที่พระตำหนัก
เดิม มีเรื่องทศนยังจำได้ วันหนึ่งสมเด็จพระราชบิดาฯ เจ้าฟ้ากรม
พระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เวลานั้นก็ทรงพระเยาว์พระชันษาแก่กว่า
ฉัน ๓ ปี ตรัสชวนฉันไปดูของเล่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ซึ่งเอามาไว้ในพระที่นั่งเกษมสถานภิรมย์ ท่านไปค้นเอากล่องเมีย
ช่อม่อออกมาดู มีกล่องขนาดใหญ่สำหรับสูบยาคน ๑ ทำเป็นรูปกาบหอย
เผอิญมียาสูบกับไม้ขีดไฟอยู่ในตู้ด้วย นึกอยากสูบยาสูบกล่องช่อม่อด้วย
กัน เอากล่องกาบหอยมาชวนกันสูบ ฉันได้สูบยาเป็นครั้งแรกในวันนั้น
มาจนเจียนสิ้นสติเลยเข็ดกล่องกาบหอย แต่ประหลาดอยู่ที่ต่อมาภายหลัง
เกือบ ๒๐ ปี ถึงรัชกาลที่ ๗ เมื่อโปรดฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตย
สภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร ตรวจของพิพิธภัณฑ์
ที่มอยู่แต่ก่อน พบกล่องกาบหอยคั่นนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานไม่มีใครรู้ว่า
ได้มาจากไหน ฉันสามารถบอกได้ด้วยเคยสูบยาสูบแล้วแต่ยังเป็นเด็ก
ถึงตอนบ่มะเมียเจ้านายเด็ก ๆ พวกนั้นไม่มีเจ้าพชนใหญ่คอยควบคุมเหมือน
แต่ก่อน ก็เกิดเป็นโอกาสที่จะเที่ยวเตร่ได้ตามชอบใจ ฉันจึงมักไปค้าง
นอกวังดังกล่าวมาแล้ว ถ้าอยู่ในวังวันไหนเสด็จออกทอดพระเนตรชม
ทหาร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จไปทอนในบริเวณพระราชวังก็ไป
ตามเสด็จ ถ้าไม่เสด็จไหนก็ไปเที่ยวเล่นตามชอบใจ มีแต่พี่เลี้ยงผู้ชาย

ตามไป ไปดูข้างเผือกตามโรงที่เลี้ยงบ้าง เวลานั้นพระเศวตวรวรรณ
(ข้างต่าง) เพิ่งมาถึง เป็นลูกข้างปล่อยไว้ในคอก ชอบเล่นกับคนนำเข็นตุ
บางวันก็ไปดูลิงเผือกที่พวกรักษารักษาองค์เลี้ยง ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่ง
คือลูกลิงเผือกที่พวกรักษารักษาองค์เขาเอาลิงเผือกผสมกัน มักออกมาเป็นลิง
ตามัญญอย่าง อ้ายจ้อ เป็นข้อพิสูจน์ว่าสัตว์เผือกมิได้เป็นพืชพันธุ์ แต่
ที่ชอบไปบ่อย ๆ นั้น คือไปเที่ยวดูรูปเขียนในวัดพระแก้ว มิฉะนั้นก็เที่ยว
ซอกแซกไปที่อื่น ๆ เช่นห้องอาลักษณ์และโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น จนคุ้น
กับพวกพนักงานประจำรักษาสถานนั้นแทบทุกแห่ง แต่การเตรียมน้อยอย่าง
ที่ว่าสัก ๒ ปี ในสมัยนั้นกรูสึกว่าสนุกดี ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึง
เห็นว่าน่าสงสาร ด้วยเมื่อเป็นพระเจ้าลูกเธอจะไปไหนมีแต่คนอุ้มชูดูแล ฟัง
ห้ามมิให้ชุกชนจนเบื่อหู แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอถึงไม่มีใคร
ดูหมิ่น ก็ไม่มีใครเอาใจใส่เอาใจเหมือนแต่ก่อน แต่จะว่าน่าเสียใจทีเดียว
ก็ว่าได้ เพราะในเวลาที่เคยเตร่นั้น ได้โอกาสหัดรักษาตัวเองและได้
เริ่มรู้สึกสนใจของคนชั้นต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเมื่อภายหลัง
หลายอย่าง

ทีนี้จะเล่าถึงเรื่องราวการในตอนบั้นมะเมียต่อไป พอเลิกไว้ทุกข์
แล้ว รัฐบาลก็เริ่มจัดการต่าง ๆ อันเป็นฝ่ายทะนุบำรุงบ้านเมือง พิเคราะห์
ดูรายการที่จัด เห็นได้ว่าดำเนินรัฐสภาภิบาลนโยบายตามทางพระราชดำริ
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนั้น เป็นต้นว่าเมื่อรัชกาล
ที่ ๕ โปรดฯ ให้ชุดคลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ

และคลองดำเนินสะดวก บำรุงการทำไร่นา ค้าขายทางฝ่ายตะวันตก ถึง
ชนบทใหม่เขตคลองเปรมประชากรแต่หน้าวัดโสมนัสวิหารผ่านทุ่งหลวงไป
ออกแม่น้ำท่าเกาะเกิดแขวงกรุงศรีอยุธยา เพื่อบำรุงการทำไร่นาค้าขายทาง
ฝ่ายตะวันออกอย่างเดียวกัน ในรัชกาลก่อนได้ทำถนนเจริญกรุงให้เป็น
ทางใช้รถและสร้างตึกแถวสองฟากถนน ถึงชนบทให้ขยายถนนบำรุงเมือง
ให้กว้างเป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวทั้งสองฟากทำนองเดียวกัน แต่
ถนนบำรุงเมืองมตักและร้านเรือนราษฎรตั้งค้าขายมากอยู่แล้ว สองฟาก
ถนนมิได้เป็นที่ว่างเหมือนอย่างถนนเจริญกรุง การที่ขยายถนนจะต้องรื้อ
ตึกเรือนของเดิมมาก จึงโปรดฯ ให้ว่ากล่าวกับเจ้าของที่ ใครจะปลูก
ตึกแถวเองตามแบบหลวงก็ได้ หรือมิฉะนั้นจะออกเงินพระคลังข้างที่
สร้างตึกแถว และจะเก็บค่าเช่าใช้จนคุ้มต้นทุนก่อนจึงคืนให้เจ้าของเดิม
การขยายถนนบำรุงเมืองถนนมเืองควรจะเล่าได้เรื่อง ๑ คือ เดิมมี
ศาลเจ้าของพวกจีนเป็นตึกใหญ่อยู่ริมถนนบำรุงเมืองแห่งหนึ่ง เรียกกัน
ว่า ศาลเจ้าเสือ กิตทางที่จะขยายถนน จึงพระราชทานที่หลวงแห่งหนึ่ง
ริมถนนเพื่อนครให้ย้ายศาลเจ้าเสือมาตั้ง และจะสร้างศาลใหม่พระราช
ทานแทนศาลเดิม แต่พวกจีนไม่พอใจจะให้ย้าย คิดอุบายให้เจ้าเข้าคน
ทรงพูดจาพยากรณ์ว่าจะเกิดภัยอันตรายต่าง ๆ จนเกิดหวาดหวั่นกันในกลุ่ม
พวกจีนในลำเพ็ง ขอแท้เจ้าเอาใจมิให้คิดร้าย ก็พระราชทานให้แท้ตาม
ประสงค์ และเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ฉันท
ตามเสด็จไปดูแท้ยังจำได้ กระทบวันที่แท้หนักเป็นแท้อย่างแจ่มองทั่วและ
ล่อโก้เป็นต้น แปลกแต่มีคนทรงเจ้าแต่งตัวใส่เสื้อกนึ่งกางเกงและโพกหัว

สีแดง นั่งบนเก้าอี้หามาในกระบวนสักสองสามคน บางคนเอาเข็มเหล็ก
แทงแก้มทะเลเข็มคาหน้ามาให้คนเห็น บางคนบันดาลให้คนหามเก้าอี้เดิน
โซเซไม่ตรงถนนได้ เมื่อมาถึงพระที่นั่งตรัสสั่งให้ตำรวจเข้าหามเจ้าโซเซ
หามไปได้ตรง ๆ คนดูก็สนใจเลื่อมใส เมื่อเสร็จการแห่แล้วโปรดฯ ให้กรม
เมืองประกาศว่า ถ้าเจ้ายังชนพยากรณ์เหตุร้ายจะเอาผิดกับคนทรง ใน
ไม่ช้าเจ้าเสือเข้าคนทรงอีก แต่คราวนี้ประกาศว่าที่จะโปรดฯ ให้ย้ายศาลไป
สร้างใหม่ขึ้นเป็นการตึก เจ้าพอใจมาก ศาลเจ้าเสือยังอยู่ริมถนนเพื่อ
นครใกล้กับวัดมหรณพฯ จนทุกวันนี้ ในสมัยนั้นไม่แต่เงิน ถึงไทยก็ยังเชื่อ
ถือการเชิญเจ้าผีเข้าคนทรงกันมาก เป็นแต่ไม่ทำกันอย่างเปิดเผยเหมือน
พวกจีน (แม้จนเวลาเมื่อแต่งหนังสือคนเข่ออกยังมี) เมื่อฉันยังเป็นเด็ก
ได้เคยเห็นวิธี ทรงผี ที่เขาแอบทำกันในวังหลายครั้ง เวลานั้นชนขอเจ้าผี
คนนับถือมากมี ๓ องค์ เรียกว่าเจ้าพ่อหอกกลององค์ ๑ เจ้าพ่อหนูเผือกองค์ ๑
เจ้าพ่อพระประแดงองค์ ๑ การทรงผีอย่างไทยนั้นคนทรงต้องเป็นผู้หญิง มัก
เป็นคนอายุกลางคน ก่อนจะทำพิธีต้องให้คนทรงอาบน้ำชำระกายและนุ่ง
ห่มผ้าไหม นุ่งผ้าดอชชายห่มแพรแถบพาดสองบ่าเหมือนอย่างผู้ชาย และ
นั่งขัดสมาธิประณมมธออุปฐมัควัน หลังตานั่งอยู่ ด้วยนกเชิญเจ้าผี
หรืออย่างไรไม่ทราบ พวกคนที่ร่วมคึกคึกนั่งคอยดูอยู่รอบตัว พอสักครู่หนึ่ง
มือคนทรงที่ถืออุปฐมัคและสันมวกชนทุกที จนอุปฐมัควิ่งไปจากมือ ก็
วางมือลงที่ตักนั่งโคลงตัวไปมา เป็นอันเข้าใจกันว่าเจ้าผีมาเข้าทรงแล้ว
พวกร่วมคึกคึกคนหนึ่งจึงถามว่าเป็นเจ้าพ่อองค์ไหน คนทรงก็บอกให้ทราบว่า
องค์นั้น ๆ เมื่อรู้แล้วก็พูดกันต่อไปตามเรื่องอุระประสงค์ ประหลาดอยู่ที่คน

พูดกับเจ้าผตองเรียกตัวเองว่า ลูกช้าง จะหมายความว่าอะไรไม่เคยได้ยินอธิบาย คิดก็ไม่เห็นว่าจะจะเป็นเพราะเหตุใด ครั้นพูดกันเสร็จจรดแล้วเมื่อเจ้าผจะออกถนน คนทรงพูดขึ้นว่า ไปละนะ ว่าแล้วตัวก็สั่นอีกพักหนึ่งแล้วเลยพับนอนหลับหายใจอยู่สักครู่หนึ่งจึงกลับได้สมบัติ มากคิดดูในเวลาอัน ดูก็เป็นอย่างเดียวกันกับการทรงผี (Seance) ของฝรั่งที่ยังชอบทำกันอยู่แพร่หลายนั่นเอง แต่ชาวเอเชียทำกันมาแล้วตั้งร้อยปีพันปี แต่โบราณไทยเราเรียกว่า ลงผี เรียกคนทรงว่า แม่ผด

นอกจากถนนบำรุงเมือง ให้ขยายถนนเพื่อถนนครตถนนบ้านหม้อในครึ่งนั้นด้วย แต่ไม่สร้างตึกแถว และให้กรุยถนนบ้านญวนอีกสายหนึ่งในบิ๊มะเมียนั้นเหมือนกัน แต่การสร้างค้างอยู่ช้านาน มาสำเร็จเมื่อโปรดฯ ให้สร้างเป็นถนนพาทูร์ดีในภายหลัง อนึ่งในบิ๊มะเมียนั้น โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่กองสร้างบิ๊มะเมียนั้น เมืองสมุทรปราการที่ค้างอยู่ และปรากฏในจดหมายเหตุว่าให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวน ไปดูแบบคุกและโรงพยาบาลที่เมืองสิงคโปร์เพื่อจะเอาอย่างมาสร้างในกรุงเทพฯ ฯ แต่เมื่อกลับมามีผลเพียงเตรียมที่สำหรับสร้างคุกใหม่ (ที่ริมถนนมหาชัย) การสร้างค้างอยู่อีกช้านาน ส่วนโรงพยาบาลนั้นค้างมาจนตัวฉันได้เข้าเกี่ยวข้องกับในการสร้างเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๗ ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไปในข้างหน้า เรื่องต่าง ๆ ที่ได้พรรณนามา เป็นการใหม่ที่จัดบำรุงบ้านเมืองส่วนรัฐบาลจัด

ยังมีการต่าง ๆ เป็นส่วนในราชสำนักที่จัดขึ้นในบิ๊มะเมียนั้นก็

หลายอย่าง เป็นต้นแต่เริ่มเสด็จประพาสหัวเมือง เมื่อต้นปีเสด็จไปเปิด
คลองภาษีเจริญ แล้วเสด็จเลยไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ครึ่งหนึ่ง ถึงฤดู
น้ำเสด็จไปประทับที่วังจันทร์เกษม ทรงทอดพระกฐิน ณ พระนครศรีอยุธยา
อีกครั้งหนึ่ง เห็นจะเป็นเสด็จคราวนี้เองที่โปรดฯ ให้สร้างพระราชวัง
ณ บางปะอินที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มสร้างค้าง
อยู่ แล้วเลยเป็นที่โปรดประพาสในชั้นหลังต่อมาจนตลอดรัชกาล การ
เฉลิมพระชนษาที่ท้าวพ้อและแต่งประทับประจำก็เริ่มแต่ปีมะเมียขึ้น เหตุที่
ท้าวพ้อเฉลิมพระชนษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง
ขแข็งไว้ในหนังสือเรื่อง พระราชพิธี ๑๒ เดือน ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์โดย
พิสดารแล้ว จึงไม่พรรณนาในหนังสือนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาในราช
สำนักเมื่อปีมะเมียอย่างหนึ่งซึ่งมากลายเป็นการสำคัญ เพราะเป็นปัจจัย
ให้เกิดประโยชน์อย่างอนันต์มากเมื่อภายหลัง คือการตั้งกรมทหารมหาดเล็ก
ที่จริงทหารมหาดเล็กนั้นเริ่มทรงจัดมาตั้งแต่ในปีมะเส็ง เหตุด้วยเมื่อก่อน
เสด็จเสวยราชย์ มีลูกผู้ตถวายเป็นมหาดเล็กอยู่มากด้วยกัน ครั้นถึง
รัชกาลที่ ๕ พวกมหาดเล็กชำหลววงเต็มเหล่านักเข้ามาสมทบเป็นมหาด
เล็กหลววงตามประเพณี มีคนมหาดเล็กในกรมมากเกินการ จึงโปรดฯ ให้
เลือกคัดมหาดเล็กชำหลววงเต็มที่กำลังหนุ่มแน่นเป็นทหารประมาณสัก ๒๐
คน พระราชทานเครื่องแบบให้แต่งตัว และให้ครูทหารหน้าเข้ามาหัดถวยา
ทอดพระเนตรเมื่อเสด็จออกข้างหน้าเวลาบ่ายทุก ๆ วัน โปรดฯ ให้เปลี่ยน

คำบอกททการเป็นภาษามคธ^๑ แล้วทรงพระราชดำริต่อไปให้ฝึกสอนวิชา
 อย่างอื่นสำหรับข้าราชการแก่พวกมหาดเล็กที่หัดททการนั้นด้วย เวลานั้น
 พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) ได้เป็นจางวางมหาดเล็กชั้นใหม่ เลื่อม
 ใสตามพระราชดำริ จึงชักชวนข้าราชการผู้ใหญ่ตั้งแต่เจ้าพระยาเสนาบดีลง
 ไป ให้ถวายลูกชายเป็นมหาดเล็กททการ จำนวนคนก็มากชั้นตามลำดับ
 ถึงบิเเม่เมี้ยจึงโปรดฯ ให้ตั้งเป็นกรมททการมหาดเล็กสำหรับรักษาพระองค์
 ทรงเลือกพวกผู้ททได้ฝึกหัดนั้นตั้งเป็นนายร้อยนายสิบบังคับบัญชาตามวินัย
 ททการ ชั้นอยู่ในจางวางมหาดเล็กเหมือนกับมหาดเล็กฝ่ายพลเรือน ประ
 ดิษฐานพระองค์เป็นตำแหน่งนายพันเอกผู้บังคับการ และทรงชักชวนเจ้า
 นายตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ และหม่อมเจ้า
 หม่อมราชวงศ์ทมิฬใจสมัคร ให้เข้าเป็นททการมหาดเล็ก เป็นกรมททการ
 ล้วนแต่ผู้ตมชนผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันอยู่ประจำรักษาพระองค์ ได้รับพระ
 ราชทานเงินเดือนและเครื่องแต่งตัว ทงมทอยู่กนทในพระราชวัง เนื่อง
 ต่อการทตงททการมหาดเล็กนั้น โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนหนังสือไทยชั้นใน
 กรมมหาดเล็ก ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็น
 ททหลวงสารประเสริฐในกรมพระอาลักษณ์ เป็นอาจารย์ใหญ่แต่งตำรา
 เรียน (คือชุด มุลขทบรรพกิจ) ชั้นใหม่ ให้โรงพิมพ์หลวงพิมพ์มาใช้ใน
 โรงเรียนนั้น สำหรับสอนพวกททการมหาดเล็ก เป็นโรงเรียนหลวงแรก
 มชน ครั้นการโรงเรียนเจริญ ถึงบิเเม่เมี้ยจึงโปรดฯ ให้ประกาศรับให้ผู้น
 เข้าโรงเรียนแต่นั้นมา โรงเรียนนี้ควรนับว่าเป็นบ่อเกิดการศึกษาทแพร์

๑. คำบอกททการภาษามคธมีแต่ทำบัน ถิ่นวันทยาวุชเป็นต้น ต่อมาเมื่อหัดแปรแถว
 ถึงกองร้อยกองพัน จะแต่งคำบอกเป็นภาษามคธลำบาก จึงกลับใช้ภาษาอังกฤษอย่างเดิม

หลายต่อมาถึงตั้งกระทรวงธรรมการ ตั้งจะปรากฏในเรื่องตอนอื่นต่อไป
ข้างหน้า

มีการทจัดชนในราชสำนักในปีมะเมียหนึ่ง คคือเมื่อ
เครื่องแบบสำหรับแต่งตัวทหารมหาดเล็กชนแล้ว ทรงพระราชดำริให้
เครื่องแบบสำหรับฝ่ายพลเรือนแต่งเข้าเฝ้าในเวลาปกติด้วย ให้แต่งใส่เสื้อ
แพรสีต่างกันตามกระทรวง คือเจ้านายสีไพล ชุมนางกระทรวงมหาดไทย
สีเขียวแก่ กลาไหมสีลูกหว้า กรมท่า (กระทรวงการต่างประเทศ) สี
น้ำเงินแก่ (จึงเกิดเรียกสั้นว่า สักรมท่า มาจนทุกวันนี้) มหาดเล็ก
สีเหล็ก (อย่างเดียวกับเสื้อแบบทหารมหาดเล็ก) อาลักษณ์กับโหรสีขาว
รูปเสื้อแบบพลเรือนครุฑนนเรียกว่า เสื้อบก เป็นเสื้อปักคอมี่ชาย (คล้าย
เสื้อตวนิก แต่ชายสั้น) คาคเข้มขัดนอกเสื้อ เจ้านายทรงเข้มขัดทอง
ชุมนางคาคเข้มขัดหนึ่งสีเหลือง หัวเข้มขัดมตราพระเกี้ยว นุ่งผ้าม่วงโจง
กระเบนแทนสมบั๊ก แต่เครื่องแบบพลเรือนนี้ไม่ได้บัญญัติให้ใช้ทั่วกันไป
เป็นแต่ใครได้พระราชทานก็แต่ง ที่ไม่ได้พระราชทานก็คงแต่งตัวอย่างเดิม
คือใส่เสื้อกระบอกผ้าขาว เจ้านายทรงผ้าม่วงโจงกระเบนคาคแพรแถบ
ชุมนางนุ่งสมบั๊กชกพกคาคผ้ากราบ แต่เครื่องแบบพลเรือนที่วานนี้ ใช้
มาเพียงบวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ พอเสด็จกลับจากอินเดียก็เริ่มเปลี่ยนเป็น
อย่างอื่น

ถึงปลายปีมะเมียเดือนมีนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสต่างประเทศครั้งแรก เป็นเรื่องสำคัญในพงศาว
ดารจะเล่าในตอนหน้าต่อไป

เรื่อง เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศถึงเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารังของฮอลันดา ที่เรียกกันภายหลังแต่โดยย่อว่า เสด็จไปสิงคโปร์ เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ นั้น มูลเหตุมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ จำเดิมแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดบ้านเมืองให้ฝรั่งมาค้าขาย มีกงสุลและพวกฝรั่งต่างชาติเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ มากขึ้นทุกที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะทะนุบำรุงพระนครมิให้พวกฝรั่งดูหมิ่น จึงให้เริ่มจัดการต่าง ๆ คือ ให้สร้างถนน (เจริญกรุง) สำหรับให้ใช้รถเป็นต้นได้โปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุภาคนิภาธร ไปดูลักษณะการที่อังกฤษ บำรุงเมืองสิงคโปร์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๕ ด้วยเมืองสิงคโปร์อยู่ใกล้ไปมาได้สะดวกกว่าที่อื่น ต่อมาพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะเสด็จไปเองให้ถึงเมือง
สิงคโปร์ พระรอยจะใคร่ทรงสืบสวนถึงวิธีฝรั่งปกครองบ้านเมืองด้วย แต่
พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปถึงต่างประเทศเป็นการใหญ่ จึงต้อง
รอกหาโอกาสจนถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๓ เมื่อเสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริย
อุปราสาทที่หว้ากอครั้งนั้น เซอร์แฮร์รอด เจ้าเมืองสิงคโปร์กับภรรยาขึ้นมา
เฝ้า เพื่อจะมาดูสุริยอุปราสาทหมดดวงด้วย เซอร์แฮร์รอดทูลเชิญเสด็จไป
ประพาสเมืองสิงคโปร์ จึงตรัสรับว่าจะเสด็จไปเยี่ยมตบ แล้วทรงปรึกษา
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๓ ก็เห็นชอบด้วย แต่กราบบังคมทูลขอให้มีความ
ตระเตรียมก่อน (สันนิษฐานว่าคงกำหนดว่าจะเสด็จไปเมื่อสิ้นฤดูมรสุม
ในเดือนมีนาคมปีมะโรงนั้น) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับจากหว้ากอ ก็มาประชวรเสด็จสู่สวรรคตเสีย การที่จะเสด็จไป
สิงคโปร์จึงเป็นอันค้างอยู่ (ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฉันฟัง) ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริย
วงศ์แรกได้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พวกกงสุลต่างประเทศมี มิสเตอร์
น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษเป็นต้น ถามท้าวว่าจะคิดอ่านให้พระเจ้า
แผ่นดินทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองด้วยประการอย่างใด ท่าน (ระลึก
ถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังค้างอยู่)
ตอบว่าคิดจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศ
ที่เมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย พวกกงสุลกักพากันของสารุกการและรับจะ
บอกไปถึงรัฐบาลของตน ให้รับเสด็จให้สมพระเกียรติยศ ฝ่ายพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบว่าจะได้เสด็จไปทอด

พระเนตรต่างประเทศกัทรงยนต์เต็มพระราชฤทัย ครั้นได้รับเชิญของ
รัฐบาลอังกฤษกับรัฐบาลฮอลันดากลางมือเตรียมการตั้งแต่นั้นมีเมื่อยมา

ครังนนมการทตองแก้ไข ขนบธรรมเนียมเดิมให้ สะดวกแก่ที่เสด็จ

ไปต่างประเทศหลายอย่าง เป็นต้นว่า

(๑) เรือพระที่นั่งที่จะเสด็จไป จะใช้เรือพระที่นั่ง อัครราชวรเดช
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรง ก็ไม่ไว้ใจ ด้วยทาง
ที่จะเสด็จไปต้องผ่านท้องทะเลใหญ่ เผอิญในเวลานั้นขอเรือรบอย่าง
คอเวตต์ด้วยเหล็กมาจากสกอตแลนด์เพิ่งมาถึงใหม่ลำ ๑ ขนานนามว่า
เรือ พิทยัมรมณยุทธ จึงจัดเรือลำนั้นให้เป็นเรือพระที่นั่งทรง ให้มีเรือรบซึ่ง
ต่อในกรุงเทพ ฯ เป็นเรือตามเสด็จลำ ๑ เป็นเรือล่องหน้าลำ ๑ รวมเป็น
เรือกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกัน

(๒) ราชบริพารที่ตามเสด็จ ซึ่งประเพณีเดิมเวลาเสด็จไปไหน
ในพระราชอาณาเขต ต้องมีพนักงานต่าง ๆ ตามเสด็จด้วยมากมาย ก็ให้
ลดจำนวนลงคงแต่ ๒๗ คนทั้งเจ้านายที่โปรด ฯ ให้ไปตามเสด็จด้วย คือ
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราช
บิดา ฯ) พระองค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรม
หลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นนายร้อยทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว โปรด ฯ ให้เป็น
ราชองครักษ์พระองค์ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครังนนมเจ้าพระยา
สุรวงศ์ไวยวัฒน์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์
มหาโกศาริบดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ พระยาสุรศักดิ์มนตรี
(แสง ชูโต) จางวางมหาดเล็ก ได้บังคับทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว
โปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์ ๑ สมยนั้นเครื่องแต่งตัวที่ใช้ในราชสำนัก

ยังไม่ใช้ถุงเท้ารองเท้า และยังไม่ใส่เสื้อแพร์หรือเสื้อกะบอกผ้าขาวเข้าเฝ้าย
จึงต้องคิดแบบเครื่องแต่งตัว สำหรับบรรดาผู้ที่จะมาเสด็จเข้าสมาคมและ
พิธีต่าง ๆ ให้ใส่ถุงเท้ารองเท้า และแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและ
พลเรือน ฝ่ายทหารมีเครื่องแบบทั้งเต็มยศและเวลาปกติ ฝ่ายพลเรือนมี
เครื่องแบบแต่เต็มยศ เป็นเสื้อแพร์สีกรมท่าปกทอทองทคอและข้อมือ เวลา
ปกติใช้เสื้อคอเปิดผูกผ้าผูกคออย่างฝรั่ง แต่เครื่องแบบครึ่งนั้นใช้นุ่งผ้าม่วง
สีกรมท่า ไม่นุ่งกางเกงททหารและพลเรือน ผ้าม่วงสีกรมท่าจึงใช้เป็น
เครื่องแบบและนุ่งในเวลาที่มีการงานแต่ครึ่งนั้นสืบมา

เนื่องแต่จัดระเบียบการแต่งตัว เมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์คราวปี
มะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้น เคยเกิดการเปลี่ยนแปลงประเพณีทวทั้งประเทศ
สยามอย่าง ๑ ซึ่งควรจะกล่าวไว้ด้วย ในสมัยนั้นไทยยังไว้ผมตามประเพณี
ครึ่งกรุงศรีอยุธยา เด็กไว้ผมจุกเหมือนกันทั้งชายหญิง ผู้ใหญ่ชายไว้
ผมมหาดไทย คือโกนผมรอบศีรษะไว้ผมยาวสัก ๕ เซ็นต์บนกลางกบาลหัว
แล้วทวแต่งเรือนผมนั้นตามเห็นงาม ส่วนผู้หญิงไว้ผมบัก มีเรือนผมแต่
บนกบาลหัวทำนองเดียวกับผู้ชาย รอบหัวเต็มไว้ผมยาวลงมาจนประบ่า
ชั้นหลังเปลี่ยนเป็นตัดเกรียนรอบศีรษะ และไว้ผมเป็นพู่ที่ริมหูสำหรับเกี่ยว
ดอกไม้เครื่องประดับเรียกว่า ผมตัด ทั้งสองข้าง ประเพณีที่ไว้ผมเช่นว่า
มาไทยเราไว้อย่างเดียวกันทั้งบ้านทั้งเมือง จนเคยตามาหลายร้อยปี ก็
เห็นงามตามวิสัยมนุษย์ อันสุดแต่ทำอะไรให้เหมือนกันมาก ๆ ก็ (เกิด
เป็นแฟชั่น) เห็นว่างามตามกันไป เป็นเช่นเดียวกันทุกชาติทุกภาษา ยก

ตัวอย่างเช่นพวกจีนเดิมไว้ผมมวย ครั้นพวกเม่งจูมาครอบครองบังคับให้ไว้
ผมเปีย นานเข้าก็นิยมว่าผมเปียสวยงาม หรือจะว่าข้างฝรั่ง ยกตัวอย่าง
ตั้งเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลงไม่รู้จักหยุด ก็เป็นเพราะเหตุเช่น
เดียวกัน แต่การไว้ผมของไทยอย่างว่ามาเมื่อไปยังต่างประเทศ พวกชาว
เมืองเห็นเป็นวิปริตแปลกตามักพากันนิยมเอาะ เมื่อครั้งทูตไทยไปยุโรปใน
รัชกาลที่ ๕ จึงให้ไว้ผมทั้งศีรษะและตัดยาวอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาถึง
กรุงเทพ ฯ ก็กลับตัดผมมหาดไทยไปอย่างเดิม เมื่อจะเสด็จไปสิงคโปร์คราว
นั้นโปรด ฯ ให้ผู้ที่จะตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวตั้งแต่เวลาเตรียม เว้นแต่
สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษี ฯ ให้ตามเสด็จไปทงไว้พระเกศาจุก ครั้นเมื่อเสด็จ
กลับคนพระนคร ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่ในราชการว่าการไปมาและคบ
หาสมาคมในระหว่างไทยกับฝรั่งจะมีมากขึ้นทุกที ประเพณีไว้ผมมหาดไทย
ชวนให้ชาวต่างประเทศดูหมิ่น . ควรจะเปลี่ยนเป็นไว้ผมตัดยาวทั้งศีรษะ
ท่านผู้ใหญ่ในราชการก็เห็นชอบตามพระราชดำริ จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผม
มหาดไทยในราชสำนัก ตั้งแต่บมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นต้นมา แต่มีให้
บังคับถึงราษฎร ใครจะไว้อย่างใดก็ได้ตามชอบใจ แต่เมื่อคนทั้งหลาย
เห็นบุคคลชั้นสูงไว้ผมตัดยาว ก็พากันตามอย่างมากขึ้นโดยลำดับ หลายน
ปีประเพณีไว้ผมมหาดไทยจึงหมดไป ถึงกระนั้นเมื่อแรกเลิกตัดผมมหาด
ไทยนั้น คนชั้นผู้ใหญ่สูงอายุก็ยังไม่สันทนิยมผมมหาดไทย แม้เจ้าพระยาศรี
สุริยวงศ์ มักให้ช่างตัดผมรอบศีรษะให้สั้น และไว้ผมข้างบนยาวคล้ายกับ
เรือนผมมหาดไทย เรียกกันว่า ผมรองทรง ทางฝ่ายผู้หญิงนั้นก็โปรด ฯ

ให้เลิกมบึก เปลี่ยนเป็นไผ่ผมตัดยาวแต่ในราชสำนักก่อน แล้วผู้หญิงพวก
อื่นก็เอาอย่างต่อ ๆ กันไปจนทั่วทั้งเมือง

นอกจากเรื่องตัดผมยังมีกรอื่น ๆ ที่จัดเป็นอย่างใหม่ในระบอบ
เสด็จออกหลายอย่าง เช่นให้ยื่นผ้าและถวายค่านับเป็นต้น แต่การรักษา
พระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ ซึ่งเคยถือกันมาว่าเป็นการสำคัญแม่เพียงเสด็จ
ไปหัวเมืองในพระราชอาณาเขตเมื่อรัชกาลก่อน ๆ แต่ครั้งนี้ไม่ลำบาก
ด้วยพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการแผ่นดิน มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
แทนพระองค์ประจำอยู่แล้ว

เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่พฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปี
มะเมีย ไปหยุดพักที่เมืองสงขลาทอดพระเนตรบ้านเมืองวัน ๓ แล้วเดิน
เรือต่อไปถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ รัฐบาลและพวกอังกฤษ
ชาวเมืองสิงคโปร์ จัดการรับเสด็จอย่างใหญ่ยิ่งกว่าเคยรับแขกเมืองมาแต่
ก่อน ด้วยเป็นครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงเมืองสิงคโปร์ รับเสด็จ
ชนเมืองเป็นการเต็มยศ ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์กับข้าราชการทั้งปวง
พร้อมกันมารับเสด็จที่ท่าเรือ เชิญเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้ว
ทรงรถแห่ไปยังศาลานคราทรซึ่งพวกพ่อค้าพาณิชย์ทั้งปวงคอยเฝ้าอยู่พร้อม
กัน เชิญเสด็จประทับราชอาสน์ แล้วผู้เป็นนายกสภาพาณิชย์เมืองสิงคโปร์
อ่านคำถวายชัยมงคล กล่าวความท้าวถึง สมเด็จพระบรมชนกนาถ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงปกครองพระราชอาณาจักร
ด้วยพระปรีชาญาณ ทรงทะนุบำรุงให้ประเทศสยามมีความเจริญรุ่งเรือง

เป็นทนต์ของนานาชาติ และที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประพาศ
ตามแบบอย่างต่อมาจนถึงทรงพระราชอุทิศเสด็จไปทอดพระเนตรเมือง
ต่างประเทศ ก็สมควรเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ
พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จกลับชนทรงรถแห่ไปยังจวน
เจ้าเมือง ซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับแรมตลอดเวลาเสด็จอยู่เมืองสิงคโปร์
ในเวลาเสด็จประทับอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ๗ วันนั้น มีการสโมสรต่าง ๆ ที่
จัดขึ้นรับเสด็จและเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการและสถานที่ต่าง ๆ สำ
หรับบ้านเมืองมากมายหลายอย่างทุก ๆ วัน ตามรายการในจดหมายเหตุ
ดูเกือบไม่มีเวลาที่จะได้เสด็จพัก การสโมสรนั้น นายทหารบกมีประชุม
เต้นรำ (Ball) ที่โรงทหารคืน ๑ พวกฝรั่งชาวเมืองสิงคโปร์มีการประชุมแต่ง
ตัวต่าง ๆ เต้นรำ (Fancy Dress Ball) ที่ศาลานคราทรคืน ๑ ต่อมามี
ละครสมัครเล่นถวายทอดพระเนตรที่ศาลานคราทรอีกคืน ๑ ผู้รั้งราชการ
เมืองมีการเลี้ยงอย่างเต็มยศ (Banquet) คืน ๑ พวกชาวสิงคโปร์มีการ
ประกวดต้นไม้ดอกไม้ถวายทอดพระเนตรที่สวนสำหรับเมืองวัน ๑ ส่วนกิจ
การและสถานที่ ที่เชิญเสด็จทอดพระเนตรนั้น คือโรงทหารบก เรือรบ
อยู่เรือ ศาลข้าราชการ เรือนจำ โรงพยาบาล โรงเรียน อาคารไปรษณีย์
สถานีโทรเลข สถานีเครื่องดับไฟ โรงกลั่นไอประทีป (Gas-works) ห้าง
และตลาดขายของ ทั้งทรงรถเที่ยวทอดพระเนตรถนนหนทางที่บำรุงบ้าน
เมืองด้วย เสด็จประทับอยู่ในเมืองสิงคโปร์จนเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม
เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง มีการส่งเสด็จอย่างเต็มยศเหมือนเมื่อเสด็จไปถึง

ออกเรือในคำวันนั้น ไปถึงท่าเมืองบะเตเวียที่เกาะชะวา ณ วันอาทิตย์
เดือน ๕ ขน ๖ คำ รัฐบาลฮอลันดาก็จัดการต่าง ๆ รับผิดชอบเป็นอย่างดี
ใหญ่ทำนองเดียวกับอังกฤษรับผิดชอบที่เมืองสิงคโปร์ มีรายการเปลี่ยนออก
ไปแต่มีการสวนสนามทหารบกอย่าง ๑ พวกมลายูกับพวกจีนมีการแห่
ประทีปอย่าง ๑ และพวกฝรั่งมีการจุดดอกไม้ไฟถวายทอดพระเนตรคืน ๑
สถานที่ซึ่งเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร มีแปลกที่ทอดพระเนตรโรงทำปืน
อย่าง ๑ กับทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถานอีกอย่าง ๑ ซึ่งในเมืองสิงคโปร์
ยังไม่มีในสมัยนั้น เสด็จประทับอยู่ที่เมืองบะเตเวีย ๗ วัน ถึงวันเสาร์เดือน
๕ ขน ๑๒ คำ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งแล้วออกเรือในเช้าวันนั้น วันรุ่ง
ขึ้นถึงเมืองสมารัง แต่เสด็จไปถึงต่อในเวลาบ่าย จึงประทับแรมอยู่ใน
เรือพระที่นั่งคน ๑ ถึงวันขน ๑๕ คำ เวลาเช้า เสด็จขึ้น (สมุหเทศาภิบาล)
หัวหน้าในรัฐบาลเมืองสมารังลงมาต้อนรับเสด็จชนเมืองเป็นการเต็มยศ และ
มีพิธีรับเสด็จคล้ายกับที่เมืองบะเตเวีย มีสิ่งซึ่งได้ทอดพระเนตร ณ เมือง
สมารังครั้นนั้นแปลกจากที่อื่น คือทรงรถไฟซึ่งกำลังสร้างไปจนถึงสุดปลาย
รางอย่าง ๑ ทอดพระเนตรโรงทำดินปืนอย่าง ๑ กับเจ้ามังกุนคโรเมือง
โสโลพาละครชะวามาเล่นถวายทอดพระเนตรอย่าง ๑ เสด็จประทับอยู่
เมืองสมารัง ๓ วัน ถึงวันแรม ๒ คำ เดือน ๕ ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งออก
เรือในวันนั้นกลับมาถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อแรม ๕ คำ มีพระราชดำรัสขออย่า
ให้มีการรับรองอย่างยศศักดิ์ให้ราชาเกล้าปากแก่เขาอีก ผู้รับราชการลงมา
รับผิดชอบเป็นการไปรเวต เชิญเสด็จประทับที่เรือนที่จวนเจ้าเมือง เชิญเสด็จ

เสวยกลางวันแล้วเสด็จประพาสตามพระราชอัธยาศัย ครั้นเวลาค่ำเชิญ
เสด็จเสวยอีกเวลา ๑ และเสด็จทอดพระเนตรละครมาแล้วจึงเสด็จกลับ
ลงเรือพระที่นั่ง รุ่งชนวันอังคารเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ออกเรือพระที่นั่ง
จากเมืองสิงคโปร์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๕ แรม
๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงแล้วมงาน
วันรุ่งเฉลิมพระเกียรติและแต่งประทับทวทงพระนคร ๕ วัน

พิเคราะห์รายการที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะเตเวียและ
เมืองสมารัง เห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรขนบธรรมเนียม
นิยมฝรั่งมาก ทั้งในส่วนการสมาคมและกิจการต่าง ๆ ซึ่งเนื่องในการ
ปกครองทะนุบำรุงบ้านเมือง การที่เสด็จไปต่างประเทศครั้งนั้น ความเข้าใจ
ใจของคนทั้งหลายทั้งไทยและฝรั่งเป็นอย่างเดียวกันว่า เสด็จไปทรงศึกษา
หาแบบอย่างมาจัดการทะนุบำรุงประเทศสยาม หากว่าเมื่อเสด็จกลับมา
ไม่ทำอะไรเลย ก็คงถูกติเตียนว่าเสด็จไปเที่ยวเล่นให้สนเบ็ดของเวลาเปล่า ๆ
หรือถึงหมิ่นประมาทพระมัญญาว่าไร้ความสามารถ ก็แต่สมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวยังมีได้วาระการบ้านเมือง จึงเริ่มทรงจัดการแก้ไขขนบธรรมเนียมแต่
ในราชสำนัก ด้วยความเห็นชอบของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลานั้น
ฉันอายุได้ ๑๐ ขวบและอยู่ในราชสำนัก ได้เห็นการที่เปลี่ยนแปลงที่จัด
เมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ยังจำได้อยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าโปรด ฯ ให้
กันฉากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น ๓ ห้อง ห้องทางตะวันตกตั้งโต๊ะ
เก้าอี้เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกห้องพระโรงหน้า
ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เรียงแขกได้ราว ๒๐ คน

เวลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัว
เหมือนอย่างเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากท้องพระโรง หรือตอน
บ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น เสด็จประทับที่ห้องรับแขก ในพระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณ ให้ผู้ทูลเกล้าฯ เฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้า รองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบ
ฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าตามอย่างฝรั่ง ถึงเวลาเสวยเย็นโปรด ฯ
ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนั่งโต๊ะเสวยด้วย ตั้งแต่ง
ตัวใส่เสื้อแยกเกิดขาวเปิดคอ เวลาบ่าย ๆ ถ้าเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็
แต่งตัวใส่ถุงเท้า รองเท้า เสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลง
ทุกกล่าวมา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนั้นดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัย
นั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมนั่งกังคิลษคน ๑ เขียนลงเป็นจดหมายเหตุ
ใน ปุ่ม เมื่อวันที่เสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ (ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔) ว่า ในข้าง
ขึ้นเดือนนั้นข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก
ตั้งน พอเป็นเค้าให้เห็นได้ว่าคนในสมัยนั้นเห็นเป็นการสำคัญเพียงใด

มีการบอกอย่างหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์
คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ซึ่งได้โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทย
ขึ้นแต่ก่อนเสด็จไปสิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้
มีโรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมีชนนารี
ที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชกชวณคนให้เขารัด
เป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลือกหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัย
ส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิล ณ เมืองสิงคโปร์ในปีมะแมนั้น ประมาณ

๒๐ คน นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้นยังมีตัวอยู่ในเวลาเมื่อแต่งตั้งขึ้นแต่ ๓
คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธรรมรังษีพระองค์ ๑ พระองค์
เจ้าอุปราชองค์พระองค์ ๑ หม่อมเจ้าเพิ่ม อดิชาลัย องค์ ๑ เดียวนทรง
พระชราแล้วทุกพระองค์ แต่นักเรียนชุดนี้ไปเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เพียง
ปีเศษ ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียหาครูอังกฤษได้
โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรด ฯ ให้กลับ
มาเรียนในกรุงเทพ ฯ เว้นแต่พระองค์เจ้าอุปราชองค์ หม่อมเจ้าเจ๊ก นพวงศ์
กับพระยาชัยสุนทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์) ทั้ง ๓ นี้เรียนรู่มากถึง
ชั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรด ฯ ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็น
แรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึงยุโรป

กรมที่ทรงจัดมากเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น คือทหารมหาดเล็ก
ถึงตอนนั้นทรงจัดแก้ไขเพิ่มเติมขยายการออกไปหลายอย่าง คือให้
ชักชวนพวกเชื้อสายราชสกุลและลูกมหาดเล็กเข้าเป็นทหาร เพิ่มจำนวน
คนขึ้น จัดเป็น ๒ กองร้อย ให้สร้างตึกแถว ๒ ชั้น ชั้น ๒ ข้างประตูพิมาน
ชัยศรี เป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็ก และสร้างตึก ๒ ชั้นชั้นนอกหลัง ๑ ที่
ริมกำแพงด้านหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก
(ตามแบบ ตังลิษาแรก ณ เมืองสิงคโปร์) แต่ตึกหลังนี้เมื่อกำลังสร้าง
อยู่ประจวบเวลาเริ่มแก้ไขการพระคลังมหาสมบัติ (ซึ่งจะเล่าเรื่องต่อไป
ข้างหน้า) ไม่มีสถานที่จะทำการพระคลัง ฯ จึงโปรด ฯ ให้โอนไปเป็น
สถานที่ทำการพระคลัง ฯ ชื่อนานนามว่า หอรัษฎากรพิพัฒน์ (แต่ตัวตึก

เดยวณแกไขต่อเติมผิดกับของเดิมเสียมากแล้ว) และในครั้งนั้นให้สร้าง
ตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็ก ตามแบบสโมสรของคอเดีย
ที่เมืองบะเตเวียอีกหลัง ๑ (ซึ่งแก้ไขเป็นศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) เรียก
ชื่อตามภาษาฝรั่งว่า หอของคอเดีย

ภายนอกพระราชวัง ก็มีการก่อสร้างซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเสด็จกลับจาก
สิงคโปร์ครั้งนั้นอีกหลายอย่าง ว่าแต่ตามที่ฉันจำได้ คือทำถนนริมกำแพง
รอบพระนครอย่าง ๑ สร้างสวนสราญรมย์อย่าง ๑ แต่งคลองตลาดตอน
ระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญ ทำเขื่อนอิฐถนนรถ (ซึ่งภายหลัง
ชานนามว่า ถนนราชินี และ ถนนอัษฎางค์) ทั้ง ๒ ฟาก และ
มีสะพานหกสำหรับรถข้ามคลองเหมือนอย่างในเมืองบะเตเวียด้วย นอกจาก
ที่พรรณนามาข้างอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแต่สมัยนั้นอีกหลายอย่าง เป็นต้นว่า
หารถมาใช้ในกรุงเทพ ฯ แพร่หลายมาแต่บัดนั้น ชื่อมาจากเมืองสิงคโปร์
บ้าง เมืองบะเตเวียบ้าง แต่ในไม่ช้าก็มีช่างตั้งโรงรับสร้างและซ่อมแซม
รถชนในกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกับการที่แต่งตัวใส่เสื้ออย่างฝรั่งและใช้เกือก
ตุ่งตีน ในไม่ช้าก็มีโรงรับจ้างตัดเสื้อและขายสิ่งของที่ต้องการใช้ หาได้ใน
กรุงเทพ ฯ นี้เองไม่ลำบาก หรือถ้าว่าโดยย่อ การที่เสด็จไปสิงคโปร์
ครั้งนั้น นอกจากการเจริญการสมาคมในระหว่างไทยกับชาวต่างประเทศ
เป็นปัจจัยให้ชาวต่างประเทศนิยม เข้ามาค้าขายในประเทศนี้ ยิ่งชนกว่าแต่
ก่อนเป็นอันมาก

พอเสด็จกลับจากสิงคโปร์แล้วไม่ช้า ในปีมะเมีย่นั้นเองก็เริ่มเตรียม

การที่จะเสด็จไปอินเดีย เหตุที่จะเสด็จไปอินเดียนั้น เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ
เคยเล่าให้ฉันฟัง ว่าทรงพระปรารภแก่ตัวท่านตั้งแต่แรกเสด็จกลับมาถึง
กรุงเทพ ฯ ว่าที่เสด็จไปเมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารัง
ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงเมืองชน ที่ฝรั่งปกครองคนต่างชาติต่างภาษา
ได้ประโยชน์ยังน้อย ใครจะเสด็จไปถึงยุโรป ให้ได้เห็นชนบทรรมนิยม
ราชสำนักประเพณีบ้านเมืองของฝรั่งเอง (ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยของคุณ
ดงสักหน่อยที่มพระราชประสงค์เช่นนั้นก็เป็นธรรมดา แต่เหตุใดจึงจะรีบ
เสด็จไปโดยด่วนไม่วังรอ ขอนฉันสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะทรงพระราช
ดำริเห็นว่าเวลาที่ยังไม่ต้องทรงว่าราชการแผ่นดินมีอยู่เพียงอีก ๒ ปี ถ้ารอ
ไปจนถึงเวลาทรงว่าราชการเองแล้วคงยากที่จะหาโอกาสได้ เพราะฉะนั้น
จึงจะรีบเสด็จไปยุโรปในเมื่อโอกาสยังมีอยู่) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เห็นชอบ
ด้วยตามพระราชดำริ ว่าจะไปพูดจากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นชอบด้วย อ้างว่าไปยุโรป
ทางก็ไกลเรือที่จะทรงก็ไม่มี เป็นการเสี่ยงภัยมากนัก ไม่สะดวกเหมือน
กับไปสิงคโปร์และเมืองชะวา เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ ไม่อยากให้สมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงโทมัส จึงคิดชวนว่าอินเดียกรุงเรื่องคล้ายกับยุโรป ผู้
ปกครองมียศเป็นไวยศรยศต่างพระองค์คล้ายกับราชสำนัก และหนทางที่จะ
ไปก็ไม่ไกลนัก ส่วนเรือพระที่นั่งที่จะทรงไปนั้น ในเวลานั้นทางนกะดาฮิส
ไมล์ทวดเกาะส่งเรือสำหรับรับส่งคนโดยสารในระหว่งกรุงเทพ ฯ กับเมือง
สิงคโปร์เข้ามาใหม่ลำ ๑ ใหญ่โตมีห้องพดจะรับกระบวนเสด็จไปอินเดียได้

คิดจะขอซื้อ (คือเช่า) มาเป็นเรือหลวงชั่วคราวแล้วขายกลับคืนให้เจ้า
ของก็จะไม่สนใจเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก ท่านได้ลองพูดกับเจ้าของก็ยอมตามความ
คิดไม่ขัดข้อง ยังติดแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านนำความขึ้นกราบทูล
ตามความคิด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าถ้าจะไปถึงยุโรปยังไม่ได้ ไปเพียง
อินเดียก็ยังดี เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ จึงไปกระซิบปรึกษากับนายออกัส
ทิงสุดเยเนอราลอังกฤษ นายออกัสเห็นชอบด้วย รับจะช่วยว่ากล่าวกับ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และที่สุดตัวเองรับจะไปตามเสด็จด้วย การที่จะเสด็จ
ไปอินเดียก็เป็นอันพ้นความขัดข้อง ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อปลง
ใจให้เสด็จไปอินเดียแล้ว ก็เลยช่วยกะการต่อไปให้เสด็จทอดพระเนตร
หัวเมืองสำคัญในพระราชอาณาเขตทางฝ่ายทะเลตะวันตก คือเมืองภูเก็ต
เมืองพังงา และเมืองไทรบุรีด้วย การเตรียมกระบวนเสด็จไปอินเดีย
ไม่ยากเหมือนเมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์ เพราะได้เคยเห็นขนบธรรมเนียม
ฝรั่งอยู่มาแล้ว เครื่องแต่งตัวก็แก้ไขเป็นแบบฝรั่งทีเดียว เว้นแต่ยังนุ่งผ้า
ไม่ใช้กางเกงเท่านั้น ส่วนราชบริพารที่ตามเสด็จครั้งนี้เพิ่มจำนวนมากขึ้น
ผู้ที่เคยไปครั้งก่อนได้ไปอีกแทบทั้งหมด ที่เพิ่มขึ้นใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอ
คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมี (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) พระองค์ ๑
พระองค์เจ้ากฤษณาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์ ๑ พระองค์
เจ้าอนุภกรรณอนันตรชยเป็นนายทหารมหาดเล็กพระองค์ ๑ พระองค์เจ้า
เทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ เพิ่งลาผนวชสาม
แฉกร) พระองค์ ๑ ขุนนางกล้วนชั้นหนุ่ม เลือกคัดแต่ทมิฬแววฉลาด

ดูเหมือนวชิรเลือกสรรคนตามเสด็จครั้งก่อนจะเอาแต่ต้องการใช้สอย ครั้น
หลังเลือกด้วยหมายจะให้ไปได้ ความรู้เห็นมา สำหรับราชการภายนอกเป็น
สำคัญ

เสด็จทรงเรือ บางกอก ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม
ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ ไปแวะที่เมืองสิงคโปร์ เมืองบ๊นัง เมืองร่างกุ้ง
แล้วไปยังเมืองกาลกัตตาอันเป็นเมืองหลวงของอินเดียในสมัยนั้น ลอร์ด
เมโยผู้เป็นไวยสรอยที่อุปราชกับรัฐบาลอินเดียรับเสด็จในทางราชการ เชิญ
เสด็จประทับที่จวนไวยสรอยและมีพิธีรับเสด็จ เสด็จมพระเกียรติด้วยประการ
ต่าง ๆ (เสียดายนักที่หาจดหมายเหตุมีรายการพิสดารอย่างครึ่งเสด็จไป
สิงคโปร์ไม่พบ) ทราบแต่พอเป็นเค้าว่าได้เสด็จไปถึงเมืองพาราณสี เมือง
อาครา เมืองล็กเนา เมืองเตลี และเมืองบอมเบ แต่เมื่อเสด็จกำลัง
ประพาสอยู่นั้น ลอร์ดเมโยไวยสรอยไปตรวจที่ซังคนโทษหนัก ณ เกาะ
อันดมัน ถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ขาเสด็จกลับจึงดำรัสขอให้จัดการรับเสด็จทาง
ราชการด้วยเป็นเวลารัฐบาลอินเดียไว้ทุกซ์ เสด็จอย่างไปรวเขตมาลงเรือ
พระที่นั่งกลับจากอินเดีย มาแวะทอดพระเนตรเมืองภูเก็ทและเมืองพังงา
แล้วเสด็จมาชนบกเมืองไทรบุรี ครึ่งนั้นเจ้าพระยาไทย (อหะมัด) สร้างวัง
ขึ้นรับเสด็จที่เขาน้อย เรียกว่าอนักบุกเกต (เดียนรอสร้างใหม่ แต่ยังใช้เป็น
ที่รับแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูงอยู่) และให้ทำทางใช้รถจากเมืองไทรมาจน
ต่อแดนจังหวัดสงขลา ข้างสงขลา เจ้าพระยาวิเชียรคิริผู้สำเร็จราชการ
จังหวัด ก็ให้ทำถนนรถแต่ปลายแดน มาจนถึงท่าลงเรือที่ตำบลหาดใหญ่

(เป็นแรกที่จะมีคนข้ามแหลมมลายู) จึงเสด็จทรงรถจากเมืองไทรมา
ประทับแรมที่ตำบลจังโตนแขวงเมืองไทรบุรีคืน ๑ ที่ตำบลสะเตาแขวง
สงขลาคืน ๑ นับเป็นเวลาเดินทาง ๓ วัน วันที่ ๓ ถึงหาดใหญ่ เสด็จลง
เรือพายออกทะเลสาป มาถึงเมืองสงขลา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้เรือ
จักรข้างข้อ ไรลิ่งสั้น ที่ท่านต่อ ไปรับเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ
วันที่ ๑ มีนาคมเข้าปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ รวมเวลาที่เสด็จไปอินเดียครั้งนั้น
๕ เดือน

ผลของการเสด็จอินเดีย เกิดความคิดอันเป็นส่วนปกครองบ้าน
เมืองมาหลายอย่าง (ซึ่งจะเล่าในตอนหน้าต่อไป) แต่ยังไม่ประจักษ์แก่
ตาคนทั้งหลายในเวลานั้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่า
ราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียทรงจัดการเปลี่ยนแปลง
ประหลาดเหมือนเมื่อเสด็จไปสิงคโปร์ เป็นแต่แก้ไขขนบธรรมเนียมที่ได้
เริ่มจัดให้ดียงชนเป็นพื้น แต่ทางต่างประเทศ เมื่อความปรากฏแพร่หลาย
ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพอพระราชหฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศ
เพื่อจะแสวงหาขนบธรรมเนียมที่ดีของฝรั่ง มาใช้ในพระราชอาณาเขต
ก็เป็นเหตุให้มีชาวต่างประเทศเกิดความนิยม และประสงค์จะไปมาค้าขาย
กับประเทศสยามมากขึ้น จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นห้างแรมเซเว็กฟีลด์
ซึ่งเป็นห้างทำเครื่องแต่งตัวตั้งอยู่ ณ เมืองกาลกัตตา พอเสด็จกลับก็ตาม
เข้ามาตั้งที่ถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ตรงวงเวียนสี่แยก รับทำเครื่อง
แต่งตัวอย่างฝรั่ง (คือเดิมของห้างแบตแมนในบัดนี้) และมีชาวต่างประเทศ

ที่เข้ามาตั้งทำการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง แม้เรือไฟไปมารับส่งสินค้าและ
คนโดยสารในระหว่างกรุงเทพฯ ฯ กับเมืองฮ่องกงก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มีการที่เกิดขึ้นในปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย
อย่าง ๑ ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉัน
เองมาก คือเรื่องตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เรื่องนี้ได้ทรง
พระราชดำริมานานแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จได้จึงต้องรอมมา เมื่อเสด็จกลับจาก
อินเดีย เสด็จมีครูอังกฤษคน ๑ ชื่อ ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน เข้า
มาเยี่ยมหลวงรักษากิจบาลัญชา (กัปตันเฮม) ผู้บังคับการพลตระเวน
ในกรุงเทพฯ ฯ ซึ่งเป็นน้ำชาย ได้ทรงทราบก็โปรด ฯ ให้ว่าจ้างไว้เป็นครู
และโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก
อีกโรง ๑ เป็นคู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ใดตั้งมาแต่ก่อน ที่ตั้งโรงเรียนนั้น
โปรด ฯ ให้โอนตึก ๒ ชั้นที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้างตะวันออก
ประตูพิมานชัยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่ที่นั่น) ใช้เป็น
โรงเรียน ห้องตอนต่อประตูพิมานชัยศรีให้เป็นที่อยู่ของครู ห้องตอนเดียว
ไปข้างเหนือ (ข้างหลังศาลาสหทัยสมาคมที่นั่น) จัดเป็นห้องเรียน ส่วน
นักเรียนนั้น มีรับส่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าน้องยาเธอเข้า
เป็นนักเรียน เว้นแต่บางพระองค์ทมิตาแห่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็น
นักเรียนอยู่แล้วในโรงเรียนภาษาไทย พวกนายร้อยทหารมหาดเล็กก็โปรด ฯ
ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหาร
มหาดเล็กเรียนตอนบ่าย เมื่อแรกตั้งโรงเรียน ดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียน

สัก ๕๐ คน แต่ต่อมาจำนวนลดลง เพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับ
ราชการ ที่เป็นชนกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อม
เจ้าก็พากันไปทำாரงาน พวกนายทหารมหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก
ก็มาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที ถึงปีระกาเหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่ง
จำนวนเดิม และยังคงลดจำนวนลงเรื่อยมา นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็หาไม่
ถึงบ้จ้อเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่สัก ๕
พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเทศพิทยา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ อยู่ริมประตูศรีสุนทร (แต่เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว)
ครูไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางบ้จ้อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ครบ ๓ ปี พอ
สิ้นสัญญาครูก็ลากลับไปเมืองนอก โรงเรียนนั้นก็เป็อันเล็ก แต่นั้นเจ้า
นายทรรักเรียนก็พยายามเรียนต่อมาโดยลำพังพระองค์ด้วยอาศัยอ่านหนังสือ
บ้าง ให้ผู้อื่นสอนบ้าง จนมีความรู้สามารถใช้ภาษาอังกฤษรับราชการได้
โดยมิต้องไปเมืองนอกหลายพระองค์ ในเจ้านายนักเรียนชั้นนั้น ควร
ยกย่องสมเด็จพระยาเทววงศวโรปการ ว่าเป็นยอดเยี่ยมยิ่งกว่าพระ
องค์อื่น ๆ

ในปีระกา^๕ เกิดอหิวาตกโรคเป็นระบาดชนเมื่อเดือน ๗ คนตันทก
ใจกันมาก เพราะแต่ก่อนเคยมีอหิวาตกโรคเป็นระบาดเกิดขึ้น ผู้คนล้มตาย
มากเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ และมาเกิดอีกครั้ง ๑ ใน
รัชกาลที่ ๓ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ คนชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเห็นยังมีมาก จึงพา
กันตกใจ ผู้ที่ไม่เคยเห็นได้ฟังเล่าก็ตกใจไปตามกันด้วย แต่วิธีที่จ้ดระวัง

โรคอหิวาต์ในคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดเป็นการรักษา
พยาบาล แทนทำพิธีในทางศาสนาเช่นเคยทำมาแต่ก่อน พระองค์เจ้า
สายสนิทวงศ์ อธิบดีกรมหมอ คิดปรุงยารักษาโรคเป็นอย่างฝรั่งชนใหม่
๒ ขนาน คือเอายาวิสมัพญาใหญ่ตามตำราไทยกับตัวยกอสอดทำเป็นยา
หยดในน้ำขานาน ๑ เหาการบูรทำเป็นยาหยดเช่นนั้นเรียกว่าน้ำการบูรอีก
ขานาน ๑ สำหรับรักษาอหิวาต์โรค และแนะนำให้ใช้การบูรโรยเสื้อผ้าเป็น
เครื่องป้องกันเชื้อโรคอีกอย่าง ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสข
แรงเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่รับยาหลวงไปตั้งเป็น ทำนอง โอสถศาลา
ขนตามวังและบ้านหรือตามที่ประชุมชน รักษาราษฎรทั่วทั้งพระนคร แต่
โรคอหิวาต์ที่เกิดขึ้นครั้งนั้นมอยสกเดือนหนึ่งก็สงบ เมื่อสงบแล้วโปรดฯ ให้
สร้างเหรียญทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ด้าน ๑ มีรูปเทวดาถือพวงมลัย อีก
ด้าน ๑ เป็นตัวอักษรทรงขอบใจ พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่บรรดาผู้
ได้รับตั้งโอสถศาลาทั้งนนทวณ ของฉันยังอยู่จนทุกวันนี้

แต่ไปจนปลายตอนที่ ๕ จะเล่าเรื่องประวัติของตัวฉันในระหว่าง
ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ไปจนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๗ ให้สั้นเรื่องเมื่อเป็นเด็ก
เสียหนึ่ง เพราะในตอนที่ ๖ และที่ ๗ จะเล่าเรื่องในราชการบ้านเมือง
เป็นสำคัญ

สมัยเมื่อแก้ไขประเพณีในราชสำนักเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น
เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันยังตามเสด็จอยู่เสมอ เวลาเสด็จประทับห้องรับแขก
ถ้าไม่ถูกไล่ในเวลามีเขาเฝ้าหนักไตนงเกาโอเล่นสนุกดี เวลาเสด็จทรงรถ

เที่ยวประพาสในตอนบ่าย ก็อดขนรถที่นั่งรองไปตามเสด็จ ถึงเวลาค่ำ
เมื่อเสวย ถ้าวันไหนคนนั่งโต๊ะขาดจำนวนก็โปรดฯ ให้มาเรียกเจ้านาย
เด็ก ๆ ไปนั่งเก้าอี้ที่ว่าง ได้ กินโต๊ะ และได้กินไอศกริมก็ชอบ ไอศกริม
เป็นของวิเศษในเวลานั้น เพราะเพิ่งได้เครื่องทำน้ำแข็งอย่างเล็ก ๆ ที่
สำหรับเขาทำกันตามบ้านนอกเข้ามาถึงเมืองไทย ทำบางวันน้ำก็แข็งบาง
วันก็ไม่แข็ง มีไอศกริมตงเครื่องแต่บางวันจึงเห็นเป็นของวิเศษ เจ้านาย
เด็ก ๆ พวกฉันยังไม่ถูกบังคับให้ใช้เครื่องแต่งตัวอย่างใหม่ ถึงกระนั้นเห็น
ผู้ใหญ่เขาแต่งก็อยากใส่ถุงน่องรองเท้าเป็นกำลัง ฉันไปอ้อนวอนแม่ ๆ
เห็นว่าตามเสด็จอยู่เสมอก็ขอเก็บถุงน่องมาให้ ดีใจนี้กะไร แต่เมื่อใส่ใน
วันแรกเกิดเสียใจด้วยเก็บนั้นเจ็บไปไม่มีเสียง เพราะเคยได้ยินเขาว่า
ต้องตั้ง "ฮืด ฮืด" จึงเป็นเก็บอย่างดี ไปถามพวกนายทหารมหาดเล็ก
ว่า ทำอย่างไรเก็บจึงจะดี เขาแนะนำให้เอาน้ำมันมะพร้าวหยอดที่พัน
ก็จามาพยายามทำ มีเสียงดัง "ฮืด ฮืด" ก็ชอบใจ

ถึงสมัยเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ตัวฉันอยู่ในพวก
เจ้านายที่ถูกส่งเข้าโรงเรียนภาษาอังกฤษแต่แรกตั้ง แต่ว่าน้ำใจรักจะเรียน
ภาษาอังกฤษผิดกับเมื่อเรียนภาษามคธ ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นความลำบาก
ด้วยไม่รู้ว่าครูจะใช้วินัยสำหรับโรงเรียนอย่างกวดขัน เมื่อไปเรียนได้สัก
สองสามวัน ฉันไปชุกชนรังแกเพื่อนนักเรียนเมือกกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน
ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างฉะฉาน เอาตัวขยิบบนเก้าอี้ตงประจานไว้ที่มุมห้อง
เรียนสัก ๑๕ นาที (บางทีจะเป็นครั้งแรกที่เด็กไทยถูกลงโทษเช่นนั้น)

พวกเพื่อนนักเรียนเห็นแปลกก็พากันจ้องดูเป็นตาเดียวกัน บางคนก็ม
เยาะ ฉันรู้สึกอายจนเหงื่อตกโทรมตัว ตั้งแต่นั้นก็เซ็ดหน้าไม่ซุกซนใน
ห้องเรียน แต่ยังรู้สึกอับอายอยู่หลายวัน มาจนวันหนึ่งเห็นเพื่อนนักเรียน
ถูกครูเอาไม้บรรทัดตีฝ่ามือลงโทษ เจ็บจนหน้านิ้ว ๒ คน ดูร้ายยิ่งกว่าที่
ฉันถูกยวบจนเกาอกเลยหายละอาย เมื่อตอนแรกตั้งโรงเรียนนั้นลำบากที่
ครูยังพูดภาษาไทยไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ยังไม่พูดภาษาอังกฤษไม่เป็น มีแต่พระองค์
เจ้ากฤษฏาภิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์เดียวที่ทรงทราบบ้าง
เล็กน้อย และท่านเป็นเจ้าของชั้นใหญ่ได้เคยเรียนภาษาอังกฤษต่อแหม่มลิโอ
โนเวนส์ เมื่อในรัชกาลที่ ๕ พอเป็นล่ามแปลคำง่าย ๆ ได้บ้าง ถ้าเป็น
คำยากเกินความรู้ของกรมพระนเรศวรฯ ครูต้องเปิดหนังสืออธิบายภาษา
อังกฤษ ให้นักเรียนดูคำภาษาไทยในนั้น หนังสืออธิบายที่เขามี ๒ เล่ม
เล่มหนึ่งสำหรับลูกศิษย์ใช้เรียกว่า สัพพะพะจนะภาษาไทย ซึ่ง
สังฆราชบาลแก้วแต่ง เอาศัพท์ภาษาไทยตั้ง แปลเป็นภาษาอังกฤษ ภาษา
ฝรั่งเศสและภาษาละติน ๓ ภาษา เล่มใหญ่โตมาก อีกเล่มหนึ่งสำหรับ
ครูใช้ จะเรียกหนังสือว่าอะไรฉันลืมเสียแล้ว แต่หม่อมแม็กฟาแลนด์
(บิดาพระเจ้าวชิรยาศม) เป็นผู้แต่ง แปลแต่ศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นภาษา
ไทย คือใช้อธิบายเล่มนชศัพท์อังกฤษแปลเป็นภาษาไทยให้พวกศิษย์ แต่
ลำบากไม่ช้าอยู่เท่าใด ครูก็อยากรู้ภาษาไทยศิษย์ก็คอยเข้าใจคำครูสั่งสอน
เป็นภาษาอังกฤษด้วย ไม่จำเป็นต้องใช้ถ้อยคำมากหรือยากเท่าใดนัก นาน ๆ
จึงต้องเปิดอธิบาย ในการที่พวกฉันใช้หนังสืออธิบายครึ่งนั้น มีผลสืบ

มาจนบัดนี้ประหลาดอยู่เรื่อง ๑ ในบทเรียนบท ๑ มีคำว่า ไบ (By) ดูเหมือนจะเป็นเช่นประโยคที่ว่า He went by boat หรืออะไรทำนองนี้ ครูจะให้แปลเป็นภาษาไทย นักเรียกพวกฉันไม่เข้าใจคำ By ครูจึงเปิดอภิธานให้ดู ในหนังสือนั้นแปลคำ By ว่า โดย พวกนักเรียนก็แปลว่า เขาไปโดยเรือ แต่นั่นมาเมื่อแปลคำ By ก็แปลว่าโดยเสมอมา เช่น Written by แปลว่า แต่งโดย แล้วพวกฉันเลยใช้คำนี้ต่อมาในเวลาเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว มีในหนังสือคือค เป็นต้น จึงเลยเป็นมรดกตกมาถึงคนชั้นหลัง ที่จริงไม่ถูกตามภาษาไทย เพราะคำ โดย เป็นศัพท์ภาษาเขมรแปลว่า ตาม แต่งโดย ก. ความแสดงว่า ข. แต่งตามคำบอกของ ก. แต่มารู้ว่าผิดเมื่อใช้กันแพร่หลายเสียแล้ว

ในบรรดาศิษย์ที่เรียนกันครั้งนั้น เมื่อเรียนมาได้สัก ๒ เดือน มีที่เป็นศิษย์ครูชอบมาก Favourite Pupils & พระองค์ เรียงลำดับพระชั้นชาคือ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ) พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชบิดาฯ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส) พระองค์ ๑ กับตัวฉันอีกคน ๑ เห็นจะเป็นด้วยเห็นว่าเขมนั้นขะมัก รักเรียนครูก็สอนให้มากกว่าคนอื่น แต่เมื่อได้สักปี ๑ สมเด็จพระยาเทววงศ์ฯ กับสมเด็จพระราชบิดาฯ ต้องไปทำราชการมีเวลามาเรียนน้อยลง คงแต่สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณฯ กับตัวฉัน (สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณฯ ได้ทรงแสดงความชอบไว้ในหนังสือ พระประวัติตรัสเล่า

ที่ทำงานทรงแต่งเมื่อเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ) ถึงบิระกา สมเด็จพระ
พระยาวชิรญาณ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณร แต่นั่นฉันจึงได้เป็นศิษย์
ติดตามครูอยู่แต่คนเดียว เวลานั้นก็เรียนนอกกลับแล้วครูให้ฉันอยู่นกกลางวัน
ด้วย แล้วสอนให้ในตอนที่บ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ววันไหนครูชวนรถไปเที่ยว
ก็มักชวนฉันไปด้วย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และได้ไปพบปะพูดคุยกับ
พวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้
คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่เนิ่นมา การที่ได้
เป็นศิษย์ติดตามครูมาเป็นคุณแก่ตัวฉันในภายหลังอีก อย่าง ๑ ด้วยเมื่อ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งใหม่ในปีระกา พ.ศ.
๒๔๑๖ มีพระราชประสงค์ จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อไปถึงวิธีแต่งหนังสือ
โปรด ฯ ให้ครูเบตเตอร์สันเข้าไปสอนถวายในเวลาค่ำเมื่อ ทรงว่าง ราชการ
ดูเหมือนจะเป็นสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ทรงทราบว่าฉันเป็นศิษย์ติดตามครู จึงมี
รับสั่งให้ฉันเป็นพนักงานนำครูเข้าไป เวลาทรงพระอักษรฉันได้อยู่ด้วย
ทุกคน ตรัสถามครูถึงการเล่าเรียนของฉันบ้าง ตรัสถามอะไร ๆ เป็น
ภาษาอังกฤษให้ฉันเพ็ดทูลบ้างเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงพระกรุณา ยิ่งชนกว่า
แต่ก่อน แต่การที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษครั้งนั้น ทรงอยู่ได้ไม่นานก็ต้อง
เลิก ด้วยพระราชภาระอันมีมากชนทุกที ไม่มีเวลาว่างมากเหมือนแต่ก่อน

ทรงจะเล่าเรื่องประวัติของครู เบตเตอร์สัน ต่อ ไปอีก สัก หน่อย
เพราะยังมามีการเกี่ยวข้องกับตัวฉันอีกเมื่อภายหลัง และเป็นเรื่องน่าจะ
เล่าด้วย เมื่อครูเบตเตอร์สันไปจากประเทศนั้นแล้ว ไปได้ตำแหน่งรับราช

การอังกฤษเป็นครูประจำโรงเรียนของรัฐบาตที่เกาะมอริเชียส ในตอนนั้น
ดูเหมือนจะไม่มีศิษย์คนใดได้รับจดหมายจากครูเลย เพราะเกาะมอริเชียส
อยู่ห่างไกลในมหาสมุทรอินเดีย การส่งจดหมายไปมาในระหว่างประเทศ
สยามกับต่างประเทศในสมัยนั้นลำบาก ด้วยยังไม่มีกรมไปรษณีย์ ใคร ๆ
จะมีจดหมายกับประเทศอื่นก็ต้องอาศัยกงสุลอังกฤษ เพราะมีเรือไฟในบังคับ
อังกฤษเดินในระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์และเมืองฮ่องกง กงสุล
อังกฤษที่ศาลาทำนาของสถานกงสุล เป็นออฟฟิศไปรษณีย์ห้อง ๑ และ
เอาตัวตราไปรษณีย์เมืองสิงคโปร์พิมพ์อักษร B (เป็นเครื่องหมายว่าบาง
กอก) เพิ่มลงเป็นเครื่องหมาย ใครจะส่งหนังสือไปต่างประเทศก็ไปซื้อ
ตัวตรานั้นไปติดตามตราไปรษณีย์อังกฤษ แล้วมอมไว้ที่สถานกงสุล เมื่อ
เรือจะออก กงสุลอังกฤษให้รวบรวมหนังสือนั้นใส่ถุง ผ่าไปส่งกรม
ไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์หรือเมืองฮ่องกงไปส่งอีกชั้น ๑ แต่หนังสือของ
รัฐบาลนั้น กรมท่ามอบกับนายเรือให้ไปส่งกงสุลสยามทั้งไปรษณีย์ที่
เมืองสิงคโปร์ หากได้ส่งทางไปรษณีย์ที่สถานกงสุลไม่ เมื่อเรือเข้ามาถึง
ผู้ใดคาดว่าจะได้รับหนังสือจากต่างประเทศ ก็ไปสืบที่สถานกงสุลอังกฤษ
ถามกริบเอามา หรือถ้าพบหนังสือถึงผู้อื่นก็ไปบอกกันให้ไปรับ เป็นเช่น
กล่าวมาจนตั้งกรมไปรษณีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ การส่งหนังสือจึงสะดวก
แต่นั้นมา

ครูแปดเตอร์สันรับราชการอยู่ที่เกาะมอริเชียส จน ขรา จึง ออก รับ
เบียบำนาญกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเขียนหนังสือมา

ถึงใครในประเทคน^๕ จนถึงในรัชกาลที่ ๒ เมื่อนั้นเป็น กรมพระ และ
ย้ายมาอยู่วังวรดิศแล้ว วันหนึ่งได้รับจดหมายของครูแปดเตอร์สั่งมา
จากประเทศอังกฤษ สลักหลังของถึง “พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร” เณิณมี
ใครในพนักงานไปรษณีย์เขา^๖รู้ว่า^๗เป็น^๘ชื่อ^๙เดิม^{๑๐}ของ^{๑๑}ฉัน^{๑๒}จึง^{๑๓}ส่ง^{๑๔}มา^{๑๕}ให้^{๑๖} ได้^{๑๗}ทราบ^{๑๘}
เรื่อง^{๑๙}ประวัติ^{๒๐}ของ^{๒๑}ครู^{๒๒}แปด^{๒๓}เตอร์^{๒๔}ฉัน^{๒๕}ใน^{๒๖}ฉบับ^{๒๗}นั้น^{๒๘}ว่า^{๒๙} ตั้งแต่^{๓๐}ออก^{๓๑}จาก^{๓๒}ราช^{๓๓}การ^{๓๔}ที่^{๓๕}
เมือง^{๓๖}เมอ^{๓๗}ริ^{๓๘}เชีย^{๓๙}ส^{๔๐}แล้ว^{๔๑}กลับ^{๔๒}ไป^{๔๓}อยู่^{๔๔}ประ^{๔๕}เท^{๔๖}ศ^{๔๗}อ^{๔๘}ง^{๔๙}ก^{๕๐}ก^{๕๑}ษ^{๕๒} ต้อง^{๕๓}ทิ้ง^{๕๔}บ้าน^{๕๕}เดิม^{๕๖}ที่^{๕๗}เกาะ^{๕๘}เจ^{๕๙}อ^{๖๐}สี^{๖๑}
เพราะ^{๖๒}ต้อง^{๖๓}ขาย^{๖๔}แบ่ง^{๖๕}มรด^{๖๖}ก^{๖๗}กัน^{๖๘}เมื่อ^{๖๙}บิดา^{๗๐}ตาย^{๗๑} ครู^{๗๒}ไป^{๗๓}แต่ง^{๗๔}งาน^{๗๕}อยู่^{๗๖}กับ^{๗๗}เมีย^{๗๘}ใน^{๗๙}อ^{๘๐}ัง^{๘๑}ค^{๘๒}
แลนด์^{๘๓}เป็น^{๘๔}สุข^{๘๕}สบาย^{๘๖}หลาย^{๘๗}ปี^{๘๘} คร^{๘๙}น^{๙๐}เมีย^{๙๑}ตาย^{๙๒}เหลือ^{๙๓}แต่^{๙๔}ตัว^{๙๕}คน^{๙๖}เดีย^{๙๗}ว^{๙๘}มี^{๙๙}คว^{๑๐๐}าม^{๑๐๑}ลำบาก^{๑๐๒}
ด้วย^{๑๐๓}แก่^{๑๐๔}ช^{๑๐๕}ร^{๑๐๖}า^{๑๐๗} หล^{๑๐๘}าน^{๑๐๙}คน^{๑๑๐} ๑^{๑๑๑} ซึ่ง^{๑๑๒}บ^{๑๑๓}ว^{๑๑๔}ช^{๑๑๕}พ^{๑๑๖}ร^{๑๑๗}ต^{๑๑๘} เขา^{๑๑๙}ส่ง^{๑๒๐}สา^{๑๒๑}ร^{๑๒๒}รับ^{๑๒๓}เ^{๑๒๔}า^{๑๒๕}ไป^{๑๒๖}ไ^{๑๒๗}ว^{๑๒๘}ด^{๑๒๙}ว^{๑๓๐}ย^{๑๓๑}ที่^{๑๓๒}เม^{๑๓๓}ือ^{๑๓๔}
คล^{๑๓๕}อย^{๑๓๖}ส^{๑๓๗}เต^{๑๓๘}อ^{๑๓๙}ร^{๑๔๐} แก^{๑๔๑}ว^{๑๔๒}าล^{๑๔๓}ก^{๑๔๔}ข^{๑๔๕}น^{๑๔๖}มา^{๑๔๗}ถึง^{๑๔๘}ศ^{๑๔๙}ษ^{๑๕๐}ย^{๑๕๑}เด^{๑๕๒}ิม^{๑๕๓}ที่^{๑๕๔}ใน^{๑๕๕}ประ^{๑๕๖}เท^{๑๕๗}ศ^{๑๕๘}ส^{๑๕๙}ย^{๑๖๐}า^{๑๖๑}ม^{๑๖๒} คือ^{๑๖๓} เจ^{๑๖๔}้า^{๑๖๕}พ^{๑๖๖}้า^{๑๖๗}
ภา^{๑๖๘}น^{๑๖๙}รัง^{๑๗๐}ษ^{๑๗๑}ี^{๑๗๒} พ^{๑๗๓}ระ^{๑๗๔}อ^{๑๗๕}ง^{๑๗๖}ค^{๑๗๗}เท^{๑๗๘}ว^{๑๗๙}ญ^{๑๘๐} พ^{๑๘๑}ระ^{๑๘๒}อ^{๑๘๓}ง^{๑๘๔}ค^{๑๘๕}ม^{๑๘๖}น^{๑๘๗}ุ^{๑๘๘}ษ^{๑๘๙}ย^{๑๙๐} และ^{๑๙๑}ตัว^{๑๙๒}ฉัน^{๑๙๓} อ^{๑๙๔}ย^{๑๙๕}าก^{๑๙๖}ท^{๑๙๗}ร^{๑๙๘}า^{๑๙๙}บ^{๒๐๐}ว่า^{๒๐๑}อยู่^{๒๐๒}
ด^{๒๐๓}ว^{๒๐๔}ย^{๒๐๕}กัน^{๒๐๖}หรือ^{๒๐๗}อ^{๒๐๘}ย^{๒๐๙}่าง^{๒๑๐}ไร^{๒๑๑} จึง^{๒๑๒}มี^{๒๑๓}จ^{๒๑๔}ด^{๒๑๕}ห^{๒๑๖}มา^{๒๑๗}ย^{๒๑๘}มา^{๒๑๙}ถ^{๒๒๐}า^{๒๒๑}ม^{๒๒๒}ขอ^{๒๒๓}ใ^{๒๒๔}ห^{๒๒๕}บ^{๒๒๖}ก^{๒๒๗}ไป^{๒๒๘}ใ^{๒๒๙}ห^{๒๓๐}้^{๒๓๑}ท^{๒๓๒}ร^{๒๓๓}า^{๒๓๔}บ^{๒๓๕} เว^{๒๓๖}ล^{๒๓๗}า^{๒๓๘}นั้น^{๒๓๙}
ส^{๒๔๐}ม^{๒๔๑}เด^{๒๔๒}้^{๒๔๓}จ^{๒๔๔}กร^{๒๔๕}ม^{๒๔๖}พ^{๒๔๗}ระ^{๒๔๘}ยา^{๒๔๙}เท^{๒๕๐}ว^{๒๕๑}ว^{๒๕๒}ง^{๒๕๓}ศ^{๒๕๔}ฯ^{๒๕๕} กับ^{๒๕๖}ส^{๒๕๗}ม^{๒๕๘}เด^{๒๕๙}้^{๒๖๐}จ^{๒๖๑}พ^{๒๖๒}ระ^{๒๖๓}ม^{๒๖๔}ห^{๒๖๕}า^{๒๖๖}ส^{๒๖๗}ม^{๒๖๘}ณ^{๒๖๙}ฯ^{๒๗๐} ส^{๒๗๑}ัน^{๒๗๒}พ^{๒๗๓}ระ^{๒๗๔}ช^{๒๗๕}น^{๒๗๖}ม^{๒๗๗}เส^{๒๗๘}ย^{๒๗๙}แล้ว^{๒๘๐}
เหลือ^{๒๘๑}แต่^{๒๘๒}ส^{๒๘๓}ม^{๒๘๔}เด^{๒๘๕}้^{๒๘๖}จ^{๒๘๗}พ^{๒๘๘}ระ^{๒๘๙}รา^{๒๙๐}ช^{๒๙๑}บ^{๒๙๒}ี^{๒๙๓}ตุ^{๒๙๔}ลา^{๒๙๕}ฯ^{๒๙๖} ฉัน^{๒๙๗}นำ^{๒๙๘}จ^{๒๙๙}ด^{๓๐๐}ห^{๓๐๑}มา^{๓๐๒}ย^{๓๐๓}ครู^{๓๐๔}ไป^{๓๐๕}ถ^{๓๐๖}ว^{๓๐๗}าย^{๓๐๘}ท^{๓๐๙}อด^{๓๑๐}พ^{๓๑๑}ระ^{๓๑๒}เน^{๓๑๓}ตร^{๓๑๔}
ก็^{๓๑๕}ท^{๓๑๖}ร^{๓๑๗}ง^{๓๑๘}ย^{๓๑๙}ิน^{๓๒๐}ต^{๓๒๑} มี^{๓๒๒}ลา^{๓๒๓}ย^{๓๒๔}พ^{๓๒๕}ระ^{๓๒๖}ห^{๓๒๗}ัต^{๓๒๘}ถ^{๓๒๙}และ^{๓๓๐}ส่ง^{๓๓๑}พ^{๓๓๒}ระ^{๓๓๓}ร^{๓๓๔}ู^{๓๓๕}ป^{๓๓๖}ก^{๓๓๗}บ^{๓๓๘}เ^{๓๓๙}ง^{๓๔๐}ไป^{๓๔๑}ประ^{๓๔๒}ธา^{๓๔๓}น^{๓๔๔} ส่วน^{๓๔๕}ฉัน^{๓๔๖}ก็^{๓๔๗}ทำ^{๓๔๘}
เช่น^{๓๔๙}เด^{๓๕๐}ย^{๓๕๑}ว^{๓๕๒}กัน^{๓๕๓} ได้^{๓๕๔}บ^{๓๕๕}อ^{๓๕๖}ก^{๓๕๗}ไป^{๓๕๘}ใ^{๓๕๙}ห^{๓๖๐}้^{๓๖๑}ครู^{๓๖๒}ท^{๓๖๓}ร^{๓๖๔}า^{๓๖๕}บ^{๓๖๖}พ^{๓๖๗}ระ^{๓๖๘}ป^{๓๖๙}ระ^{๓๗๐}ว^{๓๗๑}ติ^{๓๗๒}ของ^{๓๗๓}ของ^{๓๗๔}เจ^{๓๗๕}้า^{๓๗๖}น^{๓๗๗}าย^{๓๗๘}ท^{๓๗๙}แ^{๓๘๐}ก^{๓๘๑}ถ^{๓๘๒}า^{๓๘๓}ม^{๓๘๔}ถึง^{๓๘๕}
ส่วน^{๓๘๖}ตัว^{๓๘๗}ฉัน^{๓๘๘}เอง^{๓๘๙} บ^{๓๙๐}อ^{๓๙๑}ก^{๓๙๒}ว่า^{๓๙๓}พ^{๓๙๔}ระ^{๓๙๕}บ^{๓๙๖}า^{๓๙๗}ท^{๓๙๘}ส^{๓๙๙}ม^{๔๐๐}เด^{๔๐๑}้^{๔๐๒}จ^{๔๐๓}พ^{๔๐๔}ระ^{๔๐๕}จุ^{๔๐๖}ล^{๔๐๗}จ^{๔๐๘}อม^{๔๐๙}เก^{๔๑๐}ล^{๔๑๑}้า^{๔๑๒} เจ^{๔๑๓}้า^{๔๑๔}อยู่^{๔๑๕}ห^{๔๑๖}ัว^{๔๑๗}ไป^{๔๑๘}ร^{๔๑๙}ด^{๔๒๐}ฯ^{๔๒๑}
เล^{๔๒๒}ียน^{๔๒๓}น^{๔๒๔}ย^{๔๒๕}ศ^{๔๒๖}สูง^{๔๒๗}ชน^{๔๒๘} เป็น^{๔๒๙}เห^{๔๓๐}ตุ^{๔๓๑}ใ^{๔๓๒}ห^{๔๓๓}้^{๔๓๔}ใ^{๔๓๕}ช^{๔๓๖}า^{๔๓๗}ม^{๔๓๘}ใ^{๔๓๙}ม^{๔๔๐}ว^{๔๔๑}า^{๔๔๒}ใ^{๔๔๓}ม^{๔๔๔}ว^{๔๔๕}่า^{๔๔๖} ค^{๔๔๗}ำ^{๔๔๘}ร^{๔๔๙}ง^{๔๕๐} ซึ่ง^{๔๕๑}คน^{๔๕๒}ท^{๔๕๓}ง^{๔๕๔}ห^{๔๕๕}ล^{๔๕๖}าย^{๔๕๗}เร^{๔๕๘}ีย^{๔๕๙}ก^{๔๖๐}ัน^{๔๖๑}ใน^{๔๖๒}
เว^{๔๖๓}ล^{๔๖๔}า^{๔๖๕}น^{๔๖๖} ครู^{๔๖๗}มี^{๔๖๘}จ^{๔๖๙}ด^{๔๗๐}ห^{๔๗๑}มา^{๔๗๒}ย^{๔๗๓}ต^{๔๗๔}อ^{๔๗๕}บ^{๔๗๖}มา^{๔๗๗}ว^{๔๗๘}า^{๔๗๙}เส^{๔๘๐}ย^{๔๘๑}ต^{๔๘๒}าย^{๔๘๓}จ^{๔๘๔}ริง^{๔๘๕}ฯ^{๔๘๖} ที่^{๔๘๗}เพ^{๔๘๘}็ง^{๔๘๙}ร^{๔๙๐}ู้^{๔๙๑} ด้วย^{๔๙๒}เมื่อ^{๔๙๓}ฉัน^{๔๙๔}ไป^{๔๙๕}
ยุโรป^{๔๙๖} (ค^{๔๙๗}ร^{๔๙๘}ัง^{๔๙๙}แ^{๕๐๐}ร^{๕๐๑}) ใน^{๕๐๒} พ^{๕๐๓}.ศ^{๕๐๔}. ๒๔๓๔^{๕๐๕} นั้น^{๕๐๖} ประ^{๕๐๗}จ^{๕๐๘}ว^{๕๐๙}บ^{๕๑๐}เว^{๕๑๑}ล^{๕๑๒}า^{๕๑๓}ครู^{๕๑๔}กลับ^{๕๑๕}ไป^{๕๑๖}เ^{๕๑๗}ี่ยม^{๕๑๘}บ^{๕๑๙}้าน^{๕๒๐}

อยู่ในประเทศอังกฤษ ได้ยินเขาโจษกันว่า มีเจ้าไท่ของค์ ๑ เรียกว่า ปรีนซ์
ดำรง ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียที่สกอตแลนด์ และมีคนถามกันว่า
รู้จักปรีนซ์ดำรงหรือไม่ แกตอบเขาว่าไม่รู้จัก เมื่อเวลาอยู่ในเมืองไทยก็
ไม่เคยได้ยินชื่อปรีนซ์ดำรง ไม่รู้เลยว่าคือศิษย์รัก (Favourite Pupil) ของ
แกนั่นเอง ถ้าจะรับมาหา ถึงกระนั้นเมื่อรักยันทอดอย่างย่งทจนได้มีขอ
เสียงเกียรติยศถึงเพียงนั้น แต่นั่นครูกับฉันก็มาจดหมายถึงกันมาเนือง ๆ
ครั้นเมื่อฉันไปยุโรป (คราวหลัง) ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ตั้งใจว่าจะไปพบครู
แปตเตอร์สันให้จงได้ ทราบว่าเวลานั้นอายุได้ถึง ๘๕ ปี และยังอยู่ที่เมือง
คลอยด์สเตอร์เหมือนบอกมาแต่ก่อน หมายถึงจะไปพบครูเมื่อไร จะชวนถ่าย
รูปฉายาลักษณ์ด้วยกันเหมือนเช่นเคยถ่ายเมื่อยังเป็นเด็ก เาามาให้ลูก
หลานดู พอฉันไปถึงลอนดอนมีพวกนักหนังสือพิมพ์มาขอสนทนาด้วย
หลายคน ทุกคนถามฉันว่าเรียนภาษาอังกฤษที่ไหน ฉันตอบไปว่าเรียน
ในบ้านเมืองของตนเอง เขาพากันประหลาดใจถามว่าใครสอนให้ ฉัน
บอกว่าครูของฉันเป็นอังกฤษชื่อ มิสเตอร์ ฟรานซิส ยอช แปตเตอร์สัน
ตัวยังอยู่อายุได้ ๘๕ ปีแล้ว ฉันจะพยายาม Making a pilgrimage ไปหา
ให้ถึงเมืองคลอยด์สเตอร์ที่ครูอยู่ หนังสือพิมพ์พากันชวนขอสรุบดีวิญญูครู
แปตเตอร์สันแพร่หลาย ครั้นเมื่อฉันสนทนากันในลอนดอนถึงเวลาที่จะไป
หาครู ฉันขอให้อุปทูตบอกไปถึงนักพรตผู้เป็นหลาน ว่าฉันประสงค์จะไป
เยี่ยมครูในวันใดจะสะดวกแก่เขา ก็ได้รับตอบมาว่าครูกำลังป่วยเป็นโรค
ชราอาการเพียบอยู่ ตั้งแต่เขาได้ยินข่าวทางวิทยุกระจายเสียงว่าฉันไป

ถึงลอนดอน เขาก็อยากจะบอกให้ครู้ ด้วยเขาทราบอยู่ว่าครู้รักฉันมาก แต่เห็นว่าอาการบวดยเพียบจึงปรึกษาหมอ ๆ ห้ามมิให้บอกครู้ เพราะเกรงว่าความยินดีที่จุใจจนแก่ครู้ Sudden Excitement อาจจะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายก็ไม่กล้าบอก เมื่อฉันทราบความดั่งนั้นก็ใจ ได้แต่ส่งเงินไปช่วยในการรักษาพยาบาล เมื่อฉันออกจากลอนดอนในไม่ช้า ก็ได้รับจดหมายของนักพรตบอกว่าครู้ถึงแก่กรรม รู้สึกเสียใจและเสียตายยิ่งนัก ผมได้พบครูแปดเตอร์สันตั้งประสงค์

เมื่อฉันกำลังเรียนภาษาอังกฤษอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งทรงผนวชที่พระพุทธรัตนสถาน ๑๕ วัน เจ้านายพวกฉันเรียนหนังสือแล้วก็พากันไปอยู่ ณ ที่เสด็จประทับทุกวัน คล้ายกับเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนตัวฉันเองนั้นก็อยากรู้จักพระ จึงมักไปเฝ้าสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรัษฎุริยพันธ์) กับสมเด็จพระสังฆราช (บุศสุเทวสา เมื่อยังเป็นที่พระศาสนโสภณ) เนื่อง ๆ สมเด็จพระยาปวเรศฯ โปรดทรงสั่งสอนและตรัสเล่าอะไรให้ฟัง ส่วนสมเด็จพระสังฆราช ก็ประทานหนังสือพิมพ์ ซึ่งพิมพ์สอนพระพุทธศาสนาให้อ่าน วันถ้าขอรูปหมู่พวกตามเสด็จไปเป็นลูกศิษย์วัด เผอิญฉันถือสมุดบันทึกมือไปด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ฉันยื่นเปิดสมุดเหมือนอย่างอ่านหนังสือ เป็นเหตุให้ช่างถ่ายรูปเขาจัดให้ยืนกลางเพื่อน รูปนั้นยังปรากฏอยู่ เมื่อเสด็จลาผนวชมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ (ซึ่งจะ

พรรณานในที่อื่นต่อไปข้างหน้า) แล้วเสด็จไปประทับอยู่พระที่นั่งใหม่ ตอน
นเวลาบ่าย ๆ มักเสด็จออกทรงรถเที่ยวประพาส และทรงโครเกต์ Croquet
ที่สนามหน้าหน้าพระที่นั่งใหม่ (ยังมีรูปฉายาลักษณ์ปรากฏอยู่) แต่ตัว
ฉันยังเป็นเด็กไม่ได้เข้าเล่นด้วย แต่ในปีระกานั้นเองโปรด ฯ ให้ฉันเป็นผู้
พาครูเข้าไปสอนภาษาอังกฤษตั้งกล่าวมาแล้ว เป็นมูลเหตุที่เริ่มทรงพระ
เมตตาเฉพาะตัวมาแต่นั้น ครั้นถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ เมื่อเลิกโรงเรียน
ภาษาอังกฤษ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ฉันเข้าไปรับใช้ประจำพระองค์ มี
หน้าที่ตามเสด็จและอยู่คอยรับใช้ในเวลาค่ำเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยา
บถเวลาเสด็จราชกิจประจำวันแล้ว ได้อยู่ใกล้ขัตติตพระองค์เสมอ เป็น
เหตุให้ฉันได้รับพระบรมราโชวาทและได้ฟังพระราชดำริ ได้รู้เรื่องต่าง ๆ
ที่ตรัสเล่า ทงมีโอกาสนทูลสนองหรือทูลถามได้ด้วยทรงพระกรุณา แต่ข้อ
สำคัญที่มาประจักษ์แก่ใจฉันต่อภายหลังนั้น คือที่ได้รู้พระราชอัธยาศัย
และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบนิสัยของฉันแต่นั้นมา ชื่อนนมา
ปรากฏเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
แล้วให้มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลในกรุงเทพฯ ปีละครั้ง เวลาเสด็จคราว
ประชุมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีการเลี้ยงพระราช
ทานเป็นเกียรติยศแก่เทศาภิบาลทุกปี และในการเลี้ยงมักมีพระราชดำรัส
พระราชทานพระบรมราโชวาทและสรรเสริญความอุตสาหะของสมุหเทศา
ภิบาลด้วย ในปีหนึ่งตรัสเกี่ยวมาถึงตัวฉันว่า ได้ทรงสังเกตเห็นตั้งแต่ยัง
เป็นเด็ก ว่าเติบโตใหญ่ขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน ๑

ตั้งนี้ แต่การที่มหาราชดำรัสทรงยกย่อง บางทีก็เกิดรำคาญแก่ตัวฉัน
เช่นต่อมา อีกปีหนึ่งมี พระราชดำรัสว่า พระมหามงกุฏเป็นเครื่องหมายของ
ราชาธิปไตย พระมหามงกุฏสร้างมาด้วยประดับเพชรนิลจินดาอันมีค่า
ฉันใด ข้าราชการที่อุทิศส่วยช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้มี
ความเจริญสุข ก็เปรียบเหมือนเพชรนิลเครื่องประดับพระมหามงกุฏฉันนั้น
พระราชดำรัสทรงอุปมาด้วยข้าราชการทั่วไปไม่เฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด แต่
เผอิญตรัสเมื่อเสด็จเทศาภิบาล พอรุ่งขึ้นก็มีคน (ที่ไม่ชอบ) แกล้งเรียก
ให้ฉันได้ยินว่า นั่นแหละ เพชรประดับพระมหามงกุฏ ดูกี่ชนิด

ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้น อายุฉันถึงปีโกนจุก ในสมัยนั้นพระเจ้า
ลูกยาเธอยังเยาว์วัยทั้งนั้น เจ้านายโสกันต์มีแต่ชนพระเจ้าฉันเองเธอ
ปีใดพระเจ้าฉันเองเธอที่ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีการแห่ทาง
ในพระราชวัง ถ้าเป็นสามัญก็โสกันต์ในพิธีตรุษตามแบบอย่างกรุงรัตน
ที่ ๓ ในปีจอฉันมีเจ้านายที่ทรงพระกรุณาโปรดฯ ด้วงค์ ตัวฉันแก้
กว่าเพื่อน ตรัสถามฉันว่าอยากไห้แห่หรือไม่ ฉันกราบทูลว่าอยาก จึง
ดำรัสสั่งให้มีการแห่โสกันต์ในปีนั้น แต่เกือบไม่ได้แห่ เพราะเกิดเรื่อง
กรมพระราชวังบวรฯ หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ (ซึ่งจะเล่าเรื่องในตอน
ต่อไปข้างหน้า) แทรกเข้ามา เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเดือด
ร้อนรำคาญพระราชฤทัยอยู่นาน ตรัสว่าถ้าเรื่องวังหน้ายังไม่เรียบร้อยก็
จะแห่ให้ไม่ได้ รอมานจนพันธุเกษเมื่อเดือนยี่ พวกฉันก็ยิ่งพากันโกรธ
วังหน้า จนถึงเดือน ๕ เรื่องวังหน้าเป็นอันเรียบร้อย จึงได้มีการแห่โสกันต์

เมื่อก่อนพิธีตรุษไม้กวัก เจ้านายโศกกันด้วยในปีนั้น ๕ พระองค์ มีตัว
ฉนั้นคน ๑ พระองค์ชายศรีเสาวภาค (ซึ่งภายหลังได้เป็นราชเลขาธิการ
และเป็นผู้จัดตั้งโรงพยาบาลศิริราช แต่สนพระชนม์เสียก่อนรัชกรม)
พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (คือสมเด็จพระพันวัสสา
ตุจฉาเจ้า ฯ) พระองค์ ๑ ทั้ง ๓ นพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์เจ้าหญิง
นภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลีนี) พระองค์ ๑ และพระองค์
เจ้าหญิงประดานศรีโสพระองค์ ๑ ทั้ง ๒ นพระชันษา ๑๑ ปี เมื่อโกนจุก
แล้วฉนั้นยังรับราชการประจำพระองค์ต่อมา ในตอนที่รับราชการประจำ
พระองค์คนต้องอยู่ในวังไม่มีโอกาสไปเที่ยวค้างคนท่อนเหมือนแต่ก่อน ถึง
กระนั้นตอนเข้าว่างมักไปเฝ้าสมเด็จพระราชบิดุลา ฯ ณ หอนิเทศพิทยา
บ้าง ไปเล่นหูกกับพวกนายทหารมหาดเล็กที่โรงทหารบ้าง ด้วยเคยคุ้น
กันมาแต่ยังเป็นนักเรียน เพราะโรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ติดต่อกับโรง
ทหาร จึงเริ่มอยากเป็นทหารมาแต่ตอนนั้น

ถึงเดือน ๘ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ อายุครบกำหนดบวชเป็นสามเณร
แล้วจะต้องออกไปอยู่นอกพระราชวังตามประเพณี ก็ออกจากราชการ
ประจำพระองค์ ในปีนั้นมีเจ้านายทรงผนวชด้วยด้วยกันหลายพระองค์
เป็นพระภิกษุบ้าง เป็นสามเณรบ้าง ส่วนตัวฉนั้นเมื่อบวชทวัดพระศรีรัตน
ศาสดารามแล้ว ไปอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ กับเจ้านายพี่น้องก็ไม่เด็ดร้อน
อันใดในการทบวช ถ้าจะว่าประสาใจเด็กอายุเพียงเท่านั้นกลับจะออก
สนุกดีด้วย เพราะในสมัยนั้นประเพณีทกวัดชั้นในการศึกษาของพระเณร

บวชใหม่ยังไม่ได้เกิดชน หนึ่งสัปดาห์พิมพ์สำหรับศึกษาพระธรรมวินัยก็
ยังไม่มี ได้อาศัยศึกษาแต่ด้วยฟังเทศนาและคำสั่งสอนของพระอุปัชฌาย์
อาจารย์ ขอบังคับสำหรับเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน ๗ ตอน
แรกทรงผนวช ตอนรุ่งเช้าต้องเจ็ดนำบวชพระโศภนกับไม้สี่พระทนต์ไป
ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (สมัยนั้นยัง
ดำรงพระยศเป็นกรมพระ) เรียกกันว่า เสด็จพระอุปัชฌาย์ หรือเรียกกันใน
วัดตามสะดวกแต่โดยย่อว่า เสด็จ ทุกวันตามเสด็จวัตร และจนถึงตอนค่ำ
เวลา ๑๘ นาฬิกา ต้องขึ้นไปเฝ้าฟัง ทรงสั่งสอน พระธรรมวินัย อีกครึ่งหนึ่ง
ถ้าจะออกบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นก็ต้องทูลลาในเวลาค่านัน แต่การทง ๓
อย่างนเมื่อทำได้สัก ๗ วันก็โปรดประทานอนุญาตมิให้ต้องทำต่อไป เว้น
แต่จะไปธุระอื่นจึงต้องขึ้นไปทูลลาทุกครั้ง เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านทรง
ประพฤตวัตรปฏิบัติตรงตามเวลาแน่นอนผิดกับผู้อื่นโดยมาก บรรทมตื่น
แต่ก่อน ๘ นาฬิกา พอเสวยเช้าแล้วใครจะทูลลาไปไหนก็ชนเฝ้าตอนนั้น
ถึง ๘ นาฬิกา เสด็จลงทรงเป็นประธานพระสงฆ์ทำวัตรในพระอุโบสถ
เสด็จกลับชนต่าหนักราว ๑๐ นาฬิกา ประทับรับแขกที่ไปเฝ้าจนเพล เสวย
เพลพอเที่ยงวันเสด็จชนต่าหนักชนบน ทรงสำราญพระอิริยาบถและบรร
ทมจนบ่าย ๑๕ นาฬิกา เสด็จลงที่ห้องรับแขก ใครจะเฝ้าในตอนนี้อีกก็ได้
พอแดดอ่อนมักเสด็จลงทรงพระดำเนินประพาสในลานวัดจนเวลาพลบค่ำ
ถึงตอนนราว ๑๘ นาฬิกา เจ้านายที่ทรงผนวชใหม่ชนเฝ้าฟังคำสั่งสอนที่
ประทานตามอุปัชฌาย์วัตรไปจนถึง ๒๐ นาฬิกา เสด็จลงเป็นประธาน

พระสงฆ์ทำวัตรคำอีกเวลาหนึ่ง^๑ เมื่อทำวัตรแล้วถ้าในพรรษาโปรดให้
ฐานานุกรมผู้ใหญ่ชนนังธรรมาสน์^๒ อ่านบุรพสิกขาสอนข้อปฏิบัติแก่พระ
บวชใหม่วันละตอนแล้วขอมสวดมนต์ต่อไปจนจวน ๒๓ นาฬิกา จึงเสร็จ
การประชุมสงฆ์เสด็จชนเขาทบรรทม^๓ ว่าเฉพาะการศึกษาสำหรับสามเณร
ที่บวชใหม่เช่นตัวฉัน มีข้อสำคัญที่ต้องท่องสวดทำวัตรเช้าและเย็น กับ
คำสวดสิกขาบทของสามเณรเรียกว่า อนุญญาสิไซ^๔ ซึ่งสามเณรต้องจำได้และ
เข้าใจความ ทั้งต้องสวดในโบสถ์เมื่อทำวัตรเช้าเสร็จแล้วทุกวัน ฉันเคย
ได้รับสรรเสริญของเสด็จพระอุปัชฌาย์วันหนึ่ง ด้วยในวันนั้นไม่มีสามเณร
ขึ้นลงโบสถ์ ฉันกล้าสวดอนุญญาสิไซแต่คนเดียว ตรัสชมว่าจำได้แม่น
ยิ่ง

เขาเล่าว่าเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเคยตรัสว่าเมื่อแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถ้าใครเข้มแข็งในการที่พิศกก็เป็นคน
โปรด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใครแต่งกาพย์
กลอนก็เป็นคนโปรด ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้า
ใครสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด เห็นจะมีใครไปพูดว่า
ฉันรู้ภาษาฝรั่ง วันหนึ่งประทานหนังสือตำราดาราศาสตร์ฝรั่ง ซึ่งหมอ
บริดเดแปลพิมพ์เป็นภาษาไทยให้ฉันดู ในนั้นมีดาวฤกษ์ ๒ ดวงซึ่งผู้แปล

๑. ประเพณีโบราณ พระสงฆ์ลงประชุมในโบสถ์แต่วันสวดปาฏิโมกข์ จึงเรียกกันว่า
“ลงโบสถ์” โดยปกติเวลาเย็นขณะไหนที่ไหว้พระสวดมนต์ ๓ หอสวดมนต์คณะนั้น การประชุม
คณะสงฆ์ลงไหว้พระสวดมนต์ในโบสถ์วันละ ๒ ครั้ง เป็นประเพณีตั้งขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

หาชื่อในภาษาไทยไม่ได้ จึงใช้อักษรโรมันพิมพ์ชื่อว่า Neptune กับ Uranus
ตรัสถามฉันว่าเรียกอย่างไร ฉันก็อ่านถวายเป็นสำเนียงตัวอักษร ดูเหมือน
ท่านจะเข้าพระหฤทัยว่าฉันได้เรียนดาราศาสตร์ฝรั่งด้วย ตรัสถามต่อไปว่า
มันตรงกับดาวดวงไหนของเรา ฉันก็สันความรู้อันหนึ่งว่าไม่ทราบ แต่ก็ทรง
พระเมตตาได้ถามถึงเรื่องทฉันเรียนภาษาฝรั่งบ่อย ๆ ข้างฉันก็พอใจขึ้น
ไปเฝ้า เพราะได้ฟังท่านตรัสเล่าเรื่องโบราณต่าง ๆ ให้ทราบเนื่อง ๆ ใน
เวลานั้นเสด็จพระอุปัชฌาย์ยังไม่ทรงชรานัก แต่วิธีท่านตรัสเล่าผิดกับผู้อื่น
เมื่อทรงบรรยายไปจนตลอดเรื่องแล้ว มักกลับเล่าแต่เนือความซ้ำอีกครึ่ง
หนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจและจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้น
มาใช้เมื่อเป็นผู้ใหญ่ เคยถูกนิทานว่าเล่าอย่างคนแก่แต่ก็ยังเห็นต้อยุน
เอง ด้วยเห็นว่าการที่เล่าอะไรเพื่อให้ความรู้หรือสอนวิชาให้แก่ผู้อื่น ผิด
กับพูดเล่นเจรจากัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจ
ใจจริง ๆ เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านก็ทรงพระดำริเช่นนั้น เมื่อตรัสเล่าอะไร
ประธานแก่สานุศิษย์มักเล่าซ้ำดังวาม

เมื่อนั้นบวชเป็นสามเณร ทำเวลาให้ล่วงไปด้วยประการอย่างใด
ยังจำได้อยู่ ดูน่าจะเล่าด้วยมคตอยู่บ้าง ต้นเข้่ามักออกบิณฑบาตไปด้วย
กันกับพระเณรที่คุ้นเคยกันบ้าง ไปตามลำพังตัวเองบ้าง การที่ออกบิณฑ
บาตที่จริงเป็นโอกาสที่จะไปเที่ยวเตร่ เพราะถ้าจะไปเวลาอื่นต้องทูลลา
เสด็จพระอุปัชฌาย์ ถ้าไปบิณฑบาตประธานอนุญาตไว้ไม่ต้องทูลลา ออก
บิณฑบาตเสียแห่งหนึ่งสองแห่ง แล้วก็เลยขนรรถหรือลงเรือไปไหน ๆ บาง

ที่ไปกินเพลกลางทางกลับวัดจนบ้ายกมี เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้า
พระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกกองทัพไปปราบฮ่อ ฉันทก็ได้ไปดูวิธียกกองทัพ
อย่างโบราณด้วย เริ่มไปบิณฑบาตตั้งว่ามานี้ใครพบก็ไม่รู้ว่าเสี่ยงไป แต่
นาน ๆ จึงเสี่ยงไปเที่ยวครั้ง ๑ โดยปกติมักกลับวัดทันสวดอนุญญาสิทธิ
เวลาลงโบสถ์เช้า เพราะเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเสด็จลงเสมอ เกรงจะ
ทรงติโทษว่าเกียจคร้าน พ้นเวลาลงโบสถ์แล้วก็ว่างตลอดวัน จะศึกษา
หรือทำอะไรก็ได้ ในการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่นั้น เมื่อต้องทำ
วัตรกับอนุญญาสิทธิจำได้และศึกษาธรรมบางอย่าง มีภิกษุห้ำจระเข้
เป็นต้นเข้าใจแล้ว จะศึกษาอะไรก็ได้เลือกได้ตามชอบใจ เจ้านายที่ท่านทรง
ผนวชอยู่หลายพรรษายอมทรงศึกษาค้นถุระคือเรียนภาษามคธ แต่ที่จะ
ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว มักทรงศึกษาวิชาอย่างอื่นที่ง่ายกว่า ส่วน
ตัวฉันเองจะเป็นใครแนะนำก็จำไม่ได้เสียแล้ว เกิดอยากเรียนวิชาอาคม
คือวิชาที่ทำให้อยู่คงกะพันชาตรีด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่าง ๆ มีผู้พา
อาจารย์มาให้รู้จักหลายคน ที่เป็นตัวสำคัญนั้นคือนักองค์วัดถ่านองสมเด็จ
พระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะเธออยู่ที่วังเจ้าเขมรริมคลอง ตรงข้าม
กับบ้านคุณตาและเคยคุ้นกับคุณตามาแต่ก่อน เป็นมูลเหตุให้ฉันได้คุ้นเคย
กับเจ้าเขมรและมีผลได้อุปการะทั้งนักองค์คตศวงค์ ลูกนักองค์วัดถ่านองสมเด็จ
สราคำลูกนักองค์คตศวงค์ ต่อมาในเวลาเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาด
ไทย การศึกษาวิชาอาคมในเวลานั้นเชื่อถือเป็นการจับใจมาก โดยเฉพาะ
สำหรับเด็กกำลังรุ่นหนุ่มเช่นตัวฉัน ด้วยได้ฟังเขาเล่าเรื่องและบางที่ทศ

ลองให้เห็นอิทธิฤทธิ์ ... กับทั้งได้สะสมมีเครื่องรางแปลกประหลาดที่ไม่เคย
เห็นเป็นต้นแต่พระธาตุ (ฉันได้รู้จักลักษณะพระธาตุตามที่นิยมกันมาแต่ครั้ง
นั้น) และพระพุทธรูปกับรูปพระควมที่ทำเป็นเครื่องราง ทั้งของประหลาด
แปลกธรรมดาต่าง ๆ เช่น พต และเขี้ยวงาทั้งอกได้ ตลอดจนผ้าประ
เจียดและลูกแก้วปรีททหุลยม เล่นของเหล่านี้เพลิน จนเลยละหนั่งสือไป
คราวหนึ่ง

เครื่องรางที่ฉันมีในเวลานั้นเป็นของสำคัญในทางโบราณคดีสิ่ง ๑
และมีเรื่องต่อมาอีกภายหลัง จะเล่าไว้ในหนังสือนี้ด้วยคือ พระกริ่ง องค์
๑ คุณตาให้แต่เมื่อฉันยังไฉ่ผมจุก เป็นพระพุทธรูปนั่งถอมหน้ามนต์
หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก หน้าตักไม่ถึง ๒ เซนติ ถ้ายกขึ้นเขย่า
เกิดเสียงดังกริ่งอยู่ในองค์พระ จึงเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของหายาก
ด้วยมีแต่ในเมืองเขมร เชื่อกันว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์สร้างด้วยอิทธิฤทธิ์
จึงนับถือเป็นเครื่องรางสำหรับป้องกันอันตราย พระกริ่งของคุณตามี ๒
องค์ ได้ยินว่าพระอมรโมลี (นพ อนาคตยกกุล) วัดบุบผาราม ไปได้มาจาก
เมืองอุดงมีชัยในรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งไปส่งพระมหาปานที่ไปเป็นสมเด็จ
พระสุคนธ์ฯ สังฆราชฝ่ายธรรมยุติกาในกรุงกัมพูชา แล้วเอามาให้คุณตา
เป็นของฝากด้วยชอบกันมาก ครึ่งหนึ่งคุณตาจับฉันไปค้างที่บ้านแล้วท่าน
ให้พระกริ่งนั้นแก่ฉันองค์ ๑ บอกว่าให้เอาไว้สำหรับตัวเมื่อเติบโตใหญ่ แต่
แรกฉันก็ไม่รู้ว่า เป็นของวิเศษอย่างไร จนเมื่อบวชเป็นสามเณรเมื่อสะสม
เครื่องราง เห็นจะเป็นนักองคควตถาบอกว่าพระกริ่งเขมรเป็นเครื่องรางอย่าง

สำคัญนัก ฉันจึงเชิญไปไว้ที่กุฏิ ในไม่ช้าความทราบถึงพระภรรณเสด็จ
อุปัชฌาย์ว่าฉันมีพระกริ่ง ก็ตรัสสั่งให้ฉันเชิญไปถวายทอดพระเนตร ท่าน
เชิญพระกริ่งของท่านมาเทียบก็เหมือนกัน จึงตรัสบอกให้เข้าใจว่าพระ
กริ่งที่เป็นของแทนนม ๒ อย่าง สัตทองคร้ามเรียกกันว่า พระกริ่งดำ อย่าง ๑
กับสัตทองอ่อนเรียกกันว่า พระกริ่งเหลือง อย่าง ๑ รูปทรงอย่างเดียวกัน
ถ้าแปลกไปอย่างอื่นเป็นของปลอมทั้งนั้น พระกริ่งของฉันเป็นของแท้
อย่างที่เรียกว่า พระกริ่งดำ ให้รักษาไว้ให้ดี ตรัสเพียงเท่านั้นหาได้ประทาน
อธิบายอย่างอื่นไม่

ต่อมาเมื่อเสด็จพระอุปัชฌาย์สิ้นพระชนม์แล้วช้านาน เวลาฉัน
เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระครูเจ้าคณะสงฆ์เมืองสุรินทร์ซึ่งอยู่
ต่อแดนประเทศกัมพูชาเข้ามากรุงเทพฯ ได้พระกริ่งมาให้ฉันอีกองค์ ๑
เทียบกับองค์ที่ฉันตาให้ เห็นเหมือนกันหมดทุกอย่างก็รู้ว่าแท้ แต่
ถึงชนนฉันไม่เชื่อเรื่องคงกะพันชาตรีเสียแล้ว ถึงกระนั้นก็เห็นว่าพระกริ่ง
เป็นของสำคัญอย่างหนึ่งในทางโบราณคดี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ ฉันมี
โอกาสได้ออกไปเที่ยวเมืองเขมรเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อไปพักอยู่ที่
กรุงพนมเปญนึกจนถึงเรื่องพระกริ่ง อยากรู้ว่าพวกเขมรนับถือกันอย่างไร
จึงถามพระราชาคณะกับทั้งเจ้านาย และขุนนางกรุงกัมพูชา บรรดาที่ได้พบ
หลายคน มีคนเดียวที่เป็นชนสูงอายุบอกว่าได้เคยเห็นพระกริ่งครึ่งหนึ่ง
นอกจากนั้นไม่มีใครได้เคยเห็น และโดยมากที่เป็นคนชนหนุ่มไม่มีใครรู้
ว่ามีพระกริ่งที่เดียว ออกประหลาดใจ ครั้นเมื่อไปถึงนครวัดไปถามมอง

ลีเออร์มาศาลผู้เป็นหัวหน้าอำนาจการรักษาโบราณสถานอีกคน ๑ ว่าได้เคย
เห็นพระกริ่งบ้างหรือไม่ เขาบอกว่าเมื่อก่อนฉันไปถึงไม่ช้านัก เขาพบกรุ
ที่บนยอดเขาพนมป่าแกงซึ่งอยู่ริมเมืองนครธม ได้พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ
ลักษณะเป็นเช่นพรรณนาหลายองค์ แล้วส่งตัวอย่างมาให้ดูมี ๒ ขนาด
ขนาดใหญ่เท่ากันและเหมือนกันกับพระกริ่งของคุณตา ขนาดเล็กรูปสัณ
ฐานก็อย่างเดียวกัน เป็นแต่ย่อกลงไปหน่อยหนึ่ง สันนิษฐานว่า
จะเป็นอย่างที่ได้เจ้พระอุปัชฌาย์ตรัสเรียกว่าพระกริ่งเหลืองนั่นเอง แต่
ประหลาดอยู่พระพุทธรูปที่พบบนเขา พนมป่าแกงไม่มีที่ฐานทำเป็นพระกริ่ง
จะเป็นด้วยเหตุใดรู้ไม่ได้ เห็นได้เป็นแน่แท้แต่ว่าคงมีพิมพ์สำหรับทำหุ่นข
ผึ้งแล้วหล่อ พระพุทธรูปชนิด นนควาวละบาง ๆ รูปสัณฐาน จึงเหมือนกัน
ทั้งหมด สังเกตเห็นเค้าเงื่อนชนใหม่อีกอย่าง ๑ ที่พระเศียรและดวงพระ
พักตร์พระกริ่งเป็นแบบจีนผิดกับพระพุทธรูปแบบขอม ทั้งฐานทำบัวหงาย
บัวคว่ำ เป็นอย่าง บัวหลังเขี้ยว ตามแบบพระพุทธรูปจีน จึงสันนิษฐานว่า
พระกริ่งเห็นจะเป็นของหล่อในเมืองจีน แล้วส่งมายังกรุงกัมพูชาในสมัย
เมื่อกาลรุ่งเรือง คือที่เขมรเรียกกันว่า ครั้นพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ ความที่
วานต่อมาได้พบหลักฐานประกอบที่สถานทูตเดนมาร์กในกรุงเทพฯ ด้วย
ท่านเศรษฐราชทูตเคยอยู่ที่เมืองบักกิงเมื่อก่อนมากกรุงเทพฯ รวบรวมพระ
พุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ของจีนแต่โบราณไว้หลายองค์ เขาออกตั้งเรียง
ไว้ในห้องรับแขก วันหนึ่งฉันได้รับเชิญไปกินเลี้ยงแล้วพาไปดูของเหล่านี้
ฉัน เห็นพระพุทธรูปองค์ ๑ เหมือนพระกริ่ง แต่กาไหล่ทองและต่าง

พิมพ์กับพระกริ่งที่มาจากเมืองเขมร บอกราชทูตว่าพระพุทธรูปชนิดนั้นถ้า
เอาชนสนมมักจะมเสียงตงกริ่งอยู่ข้างใน แกลดองเอาชนสนมเสียงจรงตง
ว่า เลยประหลาดใจบอกว่าได้พระองค์นั้นไว้หลายปีแล้วเพิ่งมารู้ว่าเป็น
พระกริ่งเพราะฉันบอก ต่อมาเมื่อจะกลับไปบ้านเมืองเลยให้ฉันไว้เป็นที่
ระลึก มองสิเออร์มาศาลที่นครวัดก็มีแกะใจแบ่งพระที่พบในกรุบนยอดเขา
พนมปาแกงให้เพื่อมาเป็นที่ระลึกเช่นเดียวกัน เดียวนยังอยู่ที่พิพิธภัณฑ์
สถานในกรุงเทพฯ ฉันเพิ่งมารู้เรื่องตำนานของพระกริ่งตามทางวิชา
โบราณคดีเมื่อเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ค้นหามูลเหตุที่สร้างพระพุทธร
ูปปางต่าง ๆ ในอินเดีย ได้ความว่าเดิมมีแต่ ๘ ปาง คือแบบอย่างอนุโลม
ตามเรื่องพุทธประวัติทั้ง ๘ แห่ง ครั้นต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้น
ในพระพุทธศาสนา พวกถือลัทธิมหายานคิดทำพระพุทธรูปขึ้นอีกปาง ๑
เป็นพระนั่ง พระหัตถ์ถือหม้อน้ำมนต์ หรือวัชร หรือผลไม้ที่เป็นโอสถเช่น
ลูกสมอ เป็นต้น เรียกว่า ไกษซชครุ สำหรับใส่วจสรณ์น้ำมนต์รักษาโรค
และบำบัดภัย เมื่อได้ความตามตำราตั้งนึกเข้าใจตลอดไปถึงเหตุที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐาน พระกริ่งตรึงไว้ใน ชั้นครอบ
ซึ่งโปรดฯ ให้พระมหาเถระดับเทียน ทำน้ำมนต์ถวายในมณฑลราชพิธีเช่น
งานเฉลิมพระชันษา เป็นต้น อันยังเป็นประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้ พระ
กริ่งที่ได้มาถึงเมืองไทย ก็คงเป็นด้วยพบกรูอย่างเช่นมองสิเออร์มาศาลว่า
ในกาลก่อน แต่พวกเขมรไม่นิยมพระกริ่งเหมือนกับไทย นานเข้าพระกริ่ง
จึงมีแต่ในประเทศสยาม

ครั้งนั้นเลื่อมใสเครื่องรางในสมัยเมื่อบวชเป็นสามเณรนั้น ได้เคยเห็นฤทธิเครื่องรางประจักษ์แก่ตัวเองครั้งหนึ่ง เมื่อจะต้องไปเทศน์มหาชาติในวังหน้า พระมหाराชครูมหิธร (ฐ) ผู้เป็นอาจารย์ วัดกเรงฉนั้นจะไปประห่ม่าเทศน์ไม่เพราะ มีใครบอกว่าอาจารย์วิทยาคมคนหนึ่งทำเครื่องรางกันประห่ม่าได้ให้ไปขอ ได้มาเป็นก้อนขมวงแข็งบนกลม ๆ ขนาดสักเท่าเมล็ดมะกัล้าตาข้าง บอกว่าเมื่อจะขณธรรมมาสน์ให้อมไว้ใต้ดินจะไม่ประห่ม่าเลย ฉนั้นกระทำตามก็ได้จริงดังสัญญา มิได้รู้สึกครันคร้ามตกประห่ม่าเลยแต่สักนิดเดียว จนพระมหाराชครูผู้อาจารย์ประหลาดใจ ก็เลยลงเนือเชอถอว่า เพราะเครื่องรางนั้นบ้องกัน ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเข้าใจว่าความเชอมันของเราในเครื่องรางนั้นเองบ้องกันมิให้ตกประห่ม่าทำนองเดียวกับรัตนามนต์แก้โรคต่าง ๆ

เรื่องเล่นวิทยาคมที่เล่ามา เป็นการเล่นของฉนั้นในตอนเช้าก่อนเพลเมื่อเพลแล้วเป็นประเพณีพระเณรยอมนอนกลางวัน ถึงตอนบ่ายมักไปเที่ยวกับพวก (มหาตเล็ก) เด็กหนุ่มที่ไปอยู่ด้วย ไปเล่นที่ลานรอบวิหารพระศาสดาเป็นพน บางวันก็ช่วยกันทำดอกไม้ไฟจุดเล่น บางวันก็เล่นนิทานสู่กันฟัง ไม่มีอะไรเป็นสาระนอกจากไม่ทำความชวเท่านั้น ครันเวลาเย็นพระเณรที่ชอบอธยาศัยอยู่ในคณะเดียวกัน มักไปประชุมกันที่กุฎองค์ใดองค์หนึ่ง ตรงนั้นควรชมประเพณีการบวชในพระพุทธศาสนาที่ถอว่าเสมอกันหมด ไม่ต้องยำเกรงด้วยยศศักดิ์ นั่งสนทนาปราศรัยกันตามชอบ

ในเวลาประชุมกันตอนเย็นนี้ โดยเฉพาะผู้บวชใหม่เริ่มจะเกิดทิว จึง
มักช่วยกันเคยวนาตาลนำผงสำหรับบริโภคน้ำชาในเวลาค่ำ การเคยว
นาตาลกับนำผงทวาน ค่ำที่พระตามวัดเคยทำสืบทอดกันมาช้านาน อาจ
จะผสมส่วนทำได้แปลก ๆ น่ากินหลายอย่าง สนทนากันและกินน้ำชา
กับนาตาลนำผงเป็นทีบันเทิงใจ จนเวลาค่ำกลับชงกุฏ การท่องสวดมนต์
มักท่องเวลานอกเวลาแรกรุ่งเช้าก่อนออกบิณฑบาตอีกเวลาหนึ่ง ครั้นถึง
เวลา ๒๐ นาฬิกาได้ยินเสียงระฆังสัญญาณก็พากันลงโบสถ์เวลาค่ำ เสร็จ
แล้วก็เป็นส่นกิจประจำวัน ตามความที่เล่ามาจะเห็นได้ว่าการที่บวชเป็น
สามเณรนั้น โดยเฉพาะเจ้านาย ถ้าบวชแต่พรรษาเดียวดูไม่สู้จะเป็น
ประโยชน์เท่าใดนัก เพราะยังเป็นเด็กเห็นแต่แก่จะสนุกสนาน ฟังสั่งสอน
ศีลธรรมก็ยังมีใครเข้าใจ ได้ประโยชน์เป็นข้อสำคัญแต่ความคุ้นเคยอยู่ใน
บังคับบัญชา และสมาคมกับเพื่อนพรหมจรรย์โดยฐานเป็นคนเสมอกัน
เป็นนิสัยปัจจุบันต่อไปข้างหน้า แต่จะว่าการที่บวชเณรไม่เป็นประเพณีดี
ก็ว่าได้ ถ้าคิดถึงชนบุคคลพลเมืองสามัญในสมัยเมือรัฐบาลยังมีได้ตั้ง
โรงเรียน ที่เรียนหนังสือและเรียนศีลธรรมมีแต่ในวัด พ่อแม่ส่งลูกไปอยู่
วัดก็ค่อว่าให้ไปเข้าโรงเรียนนั่นเอง ชนแรกเป็นแต่ลูกศิษย์วัดตรงกับเรียน
วิชาชั้นประถมศึกษา เมื่อได้ความรู้เบื้องต้นและคุ้นกับวัดจนเกิดเลื่อมใสใน
พระพุทธศาสนา จึงให้บวชเป็นสามเณรเสมือนเลื่อนชั้นเป็นชั้นมัธยม มี
เวลาเล่าเรียนมากขึ้น และได้รับความเคารพอุดหนุนของชาวบ้านยิ่งกว่า
เป็นลูกศิษย์วัด แต่ต้องบวชเป็นสามเณรอยู่นานจนถึงอุปสมบทเป็นพระ

ภิกษุ หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชหลายพรรษา จึงจะได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์
ติดตัวในเวลาเมื่อสึกไปเป็นชราวาส เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส เป็นประธานสงฆ์ ทรงพระดำริความตามทีกล่าว
มานี้ จึงจัดตั้งวิธสอนและสอบความรู้พระเนรทเป็น นวก บวชพรรษาเดียว
ซึ่งใช้เป็นแบบอยู่ทั่วไป ณ บัดนี้ โดยพระประสงค์จะปลุกน้ำใจผู้บวชใหม่
ให้นิยมพยายามศึกษาประกวดกันและกัน ตั้งแต่แรกบวชไปจนสมหมาย
เมื่อสิ้นพรรษา และความรู้ศีลธรรมติดตัวไปเป็นประโยชน์เมื่อเวลาเป็น
ชราวาส การที่บวชพรรษาเดียวเดยวนี้จึงนับว่าดีกว่าสมัยเมื่อชนบวชเนร
มาก แต่ถ้าบวชอยู่ตั้ง ๒ พรรษาขึ้นไป ถึงในสมัยก่อนก็เป็นประโยชน์
เพราะสมัครเป็นบรรพชิต ด้วยเห็นทางที่จะแสวงหาคุณวิเศษอย่างไรต่อไป
แล้วจึงบวชอยู่ พอล่วงพรรษาแรกก็ตั้งหน้าพยายามตามจำนง เป็นต้นว่า
เรียนภาษามคธ หรือฝึกหัดศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ในวัดนั้นต่อไปจน
สำเร็จ พระเถระที่รอบรู้พระธรรมวินัยและช่างทมิขอเสียงมาแต่ก่อน ล้วน
เริ่มเรียนวิชาแต่เวลายังบวชเป็นสามเณรแทบทั้งนั้น ว่าถึงตัวฉันเองเมื่อ
ออกพรรษาปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้พระราชทานกฐินหลวงให้ไปทอดที่วัดคง
คาราม ได้ไปเมืองเพชรบุรีเป็นครั้งแรก ทอดกฐินแล้วกลับมาก็สึกในเดือน
๑๒ นั้น ก่อนจะสึกต้องถวายดอกไม้ธูปเทียนบูชาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
แล้วต้องเข้าเฝ้าทูลลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่ไม่มีความลำบากอันใด
ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบมาแต่แรกแล้วว่า
ฉันจะบวชแต่พรรษาเดียว แล้วจะสึกออกมารับราชการ ก็พระราชทาน
บรมราชานุญาตโดยง่าย

เมื่อสักแล้วฉันไปอยู่บ้านคุณตาที่ฉันได้รับมรดก แม่ก็ออกไปอยู่
ด้วย เหตุที่ฉันจะได้บ้านคุณตาเป็นมรดกนั้น แม่เล่าให้ฟังว่าเมื่อฉันยัง
เล็ก คุณตาชอบจ้างช่างถมคลองวัดสุทัศน์ฯ ไว้ แล้วบอกแก่แม่ว่าเมื่อ
ฉันโตขึ้นจะให้เป็นที่ทำวังของฉัน จะได้อยู่ใกล้ ๆ กับกรมหมื่นราชศักดิ์
สโมสร ครั้นสนธิราชกาลที่ ๕ คุณตาเที่ยงสนทนาจะออกไปอยู่นอกวังกับ
กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ แต่ท่านอยากมีบ้านของท่านเองต่างหาก คุณตา
ส่งสารจึงโอนที่บ้านจงผิงไปให้แก่คุณตาเที่ยง เพราะบ้านนั้นอยู่ใกล้กับ
กรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ท่านจึงบอกแก่แม่ว่าจะให้บ้านของ
ท่านเองแทนบ้านจงผิง แล้วแสดงให้ปรากฏในวงเวียนตีว่าจะให้บ้านของ
ท่านเป็นมรดกแก่ฉัน เพราะตัวท่านก็แก่ชราแล้ว กว่าจะฉันจะเติบโตใหญ่ถึง
ต้องมรดกวงกเห็นจะพอสิ้นอายุของท่าน หรือมีฉะฉานถ้าท่านยังอยู่ก็ให้
ไปอยู่กับท่านไปพลาง น่าจะเป็นเพราะท่านเจตนาเช่นนั้น คุณตาจึงมัก
รับฉันไปนอนค้างที่บ้านบ่อย ๆ ดังเล่ามาแล้ว ผิดกับเจ้านายพระองค์อื่น ๆ
ที่เป็นหลานด้วยกัน เฝอญูการก็เป็นอย่างคุณตาว่า พอถึงปีฉันโกนจุก
คุณตาก็ถึงอนิจกรรม บ้านของคุณตาจึงตกเป็นของฉันแต่นั้นมา เรือน
ชานในบ้านของคุณตาสร้างด้วยเครื่องไม้ทงนน มีตักหลังเดี่ยวเรียกว่า
หอสูง ที่ท่านอยู่ และฉันอยู่ต่อมาในตอนก่อนสร้างเป็นวัง มีช่องแปดก
ประหลาดอย่างหนึ่ง คือเสาสำหรับชกธงเหมือนอย่างทมิตามสถานกงสุล
ปักไว้ข้างหน้าบ้าน ฉันมาทราบในภายหลังว่าการทำเสานั้นเกี่ยวกับ
การเมืองเป็นข้อสำคัญ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ คือในเมืองไทยแต่ก่อน

มา การตั้งเสาชิงช้าแต่ในเรื่อกำปั่น บนบกห้ามประเพณีเช่นนั้นไม่
มีค่าเล่ากันมาว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดชนบธรรมเนียมฝรั่ง ให้ทำเสาชิงช้า ณ พระราชวังเดิม (ที่เป็นโรง
เรียนนายเรือบัดนี้) อันเป็นที่เสด็จประทับ และชกธงบริวารเป็นเครื่องบูชา
ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระกฐิน
เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามผู้
อยู่ใกล้พระองค์ว่า "นั่นท่านพาน้อยเอาผ้าชรวรชนตากทำไม" พิเคราะห์เห็น
ว่ามีไข้เพราะไม่ทรงทราบว่าทำโดยเคารพตามธรรมเนียมฝรั่ง ที่มีพระราช
ดำรัสเช่นนั้นเพราะไม่โปรดที่เอาอย่างฝรั่งมาตั้งเสาชิงช้าเท่านั้นเอง ครั้น
ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัส
สั่งให้ทำเสาชิงช้าในวังหลวงและวังหน้า เสาชิงช้าหลวงให้ชกธงตรา
พระมหามงกุฏ และเสาชิงช้าหน้าให้ชกธงจุฑามณี (ปิ่น) คนทั้งหลายก็
เข้าใจกันว่าเสาชิงช้านี้เป็นเครื่องหมายพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน
ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศแล้ว
มีกงสุลนานาประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มาตั้งเสาชิงช้าชาติของตนขึ้น
ตามสถานกงสุล เหมือนอย่างสถานกงสุลที่เมืองจีน คนทั้งหลายที่ไม่รู้
ประเพณีฝรั่ง ก็พากันตกใจ โจษกันว่าพวกกงสุลจะเข้ามาตั้งแข่งพระราช
นุภาพ ความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงว่าคาญพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชดำริหาอุบายแก้ไขด้วยดำรัสสั่ง
เจ้านายต่างกรมกับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ให้ทำเสาชิงช้าขึ้นตามวัง และที่บ้าน

เมื่อมีเสาชกงชนมากคนทั้งหลายก็หายตกใจ เรื่องนั้นเคยเล่าให้พวก
ราชทูตต่างประเทศฟังหลายคน พวกนั้นชอบใจชมพระสติปัญญาของพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าช่างทรงพระราชดำริแก้ไขดีนัก แต่
เมื่อฉันได้บ้านคุณตา ปัญหาเรื่องเสาชงระงับมาช้านานแล้ว เสาชงของ
คุณตาก็ผู้ยังแต่จะหักโค่น จึงสั่งให้เอาลงเสีย

เรื่องที่จะเล่าในตอนต่อไป จะว่าด้วยราชการบ้านเมืองที่ฉันได้
เห็นเมื่อเป็นเด็กอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ และปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ แต่
มารู้ความตระหนักเมื่อเป็นผู้ใหญ่ เป็นการสำคัญมีหลายเรื่อง.

ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้เพียงเท่านี้

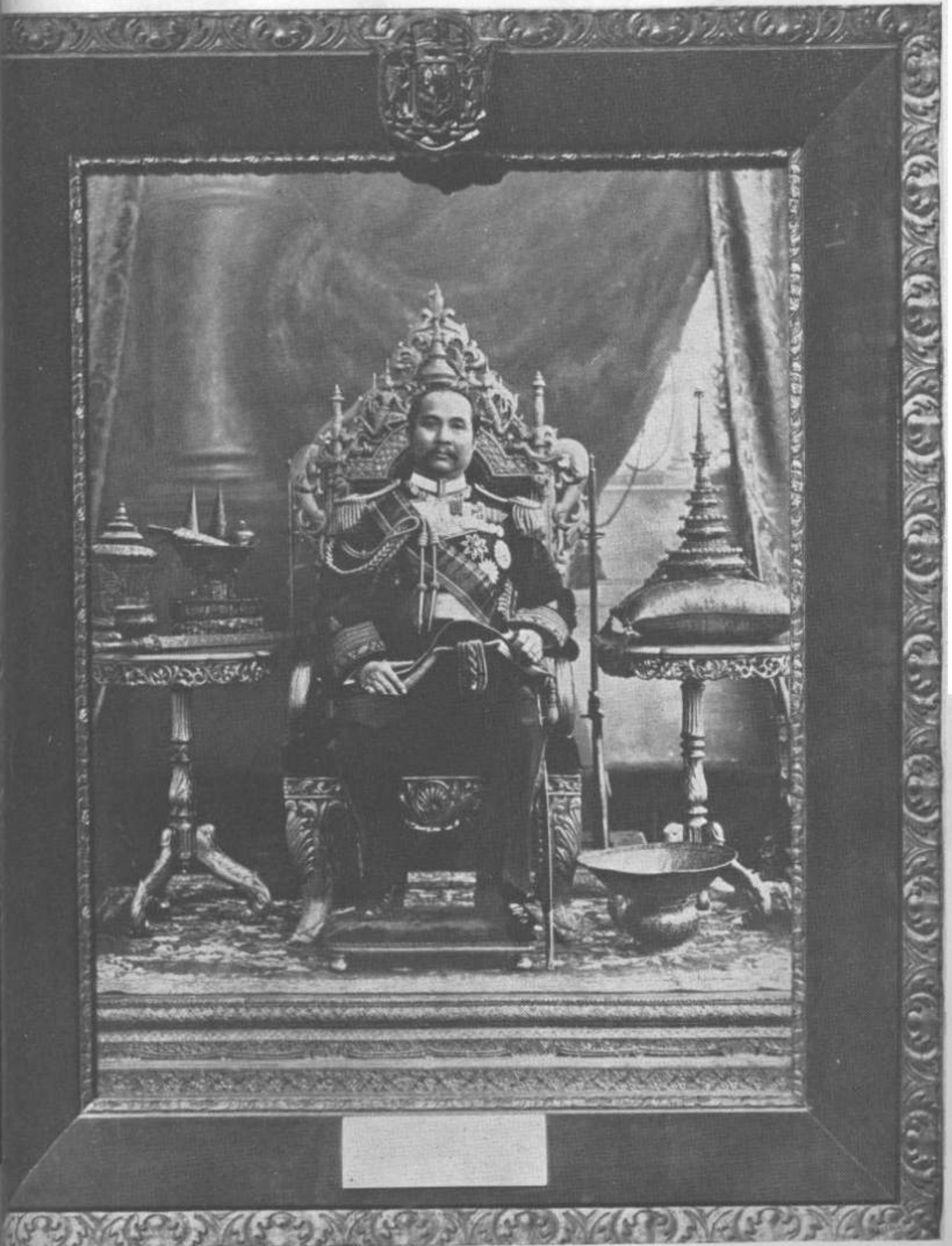

สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณวันอาทิตย์ที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงห้องนี้ ถอดพระตำมรงค์
จากนิ้วพระหัตถ์แล้วมีรับสั่งว่า

“กรมดำรง เธอกับฉันเหมือนนกกับไม้แดงงานกันมานานแล้ว
ขอให้เธอรับแหวนวงนี้ เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง ไว้เป็นของขวัญ
ในวันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธรูปเล็กที่นั่น อันนั้นว่าเปน
สวัสดิมงคล ขอให้เธอมีความสุขความเจริญมั่งคั่ง แลให้อายุยืน
จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินต่อไป.”

อักษรสลักงาที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าราชทูตทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระราชินี

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 พระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์
 ในพระที่นั่งอัมรินทร์ปราสาท
 วันที่ ๑๗ มกราคม ๒, ๕, ๑๓๑๑

15.
1/1/1914

ภาพพระบรมฉายาลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าชายวชิรเกล้า
ซึ่งพระยศ และที่พำนัก ณ เมืองทวาย จังหวัดสงขลา
เมื่อครั้งเสด็จเสวยเสวย

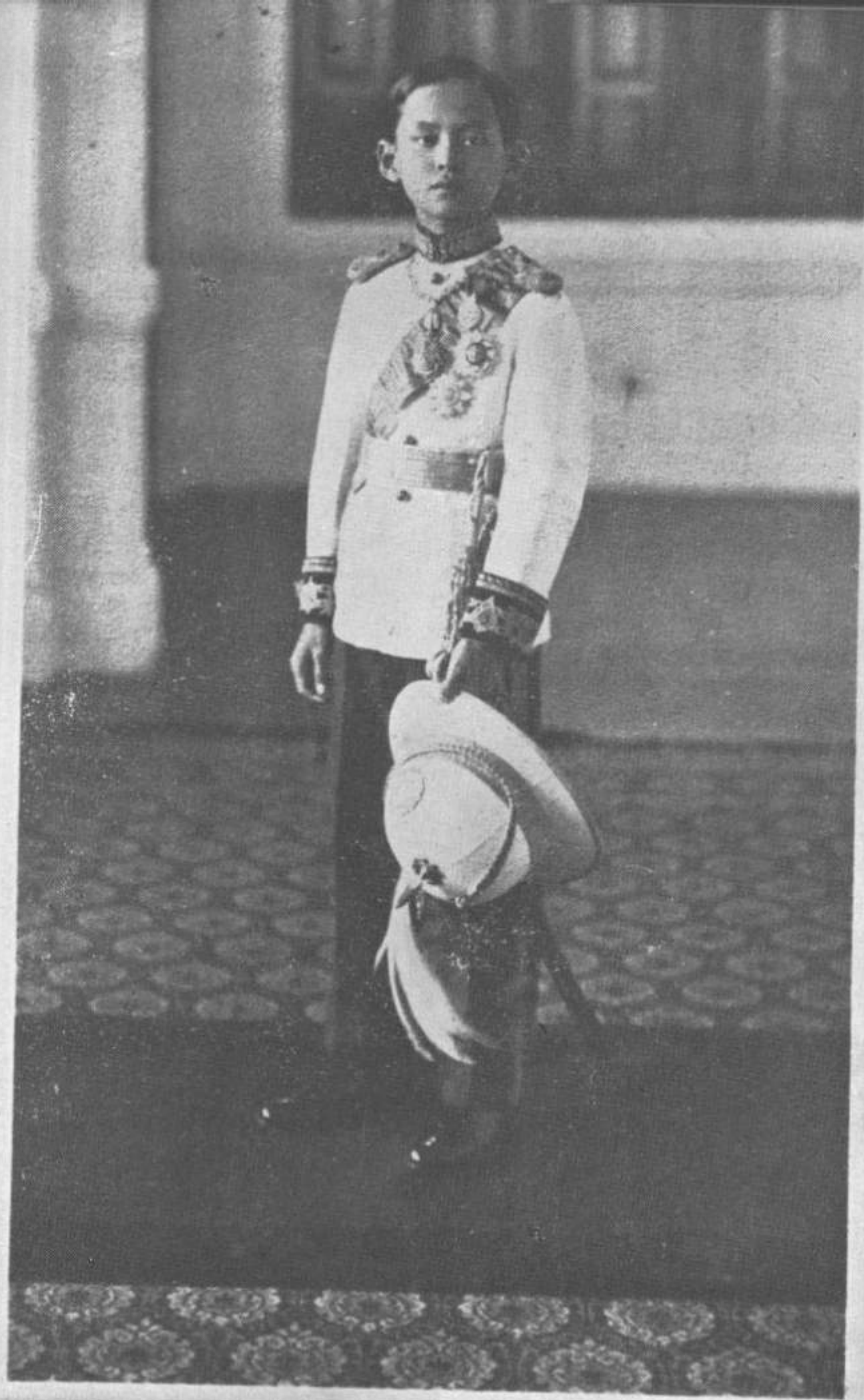
วันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าชายวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระเยาว์ในชุดเครื่องแบบทหารบก พ.ศ. ๒๔๖๑

ရက်စွဲမရှိဘဲ နံ ၅၀၇

၁၀၀၈၄၄၅

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ เมื่อทรงผนวชเณร

[ยืน]	นายแปตเตอร์สัน	พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร	พระองค์เจ้ากฤษณาภิรมย์
[นั่ง]	เจ้าฟ้าภาณุรังษี	พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์	พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์

พระยาอัphanทริกามาตย์ “คุณตา”

นางจอมมารดาชุ่ม
รัชกาลที่ ๔

ช
Robert Lenz of the

ภาคผนวก

ใบพระราชทานพระนาม

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม
ผู้บิดา ขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ขุมเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอด
ในวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก นน ว่าตั้งน พระเจ้า
ลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร นาคนาม ขอจงเจริญ ชนมายุ วรรณ
สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิ พิพัฒนามงคลทุกประการ สันกาล
นานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก เป็น
ปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๒๐๕๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

สุขี อัย โหตุ สทา กุมารโ
นามเน โส ติสฺสวโร กุมารโ
อายุญจ วรรณญจ สุขพฺพลญจ
ตักฺขญจ ปญฺณญจ ปฏิภาณญจ
ลทฺธา ยสฺสสฺ สฺขตฺ มหิตฺ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรํ สุขว

กฺลณฺจ รกฺเขต สฺมาจรณฺจ
สพฺเพหิ สตฺตฺหิ ชยฺ ลเภถ

สุขี ทิมาโยโก โหตุ   ปฺตฺโต ติสฺสวรวุหโย
กุมารโ ชุมปฺตฺโตยฺ   อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พฺพุโธ ฌมฺโมจ สงฺโม จ   อิจฺเจตฺ รัตนตฺตยฺ
ตฺสสาปฺปี สรณฺ โหตุ   สมนฺมา รกฺขตฺ นํ สทา ฯ

คำแปลคาถา

ขอกุมารนี้จงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนี้จงมีนามว่าดิศวรกุมาร โดย
นามนิยม ขอดิศวรกุมารนี้ จงได้ซึ่งชนมายุ้ยนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจง
ได้ซึ่งวรรณะผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนिरันดร ขอ
จงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่กล้า ทั้งให้มีกำลัง
บ้เบญจารูรอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภาณโวหารกล่าวคำได้ตอบใน
ที่ประชุมชน ขอให้ดิศวรกุมารมีอิสสรียศ บริวารยศ ปราบกฏด้วยมहिทธิศกฺดา
เดชานุภาพมาก ขอให้ม้ชนมชีพยีนนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึง
รักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชนะบ้จจามิตร
ในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตร ชุม
นี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็น
ที่พึงแก่ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คำประกาศตั้ง

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสต์ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๙
พรรษา บัตยุบันกาล โสณสังวัจจร วิสาขมาสกาพักษ์ จตุตถิติ
ศุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ได้ทรงศึกษาวิชาการทหารมาในกรมทหารมหาดเล็ก
รักษาพระองค์ แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้เลื่อนยศชั้นโดยลำดับ จนถึงเป็น
เลฟเตแนนต์เกอเนลด และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับการในกรม
ทหารมหาดเล็กมาช้านาน ได้ทรงรักษาราชการตามตำแหน่งเรียบร้อย
มั่นคงมิได้มีเหตุการณอันใดซึ่งเป็นที่เสื่อมทราม และได้ทรงรับตำแหน่ง
เป็นที่เอตเดอแกมบ์หลวง ได้รับราชการเบ็ดเสร็จต่าง ๆ เป็นอันมาก
เนื่องด้วย

อนึ่งกรมแผนทซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝึกหัดคนไทย
ทำแผนทในพระราชอาณาเขต แต่ก่อนยังไม่เป็นการมั่นคงเรียบร้อย ได้
โปรดเกล้าฯ ให้ทรงจัดการเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคง นับเป็น
กรมหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ก็ได้ทรงพระอุสาหจัดการนั้นให้เป็นการแข็งแรง
เรียบร้อยชกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่องคัสตราวุธสำหรับพระนคร

ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา ทำราง ทำ
แท่นบัน จดบันใหญ่เก่าใหม่ ซึ่งยังจะใช้ราชการได้มาทำรางซ่อมแปลง
ของเก่าตั้งเรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่นดิน เป็นการเรียบร้อย
เป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก ภายหลังได้รับกระแสพระราชดำริ
และพระบรมราชโองการ ให้ตั้งโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ และ
บุตรข้าราชการ ตลอดจนโรงเรียนราษฎร ก็ทรงพระอุสาหดำริตรอง
จัดการตั้งโรงเรียน แล้วตรวจตราให้การเล่าเรียนแพร่หลายกว้างขวางจน
จัดการใหม่วิธีที่จะสอบไล่หนังสือนักเรียน ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อน จัดการ
ทั้งปวงให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินและตัวผู้ซึ่งเล่าเรียน และเป็น
พระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญขึ้นโดยลำดับจนถึงทุก
วันนี้ เป็นความชอบความดีเป็นอันมาก และในบัดนี้ทรงพระเจริญพระ
ชนมายุ และทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจน้อยใหญ่ทั้งปวง ประกอบ
ด้วยความเพียรความอุสาหดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงสมควรที่จะเลื่อนพระ
เกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ
ต่างพระเนตรพระกรรณสืบไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้
สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ขึ้นเป็นพระองค์เจ้า
ต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราช
กำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระ

ชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพัฒน์
มงคล วิบุลยคุณผล ธนสารสมบุรณ์ อุดลยเกียรติยศเดชาานุภาพ
ทุกประการ เทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นดำรงราชานุภาพ ถ้อยศักดิ์นา ๒๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นปราบปรพผล ถ้อยศักดิ์นา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นสกลคณารักษ์ ถ้อยศักดิ์นา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม

ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้า
ต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิเจริญ เทอญ

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

คุณมั่งคั่ง พระพุทธศาสนากาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๔๒ พรรษา
บัตยุบันกาล จันทรคตินิยม วราหสังวัจจร กติกมาส สุกบักษ์ อัฐมิตถิ
ศุกรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ พุศจิกายนมาศ ทสม
มาศาทศนพิเศษ บริเนทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราช
านุภาพได้ทรงบังคับการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กรมกองแก้วจินดา

กรมแผนที่ และจัดการตั้งโรงเรียนอันเป็นความชอบความดี มีปรากฏอยู่ใน
ในประกาศตั้งกรมเมื่อปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๗ นั้นแล้ว สืบแต่
นั้นมาได้ทรงเลื่อนตำแหน่งเป็นนายพลตรีผู้ช่วยบังคับบัญชาการทหารบก
และจัดการโรงเรียนทั้งปวงอยู่อย่างเต็มด้วย จนได้ตั้งขึ้นเป็นกรมศึกษา
ธิการ แล้วได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล บังคับราชการในกรม
สังฆการีและธรรมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งทั้งปวงยกขึ้นเป็นกระทรวง
ธรรมการ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากหน้าท้าวราชการ
ทหารบก มาเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ ได้ทรงจัดราชการในหน้าที่
วางแบบอย่างราชการทั้งปวง ในกระทรวงซึ่งรวมขึ้นใหม่นั้น โดยพระสติ
ปัญญาสามารถและความอุสาหเป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้ตั้งต้นการ
ศึกษาเป็นแบบอย่าง ซึ่งจัดการเจริญสืบมา ณ บัดนี้ ได้ทรงแต่งตั้ง
เรียนบางอย่าง มีแบบเรียนเร็วเป็นต้น แล้วได้ทรงรับตำแหน่งเป็นราชทูต
พิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป และทรงตรวจการศึกษาในประเทศ
ต่างๆ บางประเทศในยุโรปทั้งเมืองฮัมบูร์กและอินเดียน ครั้นเมื่อเสด็จกลับ
จากราชการนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย ครั้นเมื่อทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขต
ให้เป็นการกวัดขันมั่นคงและเป็นการสะดวกดีในการปกครองขึ้น จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกหัวเมืองจากกระลาโหมและกรมท่ามารวม
ในกระทรวงมหาดไทย แบ่งพระราชอาณาเขตเป็นมณฑล จัดการ
ปกครองรักษาเป็นแบบอย่างทั่วไปทุกแผนก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับจัดการวางแบบอย่างปกครองทั้งปวง ซึ่งเป็น

การใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ และพระอุสาหณันทวิริยอันแรงกล้าประกอบด้วยการศึกษาแบบอย่าง และความเป็นไปอยู่ทั้งภายในและภายนอก กอบไปด้วยพระสติปัญญาไตรตรอง เลือกพ้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์สุจริต มิได้หนักไปในอคติ ทั้งปวง ควรยกย่องว่า เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งการ กระทรวงใดกรมใด ก็ทรงสามารถที่จะจัดการฉลองพระเดชพระคุณ ให้สำเร็จเป็นคุณมั่นคงยั่งยืนเป็นหลักฐานแบบอย่างได้ตั้งพระราชประสงค์ ทุกหน้าทมา เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเป็นความสุขแก่ประชา ราษฎรทั่วพระราชอาณาเขต นับว่าเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ่มาก และมี พระหฤทัยจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สนธิชิตชอบพระราชอัธยา คัย เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งใดทั้งในพระราชอาณาเขต และ นอกประเทศ ก็ตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวง เพื่อให้เป็นที่ ทรงพระสำราญ และเป็นการสะดวกดีแทบทุกครั้ง เป็นที่ไว้วางพระราช หฤทัยอันสนิท เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปลุกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถซึ่ง สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ด้วยพระองค์หนึ่ง มีพระอัธยาศัย มั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทวไปประชุมชนทั้งปวง ประกอบทั้งความ สามารถในราชกิจตั้งพรรณนามาแล้วนั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะ ยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่

จึงมีพระบรมราชโองการ

ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้า

น้อยงยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ชั้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่
 มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้อยงยาเธอ กรมหลวง
 ดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนด
 อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ
 พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล
 วิบุลยคุณผล ธนสารสมบัติ อุดมเกียรติยศเดชาานุภาพทุกประการ
 ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นหลวงดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๒๐๐
 ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นขุนปราบบรรพต ถือศักดินา ๕๐๐
 สมุหบัญชีคงเป็น หมื่นสกลคณารักษ์ ถือศักดินา ๓๐๐

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมพระดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๔๕๔ พรรษา
 กาลปรัตยัมบัน จันทรโคจร วราหสัมพัตสว กรรติกมาส กาลบักษ์ ฉัตถ
 ติถีไสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พฤศจิกายนมาส เอกาทสม
 สุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลฯ พระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรง

ราชานุกาฬ เป็นพระอนุชาผู้เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยไว้วางพระราชฤทัย
แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ มีพระคุณพิเศษ
ต่าง ๆ เป็นอเนกประการ ดังปรากฏอยู่ในประกาศรับสุพรรณบัฏตั้งและ
เลื่อนกรมทั้ง ๒ ครั้งนั้นแล้ว แต่นั้นมาก็ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยตลอดมาจนกาลบัดนี้ มีพระฤทัยเอื้อเฟื้อในสรรพกิจนั้นเกี่ยว
ข้องด้วยการปกครอง ทำนุบำรุงพระราชราษฎรให้มีความผาสุก และบ้าน
เมืองราบคาบสมดังพระราชประสงค์ ไซ้ว่าเพียงแต่ทรงระวังราชการให้
คงอยู่เท่าที่ได้เคยกระทำมาแล้วเท่านั้นก็หาไม่ได้ ยังทรงพระอุตสาหดำริ
การงานเพื่อให้เป็นผลเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นตามที่สมควรจะจัดไปได้ แต่มิใช่
ว่าจะทรงปฏิบัติราชการแต่เฉพาะที่มีมาในส่วนกระทรวงมหาดไทยฝ่ายเดียว
เท่านั้น ยังได้รับราชการเป็นครั้งคราวในแผนกต่าง ๆ ทั้งเป็นมณฑลที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพอพระราชฤทัยตรัสปรึกษากิจการ
ทั่วไป นอกจากนั้นยังได้ทำราชการซึ่งนับว่าเป็นส่วนในพระองค์ด้วยอีก
เป็นหลายประการ เช่นจัดวางกำหนดการเสด็จพระราชดำเนินประพาสณที่
ต่าง ๆ และตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบวน เหาพระทัยใส่ดูแล
ให้การประพาสเป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อยตั้งนั้นเป็นต้น

ราชการทั้งส่วนที่เป็นราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ซึ่ง
กรมหลวงดำรงราชานุกาฬได้ทรงปฏิบัติมาแล้วในรัชกาลก่อนอย่างไร ครั้น
มาในรัชกาลปรตยุมันนั้นยังคงทรงปฏิบัติอยู่เช่นนั้นด้วยความจงรักภักดี ทั้ง

เอาพระทัยใส่ในการศึกษายิ่งนัก และในสิ่งซึ่งทรงเห็นว่าจะเป็นคนเป็น
 ประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ได้ทรงช่วยสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระทัย
 เพื่อการดำเนินไปได้ดีและเร็วทันพระบรมราชประสงค์ เช่นการโรงเรียน
 ราชกาลพลเรือน ก็กับการจัดตั้งเสื่อผ้าและลูกเสื่อในหัวเมืองเป็นตัวอย่าง
 มีพระอภัยมณีอันสุขุมรอบคอบ กอบไปด้วยสติปัญญาอุตสาหวิริยภาพ
 ทรงตั้งพระองค์ไว้ในท่อนสมควรต่อชนทุกชั้น สมควรที่จะได้เลื่อนอิสริยยศ
 ชั้นเป็นต่างกรมผู้ใหญ่อันควรเคารพต่อไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกใน
 พระสุพรรณบัฏว่า กรมพระดำรงราชานุภาพ อิศริยลาภบดินทร สยาม
 พิษิตินทรวิโรปการ มโหฬารราชกฤตยานุสร อวทรรพประพาสการสวัสดิ
 วรรรัตนปัญญาศึกษาพิเศษ นรินทราธิเบศรบรมวงศ์อดิศัย ศรีรัตนตรัย
 คุณธาดา อุดมเดชาานุภาพพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐
 ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง
 จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
 สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล วิบุลยศุภผลศกกลเกียรติยศ เดชาานุภาพ
 มโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เป็นพระดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เป็นหลวงปราบบรรพต ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงเลื่อน สมุหบัญชี เป็นขุนสกลคณารักษ์ ถือศักดินา ๔๐๐

ประกาศเลื่อน^๗เป็น

สมเด็จพระ^๘ยาดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตภาค ๒๔๗๕ พรรษา ปัจจุบัน
สมัย สรรพสมพัตสร พุทธจักายนมาส อัมภุมสุรทิน ศุกรวาร
โดยกาลบริจเฉท

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก ฯลฯ พระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรง
ราชานุภาพเป็นพระบรมวงศ์พระองค์ ๑ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฝึกสอนรัฐประศาสน์โนบาย แล้วสามารถ
รับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ตั้งพระราชหฤทัย ในตำแหน่ง
หน้าที่ต่าง ๆ จนถึงได้เป็นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาตั้งแต่ในรัชกาล
ที่ ๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงยกย่องสติปัญญาและพระวิริยะ
อุตสาหะ กับทั้งพระอิศยาศย์ที่ซื่อตรงดำรงสัตย์สุจริต ปราบกฏอยู่ใน
ประกาศตั้งกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ และประกาศเลื่อนกรมเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้นแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยก
ย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพได้ทรงปฏิบัติราชการ
สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาอย่างใด ทรงปฏิบัติต่อ
พระองค์อย่างนันทวยความจงรักภักดี สมควรเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่อัน

ควรเคารพ ตั้งแจ้งอยู่ในประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้ง ๓
แต่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ได้ทรงรับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่รัชกาลที่ ๕ สืบมา
ได้ถึง ๒๓ ปี อ่อนพระกำลังจนเกิดอาการประชวร รู้สึกพระองค์ว่าจะไม่
สามารถทำราชการหนักในตำแหน่งสำคัญให้เรียบร้อยได้ตั้งแต่ก่อน จึง
กราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงความชอบความดีที่
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ได้มีมาากแต่หนหลัง จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา
แล้วดำรงสมอบพระราชประสงค์ให้ทรงอำนาจการ จัดทอพระสมุดสำหรับ
พระนคร อันทรงพระราชดำริว่า เป็นการสำคัญสำหรับบ้านเมืองแต่ไม่เป็น
งานหนักเกินพระกำลัง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพก็รับ
สนองพระเดชพระคุณมา ได้ทรงพระอุตสาหะรวบรวมตรวจค้นเรื่องโบราณ
คดีและวรรณคดีต่างๆ แสดงให้ปรากฏแพร่หลาย ทั้งทรงพระนิพนธ์
หนังสือขึ้นไว้เป็นแบบฉบับก็หลายเรื่อง เป็นปัจจัยให้เจริญความนิยมใน
การพิมพ์หนังสือแจกวิชาความรู้ เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมาจนบัดนี้
ครั้นเมื่อหายประชวร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราช
ดำรัสชวนให้กลับไปเข้ารับราชการเป็นกรรมการสภาการคลัง และกรรม
การทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้เป็นเสนาบดีประจำตำแหน่งอีกในกระทรวงมูรธาธร ต่อขึ้นมาโปรดฯ

ให้เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจงบประมาณเงินแผ่นดินด้วย หนึ่งในคราว
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินจากพระนคร และโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
หลวงนครราชสีมาเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครนั้น ก็ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพเป็นที่ปรึกษา
ครั้นต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาที่วงศแล้ว พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระราชภาระเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร
ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพ
ก็ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาอย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบตระหนักในพระปรีชาสามารถ ของพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระตำรงราชานุภาพ แต่ในคราวที่ทรงร่วมราชการด้วย
กันนั้น

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ตั้งอภิรัฐมนตรีสภา
จึงทรงเลือกพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระตำรงราชานุภาพ เป็นอภิรัฐมนตรี
พระองค์ ๓ ก็ได้ทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่อันสำคัญด้วยพระปรีชา
อุตสาหและความซื่อตรงจงรักภักดี เป็นกำลังในพระราชกิจสืบมาจนบัดนี้

อนึ่ง หอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรง
พระราชดำริว่าเจริญเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว สมควรจะขยายการให้เกิด
ประโยชน์ออกไปถึงแผนกอื่น ๆ อันเป็นเครื่องอนุเคราะห์วิชา จึงโปรดฯ ให้ตั้ง
ราชบัณฑิตยสภา มีแผนกวรรณคดี โบราณคดี และศิลปากร บำรุงวิชา
นั้น ๆ ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระตำรงราชานุภาพเป็นตำแหน่งนายกในสภานั้น ก็สามารถ

ยังประโยชน์ให้เกิดแก่วิชาในแผนกต่างๆ เป็นอันดับมาตั้งพระราชประสงค์
และเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้านเมืองด้วยอีกสถาน ๑

นอกจากพระเกียรติคุณตั้งได้พรรณนามา ยังควรยกย่องว่าพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงคุ้นเคยราชการหาผู้อื่น
เสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมา
ช้านาน นับถึง ๓ รัชกาล และได้ทรงทำคุณและประโยชน์แก่ราชการบ้าน
เมืองมาเป็นอันมาก แม้เจริญพระชนมายุยิ่งชราแล้วก็ได้หย่อนพระวิริยะ
ยังทรงอุตสาหสของพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดี แต่พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่ ในเวลานั้นนับว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์ ๑ ซึ่งเป็น
หลักราชการ และเป็นที่ยังไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือ
ของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก สมควรจะเลื่อนพระเกียรติยศฐานันดร
ศักดิ์ ให้สูงสมกับที่เป็นพระบรมวงศ์อันทรงพระคุณวิเศษ

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้
เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นสมเด็จพระยา
มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อิศสรียลาภบดินทร สยามวิจิตรินทรวโรปการ
มโหฬารรัฐประศาสน์ ปิยมหาราชวรานุศิษฏ์ ไพศาลราชกฤตยการี ไบราณ
คดีปวัตตศาสตร์โกศล คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติปฏิภาณ ราชบัณฑิตวิธานนิติธรรม
สมรรถ คึกษาภิวฒนปิยวาที ขันติสัตยตรีสุจริตธาดา วิมลรัตนปัญญา
ธาวาศรัย พุทธาทิไตรสรณาทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนาถบพิตร

นาคนาม ให้ทรงศักดิ์นา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล
ปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยศุภผลเกียรติยศ
อิสสรียศักดิ์เดชาอนุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นพระยาดำรงราชานุภาพ ถ้อยศักดิ์นา ๑๐๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นพระปราบบรพด ถ้อยศักดิ์นา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุหบัญชี เป็นหลวงสดกลคณารักษ์ ถ้อยศักดิ์นา ๕๐๐

คัดจาก

สมุดพระประวัติทรงรับราชการ

ซึ่งตรัสบอกข้อความให้กรอกลงได้ด้วยพระองค์เอง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

นามเดิม พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร นามสกุล ดิศกุล
เกิดณวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จ.ศ. ๑๒๒๔
ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

นามบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นามมารดา เจ้าจอมมารดาชุ่ม ท.จ.ว. นามภรรยา หม่อมเจ็ดย ท.จ.

นามบุตรชายคนใหญ่ หม่อมเจ้าจุลดิศ ท.จ. สังกัดกรมทหารรักษาวัง
เกิดที่ตำบล พระบรมมหาราชวัง

อำเภอ.....จังหวัดพระนคร

ตำหนัก.....

รูปพรรณ.....

อุปสมบทเป็นสามเณรแล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศน์ ฯ พ.ศ. ๒๔๑๘
เป็นพระภิกษุแล้วไปจำพรรษาอยู่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติบางปอิน แรกเข้า
รับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก (ราชวัลลภ) ในกรมทหาร
มหาดเล็ก ร.ภ. กระทรวงกลาโหม เมื่อวันที่...เดือน... พ.ศ. ๒๔๑๘

เข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เดือนเมษายน
พ.ศ. ๒๔๓๕ ลายมือเซ็นนาม.....

การเล่าเรียนและคุณวุฒิ

ศึกษาหนังสือไทยในสำนักคุณแสงและคุณปานราชินิกุล ในพระ
บรมมหาราชวัง ภาษาบาลีในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม)
และหลวงธรรมานุกติจ้านง (จ้อย) ภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง นาย
ฟรานซิส ยอร์ช แพเตอร์สัน เป็นอาจารย์

วิชาทหาร ในสำนักหลวงรัตนยุทธ (เล็ก)

ความรู้รัฐประศาสตร์และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งสอน

ทรงผนวชสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับ
วัดบวรนิเวศน์วิหาร สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระ
อัครมหาราช สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) ถวายศีล

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับ
วัดราชประดิษฐ์ และจำพรรษาที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปอิน สมเด็จพระ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอัครมหาราช สมเด็จพระสังฆราช
(สา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอมราภีรัถิต (อ่อน) วัดนิเวศน์ ฯ
สอนพระธรรมวินัย

ยศ

มหาอำมาตย์เอก วันที่ ๒๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

ยศพิเศษ

- เป็นองคมนตรี   วันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐
เป็นรัฐมนตรี   วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗
เป็นมหาเสวกเอก   วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
เป็นจางวางเอก   วันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
เป็นทหารพิเศษกรมทหารรักษาวังฯ   วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖

บรรดาศักดิ์ประทวนหรือสัญญาบัตร

- พ.ศ. ๒๔๒๐   เป็นนายร้อยตรีทหารราบ
พ.ศ. ๒๔๒๒   ว่าทนายร้อยโท บังคับทหารม้า
พ.ศ. ๒๔๒๒   เป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์
ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓   เป็นนายพันตรีราชองครักษ์
ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘   เป็นนายพันโทราชองครักษ์
ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘   ได้รับพระราชทาน พระ
สุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่น ฯ
ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑   เป็นนายพลตรีทหารบก
วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒   ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร
เป็นกรมหลวง ฯ
วันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕   เป็นนายพลโท ราชองครักษ์พิเศษ
วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕   ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร
เป็นกรมพระ ฯ

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ
 วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร
 เลื่อนเป็นสมเด็จพระยามะยา ฯ

ลำดับตำแหน่งและเงินเดือน

พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นนักเรียนนายร้อย เงินเดือน ๑๖ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแถววง
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๔๘ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นนายร้อยเอกราชองครักษ์ประจำพระองค์
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมครัวชาวต้น
 เงินเดือน ๘๐ บาท
 ณ วันจันทร์เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายร้อยตรีผู้รับ
 พระบรมราชโองการ ว่ากรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๑๒๐ บาท
 พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมกองแก้วจินดา
 เงินเดือน ๑๒๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นนายพันโท ผู้บังคับการ
 กรมทหารมหาดเล็ก
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ว่ากรมแผนที่
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐
 บัญชาการทหารบก
 เงินเดือน ๒๔๐ บาท
 ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๑ พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นนายพลตรี เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นผู้กำกับกร กรมธรรมการ
เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย
เงินเดือน ๑๐๐๐ บาท

คงตำแหน่งเดิม เงินเดือน (เลื่อนโดยลำดับจนถึง) ๓๒๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นเสนาบดีกระทรวง มุรธาธร
เงินเดือน ๓๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๖ เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เงินเดือน ๓๕๐๐ บาท

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นอธิบดีรัฐมนตรี
เงินเดือน ๓๖๐๐ บาท

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓
ตราทุติยจุลจอมเกล้า (ท.จ.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓
ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๒๓ ตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ (ท.จ.ว.)

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๕
ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ (ม.ม.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙
ตรามหาจักรีบรมราชวงศ์

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ ตรา มงกุฎสยาม ชั้นที่ ๒ (จ.ม.)

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ ตรา มงกุฎสยาม ชั้นที่ ๑ (ม.ส.ม.)

วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เหยียดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยาของ

วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ตรา ข้างเผือก ชั้นที่ ๒ (จ.ช.)

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ตรา ปฐมจุลจอมเกล้า (ป.จ.)

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เข็มราชการแผ่นดิน เหยียดุษฎีมาลา

วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ตรา ข้างเผือก ชั้นที่ ๑ (ม.ช.)

วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เหยียดจักรมาลา

วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เหยียดราชินี

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เข็มราชการในพระองค์ เหยียดุษฎีมาลา

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ตรา ปฐมจุลจอมเกล้าพิเศษ (ป.จ.ว.)

วันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ตรา นพรัตน์ราชวราภรณ์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เหยียดทวิธาภิเศกทองคำ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มประพาสยุโรป

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เหยียดรัชมงคลทองคำ

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เหยียดรัตนภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๑

- วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ เริ่มพระชนมายุชั้นที่ ๑
- วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เหยียบรัตนากรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑
- วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ตราวชิรมาลา
- วันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ตรารัตนวราภรณ์
- วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรามหาปราภรณ์ช้างเผือก
- วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ตรามหาวชิรมงกุฏ
- วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เหยียบดารทุลมาลา (เด็บบ้า ๑๕ ปี)
- วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เหยียบรัตนากรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญต่างประเทศ

เมื่อยังเป็นราชองค์รักษ์ อยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้รับ

- ตราเชนต์มอริสเชนต์ลาซาร์ ของอิตาลี ชั้นที่ ๒
- ตรามงกุฏเวเนดิซ ของแมคเลนเบิร์ก ชั้นที่ ๒
- ตรากาละกะอัว ของฮาไว ชั้นที่ ๒
- ตราดาบ ของสวีเดน ชั้นที่ ๒
- ตราเชนต์แอนด์ ของรัสเซีย ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นราชทูตพิเศษไปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้รับ

- ตราลียงตองตอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๒
- ตราออฟฟิเชียนสตรีทริกของ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๑

ตราคนะบรอก ของเดนมาร์ก ชั้นที่ ๑
 ตรานกอินทรีแดง ของรัสเซีย ชั้นที่ ๑
 ตราเซนต์อาเล็กซานเดอร์เนฟสกี ของรัสเซีย ชั้นที่ ๑
 ตราวอลสมานียา ของเตอร์ก ชั้นที่ ๑
 ตราวิตเมอ ของกรีก ชั้นที่ ๑
 ตราเซนต์มอริสเซนต์ลาซาร์ ของอิตาลี ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับ

ตราอาทิตย์อุทัย ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
 ตราลียงดอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๑
 ตราอาทิตย์อุทัยบนดอกปอดลิเน ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
 ตรามงกุฎอิตาลี ชั้นที่ ๑
 ตราเฮนริตตีไลออน ของบรันสวิก ชั้นที่ ๑
 ตราวาซาร์ ของสวีเดน ชั้นที่ ๑
 วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๖๖ ตรามงกุฎเบลเยียม ชั้นที่ ๑
 พ.ศ. ๒๔๗๐ ตราเซนต์ไมเกลแอนดเชนต์ยอร์จ ของอังกฤษ ชั้นที่ ๑
 วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๓ ตราข้างเผือกชั้นที่ ๑ ของประเทศเดนมาร์ก
 วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๗๓ ตราราชสีห์ ชั้นที่ ๑ ของประเทศเนเธอร์แลนด์

ราชการพิเศษ

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๗ จัดตั้งกรมแผนที่
 วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นกรมการจัดตั้ง

โรงพยาบาล

พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นผู้กระทำการเสด็จประพาสตั้งแต่ พ.ศ. นี้ และต่อมาจน

พ.ศ. ๒๔๕๗

พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นเสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมศึกษาธิการ

วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปรับชาเววิช
รัชทายาทรัสเซีย ที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๕ เป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป
อียิปต์ และประเทศอินเดีย

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๗ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๑

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๙ เป็นสาราณียกร หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณครั้งที่ ๒

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกรรมการจัดตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับเลือกเป็นผู้บำรุงราชกรีฑาสโมสร

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์หอสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๓

วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๗ ได้รับเลือกเป็นอนุปลัดมณฑลสยามสมาคม

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๔

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๔๗ เป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อทรงตั้ง
เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร

วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๑ เป็นกรรมการตรวจกฎหมายลักษณะอาญา

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๓ เป็นสภานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการ
พลเรือน

พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นกรรมการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง

วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๕๘ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับ
พระนคร

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ อธิบดีของ
ฝรั่งเศส

วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการตรวจชำระกฎหมายแพ่งและ
พาณิชย์

วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการที่ปรึกษาสภาอากาศสยาม

วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๖๕ เป็นกรรมการในสภาการคลัง

นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่ได้ทำอีกไม่
สามารถจะจดจำได้ เช่นเป็นนายด้านปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เป็นต้น

วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๖๖ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรกลาโหม

วันที่ ๑๘ มกราคม ๒๔๖๖ เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณ
การรับจ่ายเงินของแผ่นดิน

วันที่ ๖ มีนาคม ๒๔๖๖ เป็นเนติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และสมาชิกพิเศษ
สภาเนติบัณฑิตสยาม

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ เป็นอภิรัฐมนตรี ในรัชกาลที่ ๗

- พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรสีกม
 วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นนายกแห่งสมาคมสงเคราะห์
 สัตว์
 วันที่ ๕ เมษายน ๒๔๖๘ เป็นองคมนตรี ในรัชกาลที่ ๗
 วันที่ ๑๘ เมษายน ๒๔๖๘ เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา
 วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๗๐ เป็นนายกสโมสรกอล์ฟดุสิต ในพระบรม
 ราชูปถัมภ์
 วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๓ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสมาคม
 ดันเตวาลิคเคอรี ของชาวอิตาลี ในกรุงเทพฯ

สมาชิกกิตติมศักดิ์ในต่างประเทศ

ประเทศอังกฤษ

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับภูมิศาสตร์ ณ ประเทศอังกฤษ
 เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๐ Honorary Member—Royal Geographical
 Society.
๒. ผู้อุปถัมภ์อินเดียสมาคม Patron-India Society.
๓. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติก Honorary Member—Royal
 Asiatic Society.

ประเทศฝรั่งเศส

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอเชียติกแห่งประเทศฝรั่งเศส ที่กรุงปารีส
 Honorary Member—Asiatic Society of Paris เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม
 ๒๔๗๑

๒. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคม เอโคลฟรานเซ เอกซเตรม โอเรียนต์
Honorary Member—Ecole Francaise d' Extreme—Orient เมื่อวันที่
๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๑

ประเทศเยอรมัน

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมศิลปศาสตร์แห่งประเทศเยอรมันที่กรุงเบอร์ลิน
Honorary Member—The East Asiatic Society of Berlin เมื่อวันที่
๒๙ สิงหาคม ๒๔๗๐

ประเทศอิตาลี

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมอาคาตาเมทลวง สำหรับการศิลปศาสตร์ใน
เมืองตูริน ประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๔๖๕

ประเทศฮอลแลนด์

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมมหาวิทยาลัยเลเดน ประเทศเนเธอร์แลนด์
Kern Institute, University of Leiden เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๗๓

เมืองบาเตเวีย ชะวา

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์และวรรณคดี
ณ เมืองบาเตเวีย ชะวา Honorary Member—Royal Society of Art
and Letters เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๗

ประเทศอินเดีย

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติค แห่งเบงกอล ในอินเดีย
Honorary Member-Royal Asiatic Society of Bengal, India.

เสือบ้า

- วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองตรี จเวเสือบ้า กองเสือบ้าราบ
หลวงรักษาพระองค์ จังหวัดพระนคร มณฑลกรุงเทพฯ ฯ
- วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองโท ตำแหน่งเดิม
- วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๔ เป็นนายกองเอก ตำแหน่งเดิม และเป็น
ผู้บังคับการพิเศษกองเสือบ้ามณฑลอุดร เป็นสภานายกจัดการ
ลูกเสือบ้ามณฑลกรุงเทพฯ ฯ

การออกจากราชการเป็นครั้งคราว

ประจวบกราบถวายบังคมลา เพื่อรักษาพระองค์ตามคำแนะนำ
ของแพทย์ เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๔๕๘

การย้ายเปลี่ยนท้องที่หรือกรม

๑. ย้ายจากผู้บังคับกองตำรวจ ทหารมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับทหารม้าใน
กรมทหารมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
๒. ย้ายจากผู้บังคับการทหารม้ามหาดเล็ก เป็นผู้บังคับการทหารมหาด
เล็ก จังหวัดพระนคร
๓. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์
จังหวัดพระนคร
๔. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชา
การทหารบก จังหวัดพระนคร

๕. ย้ายจากพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก เป็นผู้กำกับการกรม
ธรรมการ จังหวัดพระนคร
๖. ย้ายจากผู้กำกับการกรมธรรมการ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ จังหวัด
พระนคร
๗. ย้ายจากอธิบดีกรมศึกษาธิการ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
จังหวัดพระนคร
๘. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา จังหวัด
พระนคร
๙. ย้ายจากเสนาบดีที่ปรึกษา เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร จังหวัด
พระนคร
๑๐. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เป็นอธิรัฐมนตรี และนายก
ราชบัณฑิตสภา จังหวัดพระนคร

จบความในประวัติทรงรับราชการเพียงนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ เริ่ม
ประชวรโรคพระหทัยพิการมาแต่เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ พระอาการ
ทรงและทรุดเรื่อย ๆ มา แต่ก็ไม่มีอาการประชวรหนักถึงลงบรรทม เป็น
แต่ทรงเหนื่อยเพลียและพระบาทบวมบ่อยชน จนถึงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๘๖ ทรงรู้สึกเหนื่อยมาก ภายหลังที่ได้ทรงนิพนธ์คำนำและ
คำอธิบาย (ยังไม่จบ) หนังสือเรื่อง เจ้านายพระชั้นชายีน เพื่อจะประทาน
หลานตาให้แจกในงานพระชั้นชายีน ๖๐ ปี ของพระบรมวงศ์เธอ กรม
หลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ นี้ ด้วย
ทรงยินดีว่าหลานรู้จักคุณบิดา แต่การแต่งหนังสือให้พิมพ์โดยมีกำหนด
เวลาเป็นการเร่งรีบ จึงทรงเหนื่อยมาก หมอคอยติดตามเฝ้าตรวจพระ
อาการว่าทรงอ่อนเพลีย ถวายยาฉีดแล้วก็ทรงสบายชน วันอาทิตย์ที่ ๒๗
พฤศจิกายน มีพระอาการบรรทมไม่ค่อยหลับสนิท รุ่งขึ้นวันจันทร์ที่ ๒๘
พฤศจิกายน ทรงพระอาเจียรในเวลาเสวยกลางวันครั้งเดียว แล้วก็ทรง
พักตามเคย วันอังคารที่ ๓๐ พฤศจิกายน บรรทมกลางวันต้นชนตอน
บ่าย ตรัสสั่งให้เฝ้ารถไปนิมนต์สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิริน
ทราวาส มาสนทนาธรรม เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กลับแล้ว ตรัส
ว่าคุยกับพระสบายเป็นสุข เวลาบ่ายเสวยเวลาเย็นอยู่ที่เฉลียงตามเคย
มา ถึงเวลายามหนึ่งตรัสว่าวันนี้สบายจะนอนแต่หัวค่ำ แล้วก็เข้าบรรทม
จนเวลา ๓ นาฬิกาของวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ตังต้นบรรทมไม่
หลับอีก คราวนี้ไม่หลับจนสว่าง และทรงอ่อนเพลียลงทุกที มีหายพระทัย

แรง ๆ อย่างหอบเป็นพัก ๆ เช้าวันพุธที่ ๑ ธันวาคม เวลา ๖ นาฬิกา
ลูกชนประทับบนพระที่ ตรัสว่า “ร่างกายมันลงทุกที” และตรัสต่อไปอีกว่า
“ไม่ใช่แต่เท่านั้น ทุกแฟมมีล ทุกบ้าน ทุกเมือง ต้องเป็นอย่างนี้” หมอ
มาถึงแล้ว ยังตรัสบอกหมอว่า “I passed a very bad night.” หมอถวาย
ยาฉีดแล้ว ตรัสเรียกนมและกาแพ่เสวยอย่างเคย แต่ไม่หมดถ้วย แล้ว
บรรทมหลับไปนานจนถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที ตรัสเรียกนมกับ
กาแพ่ที่เสวยค้างไว้ เสวยได้ ๒ ช้อน กำลังจะเสวยช้อนที่ ๓ ก็ยกพระ
หัตถ์ซ้ายชนบदनิดหนึ่ง แล้วกหลับพระเนตรสนิทพร้อมกับวางพระหัตถ์ลง
เป็นปกติ ในเวลา ๑๓ นาฬิกา ๕๐ นาที วันพุธที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ.
๒๔๘๒ พระศพยังมีพระสีโลहितและอุ่นอยู่ช้านาน หมอบอกว่าสิ้นพระชนม์
ด้วยพระหัตถ์หยุดทำงานเท่านั้น.

เรื่องตระกูลวงศ์พระยาอภัยนริศกามาตย์ (กิต)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ เริ่มงานพระราชพิธีราชาภิเษกที่พระราชวังบางปะอิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลือกลงนามผู้ที่ได้มีความดีมาในอดีตกาล แลให้ทำโคมจารึกคุณของผู้นั้น ๆ เป็นเครื่องแต่งในงานนั้น นามพระยาอภัยนริศกามาตย์ได้มีอยู่ในจำพวกผู้ที่ทรงยกย่องด้วย คำจากโคมทำเป็นเกียรติยศพระยาอภัยนริศกามาตย์ดังนี้ว่า

พระยาข้าเก่าเบอง	บัวบาท
สมเด็จพระนุราช	ร่มเกล้า
อภัยนริศกามาตย์	ดิศขอ เดิมแฮ
พระโปรดประมวณเข้า	พวกผู้ภักดี

ตระกูลวงศ์ของพระยาอภัยนันทริกาธิบดี (ดิศ) นั้น ข้างฝ่ายบิดา
สืบมาแต่พระยาจันทราทิตย์ ชอบบุญเรื่อง พระยาจันทราทิตย์^{๕๗} เป็นชาว
เมืองสุวรรณโลก ครองแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นหลวงวงกรมการพิษณุโลก
ได้รับราชการที่พิศมมีความชอบมาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลก เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ในคำปรึกษาตั้งข้าราชการผู้มีความ
ชอบ จึงมีขอหลวงวง โปรดให้เป็นที่พระจันทราทิตย์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้น
เป็นพระยาจันทราทิตย์ ปราบภูมามในหมายรับสั่งครั้งฉลองวัดพระศรี
รัตนศาสดาราม เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๗๑ แจกอยู่ในหนังสือพระราช
วิจารณ์ฉบับที่ ๑ หน้า ๓๘๐

- พระยาจันทราทิตย์ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมบ้านเจ้าพระยาธรรมมา (เสือ)
ที่เป็นตลาดยอดเตี้ยวัน มีบุตร ๕ คน คือ
- ที่ ๑ ชายชื่อนบุญจันทร์ เป็นบิดาจางวางข้าของกรมหลวงสมรรัตน
  - ที่ ๒ หญิงชื่อนดวง เป็นมารดาพระวิเศษภักดี (ภญา) ในกรมเมืองฝ่ายพระ
ราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ พระวิเศษภักดีเป็นบิดาพระยาประจักษ์
วรวิไลย (บัว) กรมเมืองฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ แลพี่
น้องอีกหลายคน
  - ที่ ๓ ชายชื่อน้อย ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นที่จมนรินทร์ประพาศ ในกรมวัง
ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คือ บิดาพระยาอภัยนันทริกาธิบดี (ดิศ)
  - ที่ ๔ หญิงชื่อนาง เป็นมารดาวิธ ฯ เป็นมารดานมคลัง พระนมพระองค์
เจ้าอภัยนันทริปรีชา

ที่ ๕ ชายชอกกลิ่น เป็นบิดาเขียด ๆ เป็นมารดา นายคล้าย นายเนตร
เสนนสนัญญาวิปลาศทงขุด

จมนอินทร์ประพาศ (เลียง) นั้น ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ไม่
ปรากฏว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด คงจะได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ความ
ปรากฏแต่ว่าเป็นผู้ฝากฝ่ายในกรมพระราชวังบวรมหาดเล็กคตพลเสพ มาแต่ยัง
เป็นกรม จมนอินทร์ประพาศ (เลียง) มีภรรยาช่อช้า ซึ่งภายหลังได้เป็น
ท้าวมังสี ท้าวมังสี (ช้า) นี้เป็นบุตรของนางจำปา ชาวเวียงจันทน์ เป็น
ญาติกับเจ้าจอมมารดาเจ้าฟ้าคุณทูล แลเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์ของ
พระองค์เจ้าแมนเขยน เพราะเหตุนี้กรมสมเด็จพระบวรราชปรับักษ์ จึง
ทรงอุทหนุในพวกเขยวงศ์นางจำปา ให้ได้เป็นที่ท้าวมังสีถึง ๓ คน แล
เป็นที่วอินทร์กัลยาคน ๑ เจ้าจอมมารดาลูกจันทน์แลพระองค์เจ้าแมน
เขยนก็ได้อุปการะแก่บุตรพระยาอภัยพันตริกามาตย์ คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม
แลเจ้าจอมมารดาทับทิม ตลอดจนพระเจ้าลูกเธอของเจ้าจอมมารดาทั้ง ๒
นั้น

นางจำปามีบุตรหญิง ๒ คน ช่อช้า ที่เป็นมารดาพระยาอภัยพัน
ตริกามาตย์ แลได้เป็นที่ท้าวมังสีในรัชกาลที่ ๕ นั้น คน ๑ ช่อแสงได้เป็น
ท้าวมังสีต่อท้าวมังสี (ช้า) แลอยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คน ๑ ท้าวมังสี (แสง)
ได้นายนาทชาวเมืองนครไชยศรีเป็นสามี มีบุตร ๔ คน คือ

ที่ ๑ หญิงช่อสาลี ถวายตัวอยู่ในพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ เมื่อกรม
พระราชวังสวรรคตแล้ว ออกมาเป็นหม่อมพระองค์เจ้าสว่างในกรม
พระราชวังบวรรัชกาลที่ ๓ มีบุตรชายช่อหม่อมเจ้าหนู ๆ มีบุตรหญิง

ชื่อหม่อมราชวงศ์สังวาล ทำราชการในพระบรมมหาราชวัง
รัชกาลที่ ๕

ที่ ๒ ชายชื่อท้วม เป็นจางวางในกรมหลวงสมรรัตน

ที่ ๓ หญิงชื่อเพื่อน ได้เป็นท้าวอินทร์กัลยาในรัชกาลที่ ๕ ได้นายดิศ
เจ้ากรมในกรมหมื่นราชศักดิ์เป็นสามี มีบุตรหญิงชื่อยุ้ย ได้หม่อม
เทวธิดราช (แดง) หลานกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีเป็นสามี มีบุตรหญิง
๓ คนคือ หม่อมหลวงใหญ่ ดิศกุล หม่อมหลวงประดับ หม่อมหลวง
หยุย

ที่ ๔ ชายชื่อโท ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จมีนอินทร์ปราพาศ (เลี้ยง) มีบุตรกับท้าวมังสี (ข้า) ๒ คน คือ

๑ ชายชื่อดิศ (คือพระยาอภัยนันทริกามาตย์) เกิดเมื่อวันที่ ๗^{๑๕} ๑๒^{๑๖} ฟ้า
มีชาลจุลศักราช ๑๑๖๘ ในรัชกาลที่ ๑

๒ หญิงชื่อพลับ ถวายตัวอยู่ในกรมพระราชวังบวรมหาดิศัยแต่
ยังเป็นกรม แล้วทูลลาออกมามีสามีชื่อนายรอง มีบุตรชื่อนายรุ่ง
ทั้งบุตรแลสามีตายก่อนท่านพลับ ๆ ได้เป็นขรัวยายเลี้ยงพระองค์
เจ้าแชไขดวง

พระยาจันทราทิตย์มีอายุอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๒ ได้นำนายดิศ
หลานถวายตัว เป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่องานพระราชพิธีลงทรงในจุลศักราช ๑๑๗๔ แต่นายดิศอายุได้ ๖ ขวบ

ถวายตัวแล้วนายติศเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง หม่อมเจ้ากิมเสน
ในกรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้เลี้ยง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปรับคร่อมอัญเชิญเมืองกาญจนบุรีในจุลศักราช ๑๑๗๗ นาย
ติศก็ได้ตามเสด็จไปด้วย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ออกวัง ก็ตามเสด็จไปเป็นมหาดเล็กอยู่ที่พระราชวังเดิม จนทรงผนวชพระ
โปรดให้นายติศอยู่ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรแลกรมหมื่นวิษณุนารถ ที่พระราช
วังเดิม เมื่ออายุนายติศครบอุปสมบท ก็ทรงจัดการให้บวชที่วัดมหาธาตุใน
สำนักสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) แล้วตามเสด็จไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดสมอ
ราย จนลาสิกขาบทกลับมาปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรกรมหมื่นวิษณุนารถ
จนพระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์นั้น เสด็จเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง
นายติศจึงได้ไปรับราชการประจำพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวตลอดมาจนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

การที่พระยาอภัยนริศกามาตย์ได้ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวร แลกรม
หมื่นวิษณุนารถแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ต่างกรมทั้ง
๒ พระองค์นั้น ได้ประทานเงินแลผ้าเบี้ยแก่พระยาอภัยนริศเป็นคุณูปการ
มาทุก ๆ ปี จนสิ้นพระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์

ถึงในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้อุปราชภิเศกเป็น
กรมพระราชวังบวร นายเลี้ยงไปทำราชการวังหน้า ได้เป็นที่จมนินทร์
ประพาศในกรมวัง เพราะเหตุที่ได้ฝากฝ่ายอยู่ในกรมพระองค์นั้นมาแต่เดิม
จมนินทร์ประพาศ (เลี้ยง) จะมาพานายติศบุตร ไปถวายตัวทำราชการ

จึงหน้า นายติศไม่ยอมไปว่าจะขออยู่เป็นข้าแต่ในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ไม่ยอมเป็นข้าสองเจ้า ข้อที่นายติศไม่
เห็นแก่ยศศักดิ์ ด้วยความกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องตลอดมา ว่า
พระยาอภัยนันทราชคฤหบดี (ติศ) นี้ เป็นข้าหลวงเดิมผู้หนึ่ง ซึ่งได้ทรงเห็น
ใจออกความซื่อตรงมาแล้ว จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาก

เมื่อนายติศยังเป็นมหาดเล็ก แลเวลาเมื่อจมนอินทร์ประพาศผู้บิดา
ยังมีชีวิตอยู่ ได้ขอคล้าย บุตรเจ็ดวบุญศรีให้เป็นภรรยา นายติศ อยู่ด้วยกัน
ที่บ้านจมนอินทร์ประพาศ (เลียง) ริมวัดชนะสงคราม

ตระกูลของท่านคล้ายนั้น ฝ่ายบิดาสืบมาแต่เจ็ดวชาจารย์ เป็นจีน
นอกเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยแต่ครั้งกรุงธนบุรี ตั้งบ้านอยู่ในหมู่
บ้านจีนที่พระบรมมหาราชวังเดยวัน เจ็ดวชาจารย์รวมแซ่แลเป็นสหായกับ
บิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์ แลบิดาพระยาราชานุชิต (จ๋อง) ได้ตั้งท่ามา
หากินมาด้วยกัน มาจนรัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนคร ทางฝั่งตะวันออก
เจ็ดวชาจารย์กับบิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์จึงย้ายไปตั้งบ้านเรือน อยู่ติดต่อกัน
กันในท้องที่ ซึ่งเป็นวัดกัลยาณมิตรเดยวัน

เจ็ดวชาจารย์ได้ภรรยาชื่อบุญศรีเป็นมอญ มีบุตรด้วยกัน ๓ คน คือ
ที่ ๑ หญิงชอพัก ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๑

ที่ ๒ ชายชื่อบุญศรี ไว้เบียดทำการค้าขาย เรียกว่า เจ็ดวบุญศรี คือบิดา
ท่านคล้าย

ที่ ๓ หญิงชอบวบ ถวายตัวทำราชการในรัชการในรัชกาลที่ ๑ อยู่ในวัง
มาจนชรา จึงออกมาอยู่ที่บ้านพระยาอภัยนันทริกามาตย์ ที่หน้าวัด
ราชบูรณะ มาถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕

แซ่เจ็ดชั่วชาย แซ่ตั้ง สิ้นสิ้นอยู่ บ้ายวิญญาณ คุณหญิง
คล้ายอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ) สกุลโรจนดิษฐ์

เจ็ดชั่วบุญศรีได้ภรรยาชอชวิต บิดาชอเงินเยว เป็นเงินนอก
มารดาชอชอก เจ็ดชั่วบุญศรีมีบุตรกับชวิต ๒ คน คือ

๑ ชายชอเงิน ตายแต่ยังเด็ก

๒ หญิงชอคล้าย เกิดวัน ๕^๕ ค่ำ ปีมอก จุลศักราช ๑๑๗๔ ในรัชกาลที่
๒ ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยานิกรบดินทร์ได้ชอไปเลี้ยงไว้แต่เล็ก อยู่
กับท่านจนแต่งงานเป็นภรรยาพระยาอภัยนันทริกามาตย์ ท่านคล้าย
ถึงแก่กรรมเมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๗ รัชกาลที่ ๕

เจ็ดชั่วบุญศรีตาย ชวิตไปได้ขุนแสนพลรักษ์ กรมพระสุรัสวดี
ฝ่ายพระราชวังบวรเป็นสามี มีบุตรชายคน ๑ ชอผิง เป็นบิดาหม่อมมวณ
ในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ แดเป็นตาหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม
หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ หม่อมเจ้าหญิงสรรพสมบุรณ์

พระยาอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ) มีบุตรกับท่านคล้าย ๘ คน คือ

๑ หญิงชอเทียง เกิดวัน ๓^๓ ค่ำปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๘๓ เป็นเจ้าจอม
มารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕ ตาย ๖^๖ ค่ำ ปีมดุม พ.ศ. ๒๔๕๖

เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ

- ๒ ชายช่อโถ เกิดเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๙๖ ตายแต่ยังเด็ก
- ๓ หญิงช่อหุ่น เกิดเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๙๙ ตายแต่ยังเด็ก
- ๔ หญิงช่อช้อย เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๐๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ ตายแล้ว
- ๕ หญิงช่อขุ่ม เกิด ณ วัน ๖ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๐๖ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔
- ๖ หญิงช่อวัน เกิด ณ วัน ๑๓ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นออกมาได้พระยาภลาโหมราชเสนา (ฉ่า) เป็นสามี
- ๗ หญิงช่อมลิ เกิดปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก บุตรทั้ง ๗ คนนี้ เกิดในรัชกาลที่ ๓ อีก ๒ คนต่อไปเกิดในรัชกาลที่ ๔
- ๘ ชายช่อชน เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก
- ๙ หญิงช่อทรัพย์ เกิดปีขาด จุลศักราช ๑๒๑๔ ถวายตัวทำราชการเป็นมหาดเล็ก (ไต่กา) รัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นแล้วออกมาได้นายจันจินตารักษ์เป็นสามี มีบุตรหลายคน บุตรชายทำราชการทั้ง ๒ คน คือนายก๊กได้เป็นที่พระยานิกรกิตการ ผู้ว่าราชการเมืองแพะ ๑ นายก๊อกได้เป็นหลวงอาจณรงค์ นายพันตรีทหารบก ๑

ถึงปีกุนทรศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายดิศมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเป็นนายเสถียรรักษา ปลัดวังซ้าย เมื่อ ณ วัน

๖๖ คำ ปีกุนตรศก ได้เลื่อนชั้นเป็นจมื่นจรัญรักษาองค์ซ้าย เมื่อ ณ วัน
๖๖๒ คำ ในปีกุนตรศกนั้น ถึงปีชาลจัตวาศก ได้เลื่อนเป็นพระยาบำเรอ
ภักดี ได้รับพระราชทานพานทอง มาในปลายแผ่นดินได้ว่าทหารรักษา
พระองค์ด้วย จะโปรดให้เป็นที่พระยาสี่ทวารเดโชไชย เจ้าจอมมารดา
เที่ยงกราบทุกขอให้คงอยู่ในกรมวัง จึงอยู่ในตำแหน่งพระยาบำเรอภักดี
มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๕ พระยาอภัยนันทริกามาตย์ ไปมีบ้านอยู่ทริมแม่น้ำ
หน้าวัดราชบูรณะก่อน แล้วย้ายมาอยู่ทริมถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นวังกรม
หลวงดำรงราชานุภาพเดี๋ยวนี้

พระยาอภัยนันทริกามาตย์ มามีภรรยาในรัชกาลที่ ๕ หลายคน จะ
จดนามไว้แต่ภรรยาที่มีบุตรเกิดกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์ คือ

๑ ขวัญยายอิม เป็นมารดาเจ้าจอมทับทิม ๆ เกิด ณ วัน ๕^{๑๐} คำ ปี
มะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกใน
รัชกาลที่ ๕

๒ ขวัญยายบาง เป็นมารดาเจ้าจอมมารดาแสง ๆ เกิด ณ วัน ๕^{๑๒} คำ
ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอก
ในรัชกาลที่ ๕

๓ จีบ มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์ ๘ คน คือ

(๑) หญิงช่อสมบุญ เกิดปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ ตายแต่เล็ก

(๒) หญิงช่อเจิม เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๑๙ ถวายตัวเป็น

มหาดเล็ก (ไถ่กา) รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ออกจากราชการ มี
สามมีบุตรหลายคน มารดาท้าวสดยา (สาย) หม่อมเชอ ขยายกูร

(๓) ชายชื่อจร (จันทร์ก็เรียก) เกิดปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๒๐
ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว

(๔) ชายชื่อสวัสดิ์ เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ ถวายตัวเป็น
มหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ ตายแล้ว

(๕) ชายชื่อศิริ เกิดปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ ตายแล้ว

(๖) หญิงชื่อระเบียบ เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๘ ถวายตัวทำ
ราชการในรัชกาลที่ ๕ อยู่ในพระราชวัง

(๗) ชายชื่ออัมพัน เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๓๑ รับราชการ
ทหารบก ได้เป็นนายพันตรีหลวงศิลปสารตราวุธ ตาย ร.ศ. ๑๒๓

(๘) หญิงชื่อสอาด เกิดปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ เป็นหม่อม ๆ
เจ้าพร้อมในกรมหลวงวงศา มีหม่อมราชวงศ์หลายคน ตาย ร.ศ. ๑๑๘
& แก้ว มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกาธิบดี ๒ คน คือ

(๑) ชายชื่อเจียม เกิดปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๘ ถวายตัวเป็น
มหาดเล็ก ข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ที่ ๕
ตายแล้ว

(๒) หญิงชื่อปลั่ง เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ เป็นมารดา
เชอ ๆ เป็นหม่อมกรมหมื่นอนุพงษ์ มีหม่อมเจ้า ๕ องค์ (น้องแก้ว)
มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกาธิบดี ๒ คน

(๑) ชายชื่อเสงี่ยม เกิดปีมะโรง จุฬศักราช ๑๒๑๘ ได้เป็นหลวง
พินิจนราธิกรณ์ เสด็จนตรามณฑลนครศรีธรรมราช แลรับตราตติย
จุฬจอมเกล้า

(๒) ชายชื่อเล็ก ตายแต่เด็ก

- ๖ พุดจับ มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์คน ๑ เป็นหญิงชื่อนิ่ม เกิด
ปีจอ จุฬศักราช ๑๒๒๔ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕ แล้ออก
๗ ยม (เป็นขรัวยาย เลียงพระองค์เจ้าอภัยนันทริปชา) มีบุตรกับพระยา
อภัยนันทริกามาตย์คน ๑ ชายชื่อแยม เกิดปีมะโรงอัฐศก จุฬศักราช
๑๒๑๘ ได้เป็นนายรองสนองราชบรรหาร ตายแล้ว
๘ หม่อมราชวงศ์ตาด มีบุตรกับพระยาอภัยนันทริกามาตย์คน ๑ หญิงชื่อนิ่ม
เกิดปีมะเมีย จุฬศักราช ๑๒๓๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕
ตายแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระยะบำเรอ
ภักดี เป็นพระยาอภัยนันทริกามาตย์ จางวางกรมสนมพลเรือน แลเมื่อทรง
ประดิษฐานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุฬจอมเกล้า พระราชทานตราชั้นที่ ๒
ทุติยจุฬจอมเกล้า แก่พระยาอภัยนันทริกามาตย์ แลพระราชทานหีบหมาก
ตราจุฬจอมเกล้าแก่ท่านคล้ายด้วย

พระยาอภัยนันทริกามาตย์ บัวยเป็นโรคอุจจาระธาตุพิการ ถึงอนิจ
กรรมเมื่อ ณ วัน ๕^๑ ค่ำ ปีกุน จุฬศักราช ๑๒๓๗ อายุได้ ๗๐ ปี

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นหลานพระยาอภัยนันทริกา
มาตย์นันท

เจ้าจอมมารดาเที่ยง มีพระเจ้าลูกเธอที่ได้มีพระนาม ๕ พระองค์
คือ

๑ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ศรีรัตนราชธิดา ประสูติ
ณ วัน ๖^๕ ค่ำ ปีมะเส็ง จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ รัชกาลที่ ๕
ได้เป็นกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายเสวตรวรลาภ ประสูติ ณ วัน ๖^๖ ค่ำ
ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงศรีนาคสวาสดิ์ ประสูติ ณ วัน ๓^๖ ค่ำ
ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗

๔ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายกมลาคันเลอสรพร ประสูติ ณ วัน
๒^๖ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็น
กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร

๕ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเลขา ประสูติ ณ วัน
๒^๖ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๘

๖ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต ประสูติ ณ วัน ๓^๖ ค่ำ
ปีระกาตศก จุลศักราช ๑๒๒๓ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นพงษา
ดิศรมหิป

๗ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงไข่มุกดวง ประสูติ ณ วัน ๒๓ ค่ำ
ปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕

๘ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายจรัญฤทธิ์เดช ประสูติ ณ วัน
๓๖ ค่ำ ปีมลิวศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สิ้นพระชนม์แต่ยังทรง
พระเยาว์

๙ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอาง ประสูติ ณ วัน
๑๐ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘

เจ้าจอมมารดาชุ่ม มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์ ๑ คือ พระเจ้าลูก
ยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร ประสูติ ณ วัน ๓๓ ค่ำ ปีจอจัตวาศก
จุลศักราช ๑๒๒๔ รัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แล้วเลื่อน
เป็นกรมหลวง

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ที่เป็นหลาน พระยาอภัยพันธุวิ
มาตยนิรัน

เจ้าจอมมารดาทับทิม มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช ประสูติ ณ วัน
๓๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ ได้เป็นกรมหมื่นนครไชยศรี
สุรเดช

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรรสมัย ประสูติ ณ วัน
๑๐ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑

๓ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายวุฒิไชยเฉลิมลาภ ประสูติ ณ วัน
๑๐ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ ได้พระราชทานหม่อม

เจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นชายาเจ้า
จอมมารดาแล มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

- ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชาย ชจรจิรประดิษฐ์ ประสูติ ณ วัน
๒๓ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ สิ้นพระชนม์ปี
๕๓ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๒๕๑
- ๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงอัปภัทรวิภา ประสูติ ณ วัน
๕ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๒๕๑
- ๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงทิพยาลังการ ประสูติ ณ วัน ๒๓ ค่ำ
ปีชลาโทศก จุลศักราช ๑๒๕๒

พระยาอัปภัทรวิภาตย์ (ตศ) ได้เป็นขรัวตา พระเจ้าลูกเธอ ใน
รัชกาลที่ ๑๐ พระองค์ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๖ พระองค์รวม ๑๖
พระองค์ด้วยกัน ยังไม่ปรากฏว่าข้าราชการคนใดได้เป็นขรัวตาพระเจ้า
ลูกเธอมากถึงเท่านี้

ที่บ้านพระยาอัปภัทรวิภาตย์ ที่ริมถนนเจริญกรุงนี้ พระยา
อัปภัทรวิภาตย์แลท่านคล้ายขรัวยายได้ปลงใจถวายแก่ กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ แต่ยंत्रพระเยาว์ ได้แสดงเจตนาอันให้วงศ์ญาติทั้งหลาย
ทราบทวกัน เพราะฉะนั้นที่บ้านเรือนแห่งนี้ จึงเป็นมรดกตกอยู่แก่กรม
หลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปกครองตั้งแต่พระยาอัปภัทรวิภาตย์ถึง
อนิจกรรมมา

เรือนสี่ชั้นซึ่งเรียกว่าหอสูงหลังนี้ พระยาอัปภัทรวิภาตย์ได้
สร้างไว้ ได้อยู่แลได้ถึงอนิจกรรมในห้องชั้น ๓ ในหอนี้ เมื่อกรมหลวง

ตำรงราชานุภาพยังทรงพระเยาว์ เวลาพระอัมพันตริกามาตย์รับเสด็จออกมาบ้าน ก็ได้มาบรรทมอยู่กับพระยาอัมพันตริกามาตย์ในห้องชั้น ๓ นั้น แลได้เสด็จอยู่ที่หอสูงนั่งแต่ออกวังมาจนทำตำหนักใหม่ เมื่อรอกนอนเปลี่ยนแปลงเรือนเก่าทำเป็นตึก แลเปลี่ยนภูมิแผนที่ตามควรแก่ความต้องการภายหลัง ก็หาได้ทรงแก้ไขรอกนอนหอสูงนั่งแต่อย่างใดไม่ จัดให้เป็นที่อยู่พระยาอัมพันตริกามาตย์ อัฐิท่านช่วยยายคล้ายแลวงศ์ตระกูลของท่านทั้ง ๒ นันด้วยทรงเคารพ แลระลึกถึงคุณประการของคุณตาคุณยายที่ท่านได้เมตตาใจรักใคร่ ทำนุบำรุงแต่ยังทรงพระเยาว์มาจนตลอดชีวิตของท่านทั้ง ๒ นน.

เจ้าคุณ, บรรดาศักดิ์ฝ่ายใน	๕๓	ทับ, พระองค์เจ้า (ตุนั่งเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ)	๔๒
เจ้าจอมมารดา,		ทินกร, หม่อมเจ้า (เสน่วงศ์)	๑๒๐
นามเมื่อล่วงรัชกาล	๑๔๖—๑๔๗	ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา	๓๐
เจ้าพระยา, เรือ	๑๕	ทูลกระหม่อม, คำเรียก	๑
โจนส์, มิสเตอร์	๖๓	เทพยดี, เจ้าฟ้ากรมขุน	๓๓
โจรผู้ร้ายชุกชุม, เรื่อง	๑๓๐—๑๓๒	เทววงศวโรปการ, สมเด็จพระ	
เฉลิมพระราชมณเฑียร, พระราชพิธี	๘๕	ตามเสด็จอินเดีย	๑๗๖
ชัยสุนทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์),		ขอเขียนภาษาอังกฤษ	๑๘๐
พระยา	๑๗๓	กรรูก	๑๘๔
ชินวรสวัสดิ์, กรมหลวง	๑๗๓	เทวัญอุทัยวงศ์, พระองค์เจ้า	
เชียงตุง, ตี	๕๕—๑๐๓	(ดูเทววงศวโรปการ, สมเด็จพระ	๑๗๖
ชุก, เงิน	๑๒๕	เทวศรวรรณินทร์, กรมหลวง	
ชบาย, ทหาร	๑๓๖	แนะนำราชสมบัติ	๑๑๕
เซี่ยะ, เจ้าเซน	๘๕	แต่งตั้งสำเร็จ ฯ	๑๑๖
ญาณสังวร (สุข), สมเด็จพระ	๓๘	เที่ยง, เจ้าจอมมารดา	๑๓, ๑๕
ดิศ, นาม	๒	ไทร (อหะมัด), เจ้าพระยา	๑๗๗
ดิศวรรกุมาร, พระองค์เจ้า	๒	ธรรมเจดีย์ (อุน), พระ	๑๓๐
เดชอดิศร, กรมหมื่น	๔๑, ๗๐	ธรรมยติกา, เอ่ยถึง	๕๐
ตั้งเครื่องบхарับเสด็จ, ประเพณี	๘๓	กิติ	๗๑
ตัวเฮีย, จีน	๑๓๒—๑๓๓	กลับหมักกลม	๗๒
ตึกกลองร้องฎีกา, ประเพณี	d b	ธรรมา (ลมิ่ง สอนธิรัตน์), เจ้าพระยา	๑๔๓
ถนนข้ามแหลมมตาช, แรกมี	๑๗๘	ธุดงค์	๕๓—๕๕
ถวายพระเพลิงรัชกาลที่ ๔	๑๔๕—๑๔๖	นงคราญสโมสร, พระที่นั่ง	๑๔
ทรงผนวช, ประเพณี	d n - d d	นภาพรประภา, พระองค์เจ้าหญิง	๑๕๒
ทรงผนวชเฉร	๑๕๒—๒๐๓	นรรัตนราชมานิต (โต), เจ้าพระยา	๒๓
ทรงสี, วิถี	๑๕๘	นเรศวรฤทธิ, กรมพระ	๑๗๖
ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป	a o d	ทรงทราบภาษาอังกฤษ	๑๘๓
ทหารบกทหารเรือ, จัด	๑๐๓—๑๐๖	น็อกส์, นายร้อยเอกอังกฤษ	๑๐๕
ทหารมหาดเล็ก, ตั้งกรม	๑๖๐—๑๖๑	กงสุลอังกฤษ	๑๒๖
ขยายกิจการ	๑๗๓	ความสำคัญของ	๑๓๔
ทหารหน้า	๑๓๗	เรื่องเสด็จสิงคโปร์	๑๖๔
ทหารอย่างยุโรป	๑๓๖—๑๓๕	ตามเสด็จอินเดีย	๑๗๖
ทองแถมถวัลยวงศ์, เจ้าพี่	๑๖		

นักเรียนไปสิงคโปร์, ส่ง	๑๗๒—๑๗๓
นักเรียนหลวงไปยุโรป, แรกส่ง	๑๗๓
นั่งเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ	
ถวายราชสมบัติ	๔๑
ประจวร	๖๕
ไม่ทรงตั้งเสนาบดี	๗๒
สวรรคต	๗๔
ถวายพระนาม	๘๒
น้ำแข็ง	๑๕
นิเพชพิทยา, หอ	๑๘๐
นุชิตชินนรต, กรมหมื่น	๔๑
ทรงรับพระราชปราชญ์เรื่องพระหม่อมแหวก	๗๐
ในเสวตฉัตร—นอกเสวตฉัตร, ประสูติ	๓๕
บรู๊ค, เซอร์ เจมส์	๖๓
บวรรังษีสूरียพันธ์ุ, กรมหมื่น	
(ดุษฎีเสวตฉัตร, กรมสมเด็จพระ)	๑๑๔
บวรวิชัยชาญ, กรมพระราชวัง	
ควรเป็นอนุชา	๑๑๑
ทรงได้รับเลือก	๑๑๘
เสด็จมาวังหลวง	๑๕๑
ทรงสร้างบ่อนเสื่อซ่านลับ	๑๕๕
หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ	๑๕๑
บางกอก, เรือ	๑๗๗
บาราบปรักษ์, สมเด็จพระบรมราชา	๒๔
ผู้สำเร็จฯ ในพระราชานิเวศน์	๑๑๖—๑๑๘
ทรงเครื่องพระบรมศพ	๑๑๕
ทรงเอนดู	๑๕๒
บำรุงเมือง, ขยายถนน	๑๕๗
บำเรอกักดี (คัส), พระยา	๓
เบาริง, เซอร์ จอน	
ทูลแนะนำ	๖๔
เป็นอัครราชทูต	๖๕
เบ็ชหวัดพระเจ้าลูกเธอ	๗

ประดิษฐ์วารการ, พระองค์เจ้า	๑๔๒
ประสานศรีไส, พระองค์เจ้าหญิง	๑๕๒
ปริยัตธรรม, ประเพณีการสอบ	๔๖
ปริยัตธรรมชาดา (เบียม), พระยา	๑๔๘
ปฤษฎางค์, พระองค์เจ้า	๑๗๓
ปวเรศวรียาลงกรณ์, กรมสมเด็จพระ	๑๑๔
ประชุมถวายราชสมบัติ	๑๑๕
เสด็จพุทธรัตนสถาน	๑๘๕
วัตรปฏิบัติ	๑๕๓—๑๕๔
คำตรัสเรื่องรัชกาล	๑๕๔
ทรงว่าด้วยพระกริ่ง	๑๕๘
ปาดริช, นายพลกงสุลอเมริกา	๑๓๔
ปาน, กุณ	๑๒
ปาดกัลด์, ตั้งพระราชบาทหลวง	๖๑
ถึงมรณภาพ	๘๘
บันเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ	
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง	๖๒
ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ	๖๓
ทรงหัดทหารปืนใหญ่	๑๐๔
โปรดการทหารเรือ	๑๐๖
ให้ทำเสาธง	๒๐๕
ปัว, เจ้าฟ้า	๓๓
ป	๑๓๐
ปุก, พระองค์เจ้าหญิง	๑๔๓
เปรมประชากร, ขุดคลอง	๑๕๗
แปดเตอร์สัน, ครู	๑๘๕—๑๘๖
ไปมาในกรุงเทพฯ, การ	๑๕๓—๑๕๔
ผมหัด	๑๖๖
ผมหัก	๑๖๖
ผมหาดไทย	๑๖๖
ผมรองทรง	๑๖๗
ผ่อง, พระมหา	๔๗
พระกริ่ง	๑๕๗—๒๐๐

พระคลัง, เจ้าพระยา	๗๓
พระเจ้า	๕๔
พระเจ้าหลวง	๑๐๕
พระที่นั่งใหม่, สร้าง	๑๔๓-๑๔๔
พระบรมรูป ๔ พระองค์, สร้าง	๑๔๐-๑๔๓
พระราชทานพระนาม, เรื่อง	๓๒-๓๔
พลัด, พระนม	๘
พิน, ท่านผู้หญิง	๑๒๐
พินวิสา, สมเด็จพระ	๑๗
พิชัยญาติ, สมเด็จพระยาบรมมหา	
กราบทูลให้พระจอมเกล้ามาอยู่ใกล้ๆ	๕๓
กราบทูลให้เลื่อนกรมเจ้านาย	๖๘
พิชัยสงคราม (อ้อ อมรानนท์), พระยา	๑๓๘
พิชิตปรีชากร, กรมหลวง	๖๔
พิทักษ์มนตรี, กรมหลวง	
เสด็จไปรับক্র่วมอัญ	๓๗, ๓๘
สิ้นพระชนม์	๔๐
เป็นหลักราชการ	๔๑
พิทยลาภพฤฒิธาดา, กรมขุน	
เสนาบดีกระทรวงวัง	๑๔๗
พิทยัมรณยุทธ, เรือ	๑๖๕
พินิตประชานาถ, กรมขุน	
(ดุจลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ)	๑๑๕
พิพิธภูเบนทร์, กรมขุน	๗๓
พุดาจารย์ (โต), สมเด็จพระ	๑๔๓
พุดาจารย์ (ศรี), พระ	๕๐
พุทธโฆษาจารย์ (ขุน), สมเด็จพระ	๓๖
พุทธโฆษาจารย์ (ฉิม), สมเด็จพระ	
ผู้สอบแปลหนังสือ	๔๗, ๔๘
สอบพระมหาพระองค์	๕๗-๕๘
แต่งกาถาถวาย	๕๘
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ	๓

พุทธเลิศหล้านภาลัย,	
พระบาทสมเด็จพระ	๔๐
เพิ่ม ลดาวัลย์, ม.จ.	๑๗๓
โพ, อ้าย	๑๓๑
ภูธราภัย (นุช บุนนรัตพันธ์),	
เจ้าพระยา	๑๐๒
ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระกรมพระยา	
ทรงตมมา	๑๕๔
ทรงชวนสุบยา	๑๕๕
เสด็จสิงคโปร์	๑๕๖
กรรูก	๑๘๔
ภาณุมาศจัญญู, พระที่นั่ง	๑๔
ภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา	๑๖๕
ภาณุรังษีสว่างวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	
(ดูภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระกรมพระยา)	
มงกุฎ, เจ้าฟ้า	๓๒
มรั่มวงศ์	๖๐
มหามาลา, เจ้าฟ้า (ดูบาราบปรีภักย์,	
สมเด็จพระกรมพระยา)	๓๔
มหาวิชฌนทิศ, สมเด็จพระเจ้าฟ้า	๑๘
มหาสวัสดิ์, ถลองขุดใหม่	๒๐
มหิศร (ชู), พระมหาราชครู	๒๐๑
มหินทรศักดิ์ธารง (เพ็ง เพ็ญกุล),	
เจ้าพระยา	๑๓๘
เมโย, ลอร์ด	๑๗๗
แม่มด	๑๕๕
ขงยศอโยธยา, เรือ	๑๓๕
รักษัรณเรศร, กรมหมื่น	
(คูไกรสร, หม่อม)	
วัชรณยุทธ (กรรูกเล็ก), ขุน	๑๓๘
รัถยาภิบาลบัญญัติ, หลวง	๑๗๕
รับแขกเมือง	๒๑

รัชฎาภิเษก, หอ	๑๗๓	วัดถา, น้กองก้	๑๕๖
ราชกุมาร, เจ้าฟ้า	๓๔	วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทย	๕๐-๕๒
ราชโกศ (จันทร์ วัชโรทัย), พระยา	๑๔๕	วันรัต (ทับ), สมเด็จพระ	๘๖
ราชทูตและพระราชสาส์น, การรับ	๑๔๓-๑๔๔	วิชิตชาณุกี (ปลื้ม), หลวง	๑๒๑
ราชบพิตร, สร้างวัด	๑๔๐	วินิจฉัยเถรี, กลอง	๘๓
ราชศักดิ์สโมสรร, กรมหมื่น	๖	วิปัสสนาธุระ	๔๔
วัง	๑๕๓	วิเชียรคีรี, เจ้าพระยา	๑๗๗
ชอบทรงม้า	๑๕๔	วิเชียรปรีชา (ภู), พระ	๔๕
ราชอิสริยาภรณ์, เครื่อง	๑๔๔-๑๔๕	วิเศษสังฆาดา (โต), พระยา	๑๘
ราชานุกิจ, พระ	๘๖-๘๘	วิษณุนาถนิกาย, กรมหมื่น	๑๖๓
ราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕, พระ	๑๒๓-๑๒๕	ศรีพิชฌนทร ๑, สมเด็จพระ	๑๗
ราชานุราชอาสน์, เก๋ง	๑๔๘	ศรีพิพัฒน์, พระยา (ดูพิชฌญาติ,	
รุครณชัย (กรวงศ์), ขุน	๑๓๘	สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ บรมมหา)	๗๓
โรงเรียนหนังสือไทย, ตั้ง	๑๖๑-๑๖๒	ศรีวรวงศ์, พระยาภิรมย์	๑๑๐
โรลิงตัน, เรือ	๑๗๘	ศรีสุदारักษ์, สมเด็จพระ	๓๑
ลงผี	๑๕๕	ศรีสุนทรเทพ, เจ้าฟ้ากรมขุน	๓๓
ลงทรง, พระจอมเกล้า	๓๖	ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ช่างกูร),	
ลามาช, ทหารฝรั่งเศส	๑๓๗	พระยา	๑๖๑
ลิไทย, พระยา	๗๗	ศรีสุนทรโวหาร (พัก), พระ	๑๕
วงศาธิราชสนิท, กรมหลวง	๘	ศรีสุริเยนทร, สมเด็จพระ	๓๑
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง	๖๒	ประจวบคกรรภ	๓๕
ตีเชียงตุง	๑๐๒	ศรีสุริยวงศ์, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา	
วชิรญาณมหาเถระ, พระ (ดูจอมเกล้า,		เรียนวิชาฝรั่ง	๖๒
พระบาทสมเด็จพระ)	๕๕	หัตถทหารบนเล็ก	๑๐๔
วชิรญาณเวโรรส, สมเด็จพระ ๑ กรมพระยา	๓๐	จัดทหารเรือ	๑๐๕-๑๐๖
กรรภ	๑๘๔	อาจเป็นผู้สำเร็จ ๑	๑๐๕
ทรงจัดตั้งวิธสอน	๒๐๓	ประชุมถวายราชสมบัติ	๑๑๔
วรกิจธรานุภาพ, กรมขุน	๑๑๗-๑๑๘	รับเป็นผู้สำเร็จ ๑	๑๑๖
วรมณฑลสถาน, เก๋ง	๑๔๕	สังราชการในที่ประชุม	๑๒๓
วรมานนารีเสพ, เก๋ง	๑๕๐	อุบายระงับเหตุการณ์	๑๒๖
วรสภาภิรมย์, เก๋ง	๑๕๐	มิตรกับนายนอกซ์	๑๓๔
วังเดิม, พระราช	๔๐	ไปสิงคโปร์	๑๖๓

เรื่องเสด็จอินเดย์	๑๗๕, ๑๗๖	สุธรรมมนตรี (บุณศรี), เจ้าพระยา	๑๔๓
ศรีเสาวภาคย์, พระองค์ชาย	๑๕๒	สุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค), เจ้าพระยา	๑๗
ศักดิ์พลเสพ, กรมพระราชวังบวรมหา	๓	สุเมธมนี (ชาย พุทธวงศ์), พระ	๔๕
เป็นมหาอุปราช	๖๓	อุกสีก	๕๖
ศักดิ์สิทธิ์ราช, เรือ	๑๓๕	สุรวงศ์วิวัฒน์, เจ้าพระยา	๑๖๕
ศาลเจ้าเสือ, ย้าย	๑๕๗, ๑๕๘	สุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต), พระยา	
เสวตวรรรณ (ข้างด่าง), พระ	๑๕๖	จัดกรมทหารมหาดเล็ก	๑๖๑
สงครามกระชิต, เรือ	๑๓๕	ตามเสด็จสิงคโปร์	๑๖๕
สมเด็จพระเจ้าพระยา, บันดาศักดิ์	๕๓	สุหน้	๘๕
สมโภชเดือน	๒	เสนานุรักษ์, กรมพระราชวังบวรมหา	๓๓, ๔๑
สมมตอมรพันธ์, กรมพระ	๑๗	เสียว	๑๒๕
สมรรัตนศิริเชษฐ, กรมหลวง	๑๓, ๑๔	เสาชิง, เรือ	๒๐๕ - ๒๐๖
สมิท, กัปตัน	๑๓๐	แสง เสมียน, คุณ	๑๑
สยามวงศ์, คณะ	๖๐	โสกันต์	๑๕๑
สยามประสคัมภ์, เรือ	๑๓๕	โสกันต์, พระจอมเกล้า	๓๘
สรรพศาสตร์ศุภกิจ, กรมหลวง	๑๖	โสพศ	๑๒๕
สราญรมย์, วัง	๑๐๕	หว่ากอ, เสด็จ	๒๓ - ๒๗
สวนกุหลาบ, พระตำหนัก	๒๒	หุ้ม, หม่อมเจ้าหญิง	๑๕๓
สว่างวัฒนา, พระองค์เจ้าหญิง		โหราธิบดี (เถื่อน), พระยา	๒๗
(คุพันธ์วัสสา, สมเด็จพระ)	๑๕๒	อดิสรอดมเดช, กรมหลวง	๑๖๕
สอคนา (พระยารัตนจักร), สมิง	๓๗	อดุลย์ลักษณะสมบัติ, กรมหมื่น	๑๕๒
สังข์ สุกุติ, พระปลัด	๕๕, ๖๐	อนันตการฤทธิ, กรมหมื่น	๑๕๒
สังฆราช (มี), สมเด็จพระ	๓๘	อโนมมนี (ศรี), พระ	
สังฆราช (สา), สมเด็จพระ	๑๘๕	(คุพญาจารย์, สมเด็จพระ)	๖๐
สากลกิจประมวล (แปลก), พระยา	๑๒๑	อภัยภูธร, เจ้าพระยา	๓๗
สำราญมุขมาตยา, เก่ง	๑๔๕	อภินาวนิเวศน์, พระ	๕
สิงคโปร์, เสด็จ	๑๖๘ - ๑๗๑	อรสมพล, กรม	๑๓๕
สิงหนาทราชตรงฤทธิ, พระองค์เจ้า	๒๒	อ่วมอกโรย, อ้าย	๑๓๑
สิริจุมภตเจดีย์, พระ	๓๕	อัคราจรเดช, เรือพระที่นั่ง	๒๕
สิริเสนเจดีย์, พระ	๓๕	อัครเศรร์รัตนาศน์, เรือ	
สีนากสวาสดี, เจ้าพี่	๑๓	ฮู่	๑๓๒
สุครัตน์ราชประยูร, สมเด็จพระเจ้า	๑๔๕	ฮู่	๑๒๕

อัฐปหลอม, เรือง	๑๒๘—๑๓๐	อิศรานุรักษ์, กรมขุน	๔๑
อาภรณ์, เจ้าฟ้า	๓๓	อิศเรศวรสรรค์, กรมขุน	
อาลบาทเตอร์, มิสเตอร์	๑๒๗	(คูบินเกล้า, สมเด็จพระ)	๖๘
อาสาตรีส, เรือ	๑๓๘	อุณากรรณอนันตรชัย, พระองค์เจ้า	๑๓๖
อินทรประพาส (เลียง), จมื่น	๓	อุบลวงค์	๖๐
อินเดีย, เสด็จ	๑๓๕—๑๓๘	อุปเทศทวยหาญ	
อินทราชบิด (เนียม), พระยา	๑๕๘	(ลามาช), หลวง	๑๓๗
อิมเป, นายร้อยเอกอังกฤษ	๑๐๔	เอม, เจ้าคุณจอมมารดา	๑๕๓
อิศรสุนทร, เจ้าฟ้ากรมหลวง	๓๑, ๓๓	แฮร์ ออก, เซอร์	๑๖๔

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ของสภามาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย

จตุฬาฯ ซอย 2 ถนนพญาไท พระนคร โทร. 34877

นายมาตรฐาน นายพิมพ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

มกราคม 2506

ในบรรดาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ได้ตีพิมพ์ก่อนสิ้นพระชนม์ นั้น เรื่อง ความทรงจำ (ที่ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้) เป็นหนังสือที่จับใจผู้อ่านยิ่งกว่าพระนิพนธ์เรื่องอื่นใดที่ตีพิมพ์ออกมาแล้ว สมเด็จพระองค์นี้ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ก่อนพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ๗ ปี ว่าที่จริงแล้วทรงจำพระราชบิดาไม่ได้เท่าไรนัก หากในฐานะที่ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ จึงทรงพรรณนาว่าด้วยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียบทหนึ่งเต็มๆ และหลักฐานเป็นอันมากพึงจะเปิดเผยคราวนี้เอง ดังทรงสรุปฐานะของพระราชบิดาไว้ในทางพงศาวดารว่า

“ในชั้นนี้มีประเทศที่เป็นอิสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ฉวน จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้ว ต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่งเอากำลึงบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็ก เช่น พม่า และฉวน ก็เลยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวง เช่น เมืองจีน ก็เกิดจลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบรามาพันกันเอง แล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือสัญญา.....”

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงพรรณนาว่าด้วยพงศาวดารต่อไป ถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสืบราชสันตติวงศ์ และสืบไปแรกในรัชกาลที่ ๕ นั้น แม้พระองค์เองจะทรงพระเยาว์ ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้รับใช้ใกล้ชิดพระบรมเชษฐาธิราช เป็นเหตุให้ทรงได้สังเกตราชกิจและทรงรอบรู้ในสิ่งต่างๆ ภายในพระราชสำนัก พระนิพนธ์ตอนนี้เป็นความทรงจำอย่างแท้จริง ทรงเล่าเหตุการณ์ในขณะนั้นตามที่ได้ทรงประสบพบเห็นในขณะที่เยาว์พระชันษา แต่ที่ทรงไว้ซึ่งพระปัญญาสามารถ และทรงแต่งเมื่อทรงจัดเจนราชการและงานพระนิพนธ์แล้ว ยังไม่มีหนังสือเล่มไหนเล่าพงศาวดารไทยสมัยนี้ได้ดีเช่นนี้ และก็คงจะไม่มีใครเล่าได้เสียแล้ว ควรที่จะแปลความทรงจำนี้ออกเป็นภาษาต่างประเทศด้วย

แปลจากพระนิพนธ์ของ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ที่ทรงแนะนำหนังสือไทยใน วารสารของสยามสมาคม เล่ม ๓๖ ภาค ๒